

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВСЕУКРАЇНСЬКА АСОЦІАЦІЯ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ**

НАУКОВИЙ ВІСНИК

№ 21 (99)

Одеса — 2009

Науковий вісник • Одеський державний економічний університет. Всеукраїнська асоціація молодих науковців. — Науки: економіка, політологія, історія. — 2009. — № 21 (99). — 260 с. — Мови укр., рос.

Редакційна колегія

Соколов В. М. (головний редактор), д-р істор. наук, проф.;
Рябіка В. Л. (зам. головн. ред.), канд. політ. наук; Делієва Я. Г. (відпов. секретар).

I. Економічні науки: Зверьяков М. І., д-р економ. наук, проф.;
Левицький М. А., д-р економ. наук, проф.; Матвеев С. О., д-р економ. наук, проф.;
Осипов В. І., д-р економ. наук, проф.; Уперенко М. О., д-р економ. наук, проф.;
Харічков С. К., д-р економ. наук, проф.

II. Політичні науки: Балабаєва З. В., д-р філософ. наук, проф.;
Василенко С. Д., д-р політ. наук, проф.; Кармазіна М. С., д-р політ. наук, проф.;
Коваль І. М., д-р політ. наук, проф.; Пахарев А. М., д-р політ. наук, проф.;
Пойченко А. М., д-р політ. наук, проф.

III. Історичні науки: Демін О. Б., д-р істор. наук, проф.;
Назарова Н. С., канд. істор. наук, проф.; Соколов В. М., д-р істор. наук, проф.;
Солдатенко В. Ф., д-р істор. наук, проф., член-кор. НАН України;
Стьопін А. О., д-р істор. наук, проф.; Хмарський В. М., д-р істор. наук, проф.

Редакційна колегія затверджена Вченою радою Одеського державного економічного університету 22 квітня 2008 року, прот. № 6.

Редакційна колегія затверджена Експертною Радою (Всеукраїнська асоціація молодих науковців) 4 квітня 2008 р., протокол № 2.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації — серія ОД, № 881 від 12 вересня 2003 року.

Збірник “Науковий вісник” зареєстрований президією ВАК України від 30 червня 2004 р. № 3-05/7 як наукове видання з економічних, історичних наук; зареєстрований президією ВАК України від 8 червня 2005 р. № 2-05/5 як наукове видання з політичних наук.

Затверджено Вченою радою Одеського державного економічного університету 27 листопада 2009 р., прот. № 3.

Адреса редакційної колегії: Україна, 65082, м. Одеса,
вул. Преображенська, 8,
ОДЕУ
тел. в Одесі: (8-0482) 35-68-92

© Одеський державний економічний університет

УДК 330.142.211:330.341.1

Л. І. Яковенко, М. Л. Яковенко

**ІННОВАЦІЙНИЙ РОЗВИТОК: ДОВІРА У
ФУНКЦІОНУВАННІ ВЕНЧУРНОГО КАПІТАЛУ**

У сучасних умовах не викликає сумніву теза про те, що інноваційні чинники розвитку господарських систем є основоположними. Нові технології, нова організація праці і виробництва, техніка нового типу, нова мотиваційна система, підприємництво — ці компоненти інноваційного характеру здатні в комплексі перетворити виробничу сферу, оновити виробничий апарат, готуючи і спонукаючи людину ефективно його використовувати. Домінування сукупності інноваційних чинників у розвитку економіки будь-якої господарської системи складає суть її переходу до якісно нового типу розвитку, дозволяє їй набувати важливих властивостей в ринковому середовищі — економічної стійкості і конкурентоспроможності. У науковій літературі інноваційний тип відтворення визначають як специфічний вид інтенсивного типу відтворення, який характеризується високою наукомісткістю. Дослідники наголошують, що інноваційно-інтенсивний тип розширеного відтворення і економічного зростання відкриває можливості прориву та неухильного підйому продуктивності праці — початкового пункту економічної ефективності виробництва, головного засобу підвищення рівня і якості життя всіх членів суспільства [1].

Реалізація інноваційного розвитку економіки потребує комплексного підходу, основою якого є формування національної інноваційної системи. Одним з її важливих елементів виступають венчурні фонди і венчурна діяльність, які в розвинених країнах суттєво вплинули на створення і розвиток малих високотехнологічних підприємств, активізацію інноваційної діяльності, вирішення проблем підвищення конкурентоспроможності національної економіки. У вітчизняній науковій літературі питання венчурного капіталу досліджують Редіна І., Пікуліна Н. [2], Поручник А., Антонюк Л. [3] та ін. Серед зарубіжних учених слід відзначити актуальність досліджень Гледстоун Д. та Гледстоун Л., а також Кембпел К.

Актуальність дослідження венчурного капіталу безпосередньо пов'язана з перевагами інноваційного типу відтворення, для якого даний тип капіталу як джерела інвестицій продемонстрував ефективність у країнах із розвинутою економікою та в деяких країнах, що розвиваються. Приміром, у США мережа венчурних фондів, дозволила вирішити низку проблем модернізації технологічного базису і спрямувати ресурси на вирішення пріоритетних проблем інноваційного розвитку. Країни Західної Європи створення мережі венчурних фондів, яка дозволить сконцентрувати капітал, рівний венчурному капіталу США, визначили першочерговим завданням підвищення конкурентоспроможності. Однак варто зауважити, що запозичення досвіду утворення системи венчурного капіталу США, де власне і відбувалося його становлення як економічного явища, не у всіх випадках виявилось ефективним. Метою даної статті є аналіз соціально-економічного феномена довіри та обґрунтування його значення у становленні венчурного бізнесу.

Історія венчурних фондів, починається ще в 30-ті роки ХХ ст., однак сучасного вигляду ця модель інноваційної діяльності набрала лише після Другої світової війни. Основою виникнення венчурного капіталу науковці вважають специфіку продукту інноваційних фірм в економіці знань, яка формує складні взаємовідносини між суб'єктами прав інтелектуальної власності та іншими суб'єктами ринку цієї продукції. У цілому продуктом інноваційних фірм є знання як персоналізоване приватне благо, яке подібно до інших приватних благ може бути конкурентним у споживанні та бути привласненим. Однак, можливість привласнення блага у вигляді знання залежить від таких його ознак як фундаментальність чи прикладний характер, а також від цілей, які переслідують його виробники — комерційне чи некомерційне використання. Саме неможливість повного привласнення нового знання, виробленого інноваційними фірмами призводить до значних ускладнень при виведенні продукту на ринок. Виникають ускладнення при виведенні акцій молодого інноваційного підприємства через первинний ринок цінних паперів, оскільки розраховувати на зростання курсу акцій такої фірми доволі проблематично. Розв'язанню цієї проблеми і досягненню Парето-оптимального ефекту, на думку багатьох дослідників, може сприяти саме венчурний капітал, який має такі особливості: обрання клієнта-

ми малих інноваційних фірм, наявність значних за обсягом венчурних фондів, здатність венчурних інвестицій мінімізувати ризики та створювати додаткову вартість [2, с. 19].

Оскільки основу економіки складають відносини між людьми в процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання продукту, різні економічні інтереси суб'єктів даних відносин призводять до потреби певного їх збалансування і отримання економічного ефекту. У даному сенсі, відносини у сфері венчурного бізнесу є доволі складними, оскільки участь тут беруть різні економічні суб'єкти з власними економічними інтересами: венчурний капіталіст та фонд венчурного капіталу, інтереси яких зазвичай збігаються, та підприємство-інноватор — інтереси якого можуть суттєво відрізнятись. Однак успішним проєкт венчурного фінансування стає лише за умови ефективності інноваційного проєкту, що збалансовує інтереси сторін-учасників.

Венчурний капітал справляє значний вплив на інноваційну діяльність. Поява такого виду капіталу суттєво змінила механізми фінансування компаній, задіяних у інноваціях. У літературі модель функціонування венчурного капіталу зображають у вигляді циклу, де перша стадія — це зростання венчурного фонду; друга — інвестування через аналіз і детальний моніторинг фірми; третя — перетворення фірми на успішну компанію; четверта — повернення капіталу інвесторам [4, с. 6]. Базуючись на структурі цього циклу, венчурні інвестиції слід розглядати не тільки з точки зору підприємців, котрі прагнуть їх отримати, але і з точки зору самих інвесторів. Перед прийняттям рішення про виділення коштів інвестори звертають увагу на три основні компоненти: якість людей, їх комунікабельність, здатність функціонувати як команда; аналіз даної для інвестування ідеї; аналіз ринку для нового продукту чи послуги [5].

Посередником між інтересами венчурного капіталу та інноватора виступає венчурний капіталіст (генеральний партнер фонду), представлений юридичною (фірма венчурного капіталу) чи фізичною особою, що наймається венчурним фондом, але його функції багато в чому стосуються обслуговування інноваційного процесу. Саме у поєднанні із цими суб'єктами венчурні фонди виходять за межі фінансового сектора, перетворюючись на складову венчурної підсистеми національної інноваційної інфраструктури. Інноваційні підприємства розраховують на отримання від

представників венчурного капіталу не тільки інвестиційної підтримки, але і консультаційної, менеджерської та у деякій мірі комунікаційної. При цьому у венчурних капіталістів інша, ніж у підприємців точка зору на свою участь в управлінні портфельною фірмою та спектр послуг, що вони мають їй надати. Характерним для них є прояв меншої уваги й економія часу на взаємодію з компаніями, в які ще не вкладені значні фінансові ресурси. Венчурні капіталісти готові надати допомогу і консультації лише тим фірмам, що показують свою потребу у ній та сприймають її. При цьому, як правило, дотримуються принципу не консультивати компанію, у сфері діяльності якої капіталіст є новачком [6, с. 235].

Венчурні фонди прагнуть повернути свої кошти, отримавши при цьому прибуток, тож вони досить обережні в період відбору інноваційних ідей для фінансування, наймають венчурних капіталістів для цієї та іншої менеджерської роботи з венчурними компаніями. Зазвичай останній займається обслуговуванням відразу кількох венчурних фондів, кожний з яких інвестує по кілька інноваційних компаній. Наслідком цього стає бажання венчурного капіталіста скоротити витрати часу та зусилля на виконання даних зобов'язань, особливо на ранніх етапах інвестування, коли компанії малі, а суми, вкладені у них, ще не набули значних масштабів. Натомість, саме ранні стадії є для інноваційних компаній найскладнішими, і саме на них більшість із них зазнають краху.

Незважаючи на усі вищезазначені складнощі, сектор венчурного капіталу розвивається. На нашу думку, важливу роль у цьому відіграє такий соціально-економічний феномен як довіра. У кожному конкретному випадку венчурна підсистема представлена моделлю взаємодії кількох економічних агентів, які спираються як на формальний контроль, так і на довіру, яку розглядають в якості неформального механізму співробітництва. Слід зазначити, що у рамках інституціонального підходу довіру розглядають не тільки у вищезазначеному сенсі, але й як системну передумову встановлення формального контролю, що здійснюється через договірні відносини [7, с. 14]. Оскільки термін “venture” буквально означає “ризиковане підприємство”, то у партнерствах венчурного капіталу ризик є невід'ємною складовою взаємовідносин, участь у яких приносить прибуток за ви-

сокого рівня довіри і збитки у випадку зловживання нею. Ризик відображає суб'єктивне сприйняття агентами вірогідності зловживання довірою [7, с. 15].

Взаємодія на основі довіри забезпечує венчурному капіталу високу ефективність, а її відсутність призводить до уповільнення не тільки процесу інвестування, але й інноваційного процесу. Як зазначають експерти з питань розвитку венчурного бізнесу, значну частку успіху інноваційного кластеру Кремнієва Долина забезпечує існування мереж, заснованих на довірі [8, с. 19].

Вивчаючи проблему визначення функцій венчурного капіталу, дослідник Стенфордського університету Масахіко Аокі звертається до аналізу функцій венчурних капіталістів як дієвого і найбільш функціонально активного типу представників венчурного капіталу. Автор вважає, що дійсно унікальна роль венчурних капіталістів проявляється у їх інформаційно-посередницькій та управлінській функціях, що можуть бути повністю розкритими лише в контексті відносин між кластерними підприємствами та венчурними капіталістами. Фірми у Кремнієвій Долині конкурують у інноваціях, а отже між типами їх діяльності немає суттєвої різниці. При цьому, їх інформаційні процеси мають бути ізольовані один від одного, аби не зруйнувати можливість конкуренції. Венчурні капіталісти відіграють надзвичайно важливу роль у інформаційному посередництві, необхідному для підтримки конкуренції між підприємствами [9, с. 1].

При цьому не існує гарантій, що венчурний капіталіст не скористається у власних цілях інноваційною ідеєю претендента на отримання інвестицій, за виключенням традиційних прав захисту інтелектуальної власності та захисту комерційної таємниці. Таким чином, основна надія покладається саме на довіру, яка доповнюється іншими специфічними нормами моралі у бізнесі. Приміром, венчурний фонд, який успішно реалізував кілька інвестиційних проектів і приніс високі прибутки може бути розформований. У такому випадку, венчурний капіталіст, не маючи значного власного капіталу, прагне збільшити кількість венчурних фондів серед свої партнерів. Опортуністична поведінка венчурного капіталіста, як правило, має наслідком втрату репутації, недовіру партнерів, що фактично означає кінець кар'єри. Мережевий характер відносин у кластерах підвищує внутрішню

інформованість суб'єктів про дії колег, підводить під соціальне поняття довіри економічні гарантії.

З кінця 90-х років ХХ ст. формою бізнес-відносин, що досить часто обиралася для переходу до нових секторів бізнесу, нових технологій та ринків, став “спільний венчур” (інша назва — стратегічний венчурний альянс). Ця форма відносин базується на здатності компанії мінімізувати свої ризики шляхом їх поділу з партнером [10, с. 1]. Фірми вступають у венчурні альянси в тому разі, коли за звичайних умов потенційні партнери (венчурні фонди і інноваційні підприємства) не контактують на ринку. При вступі в альянс вони отримують змогу розширити свою діяльність у тій сфері, де партнер вже має значний досвід. До таких спільних венчурів можуть входити не тільки фінансова та інноваційна компанії, а й високотехнологічні компанії з різних галузей. Зокрема, розробка оптичних процесів для зберігання даних підштовхнула компанію Філіпс вступити в стратегічний альянс із компанією — світовим лідером у сфері хімічного виробництва DuPont de Nemours, що вилилося у створення спільного інноваційного підприємства з випуску покриття поверхні CD дисків [11].

З точки зору менеджерів міжнародних стратегічних альянсів, важливість відносин довіри для розвитку альянсу поступається лише впливу репутації. При цьому, є такі сфери, де утворення ефективних альянсів зазвичай не має успіху з причин низької довіри. Така ситуація особливо характерна для компаній у сфері біотехнологій і фармації. Причиною тому є побоювання розкриття стратегічної інформації партнером, що зумовлено особливою складністю захисту прав інтелектуальної власності в таких сферах. Як відомо, навіть запатентована за усіма правилами інформація має тенденцію до поширення і використання конкурентами у вигляді “винаходів навколо зареєстрованих інновацій”, тому значно більший результат має її захист і використання альянсом на основі довіри. Результатом довіри, в свою чергу, стає активна взаємодія і можливість налагодження процесу взаємного навчання.

Венчурні альянси можуть мати як форму дослідницьких консорціумів, так і інші форми. Основними причинами, що спонукають підприємства до організації спільних венчурів виступає взаємна доповнюваність, тобто можливість отримати від партнера те, чого фірма не має; скорочення терміну інноваційних роз-

робок; отримання доступу до нових ринків. Цей перелік мотивів не є вичерпним, основною причиною успіху і дієвості альянсу є ступінь залучення фірми у відповідну спільну діяльність, що сигналізує партнерам про прагнення встановити відносини довгострокової взаємодії та довести інноваційний проект до успішного завершення. Ефективна взаємодія виникає не стільки на базі формальних контрактів, скільки в результаті персональних відносин. При цьому, учасники альянсів намагаються не зв'язувати себе залежністю від фінансових та людських ресурсів партнерів (звісно, якщо партнер не представлений венчурним фондом). Перед початком взаємодії фірми, зазвичай, підписують контракт стосовно ступеню їх участі в розподілі прав власності. Комерційна стадія експлуатації результатів досліджень не включається в цей контракт, а стає результатом подальших переговорів. Таким чином, неформальність зв'язків, присутня на етапі обміну знаннями і колективного навчання, змінюється точно прописаними правами інтелектуальної власності [11].

Важливим є те, що у розвинених країнах особиста та колективна довіра (без особистого знайомства з контрагентами трансакції) підкріплюється інституційною довірою, яка по суті є довірою стосовно офіційно встановлених правил, норм та настанов. Тобто, у даному випадку має місце довіра до дієздатності певної системи. Якщо мова йде про інституційну довіру, то це означає, що законодавчі механізми захисту реалізації формальних правил та договорів існують і ними можна ефективно скористатися [7, с. 16].

Зважаючи на те, що у країнах із посттрансформаційною економікою спостерігається критична ситуація з державним фінансуванням інноваційної діяльності, венчурна підсистема інноваційної інфраструктури повинна стати доповненням, а можливо й альтернативою державній фінансовій підтримці. Те, що в Україні не спостерігається активного венчурного інвестування викликано не тільки прогалинами у правах захисту інтелектуальної власності, але й відсутністю закону про діяльність венчурних фондів, хоча ще у 2008 р. був створений Проект Закону України “Про венчурні фонди”. Чи не єдиним законодавчим оформленням діяльності інститутів венчурного фінансування в Україні є Закон України “Про інститути спільного інвестування (пайові та корпоративні інвестиційні фонди)” [12], де венчурним фондам приділяється

ся доволі мало уваги. У той же час в багатьох країнах, які розвиваються (особливо в азіатському регіоні — Китай, Тайвань, Сінгапур та ін.) активно створюються саме передумови інституційної довіри — у вигляді законодавчих актів і програм, що сприяють захисту прав інтелектуальної власності та створюють сприятливе середовище для іноземних представників венчурного капіталу та спільних венчурів вітчизняних і зарубіжних компаній.

Отже, продумане законодавство у сфері венчурного фінансування та захисту прав інтелектуальної власності, а також подолання корупції у юридичній сфері є безальтернативними умовами наближення до світових моделей переходу венчурного капіталу в інноваційну сферу. Основним стимулом для іноземних інвесторів та венчурних капіталістів мають бути гарантії, які вони можуть отримати від інституційної довіри. Процеси її формування потребують подальшого дослідження.

Література

1. Черковец В. Особенности нового этапа инновационного развития России // <http://institutiones.com/innovations/895-osobennosti-novogo-jetapa-innovacionnogo-razvitija-rossii.html>.
2. Редіна І., Пікуліна Н. Ю. Венчурний капітал в ринковій економіці: Моногр. — Дніпропетровськ: ДДФА, 2005. — 124 с.
3. Поручник А. М., Антонюк Л. Л. Венчурний капітал: зарубіжний досвід та проблеми становлення в Україні: Моногр. — К.: КНЕУ, 2000. — 172 с.
4. Andreas Pfiel. Venture capital. New ways of financing technology innovation // Human Development Report Office. — 2006. — 23 p. — <http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr2001/papers/venturecapital-1.pdf>.
5. Messerschmitt D/ G., Stuck B. Effective Communication: The What, Why, and How of Enterprenewrship // IEEE Signal Processing Magazine. — 2008. — № 105. — <http://www.signallake.com/innovation/Entrepreneurship0708.pdf>.
6. Глэдстоун Д., Глэдстоун Л. Инвестирование венчурного капитала: Подробное пособие по инвестированию в частные компании для получения максимальной прибыли — Днепропетровск: Баланс Бизнес Букс, 2006. — 409 с.
7. Вельтер Ф., Каутонен Т., Чепуренко А., Мальева Е. Структуры управления сетевыми сообществами малых предприятий

- и роль доверия: германо-российское сопоставление // Экономическая социология. — 2004. — Т. 5, № 2. — С. 13-36.
8. Creating a Technology Hotbed in China: Lessons Learned From Silicon Valley and Israel // Summary Report and Suggestions to the CVCA. — 2005, September. — 32 p. — <http://search.yahoo.com/search?p=venture+capital+in+china&ei=UTF-8&fr=yfp-t-501-s&pstart=l&b=11>.
 9. Masako Aoki. Information and Governance in the Silicon Valley Model. — Stanford University. — 33 p. — <http://www-econ.stanford.edu/faculty/workp/swp99028.pdf>.
 10. Joint Ventures Theory&Practice in the UAE / AL TAMIMI&COMPANY profile. — <http://www.zu.ac.ae/library/html/UAEInfo/documents/UAEJointVentures.pdf>.
 11. Ляско А. К. Финансирование и организация венчурных проектов в высокотехнологическом комплексе (зарубежный опыт) // Сетевые формы межфирменной кооперации: стратегические вызовы и конкурентные преимущества новых организаций XXI века: Мат. інтернет-конф. (10.03.04 — 29.04.04). — <http://www.ecsocman.edu.ru/db/msg/153809.html>.
 12. Закон України “Про внесення змін до Закону України “Про інституту спільного інвестування (пайові та корпоративні інвестиційні фонди)” / Верховна Рада України № 693-VI від 18.12.2008 — http://www.in.gov.ua/index.php?lang=ua&get=55&law_id=276.

Резюме

Рассматривается один из важнейших элементов национальной инновационной системы — венчурные фонды и венчурная деятельность. Анализируется роль доверия функционирования венчурного капитала.

Рецензент доктор эконом. наук, профессор В. С. Жученко

УДК 339.722:338.12

А. В. Шукін

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ КОН'ЮНКТУРИ СУЧАСНОГО РИНКУ ЗОЛОТА

Из припиненням Сполученими Штатами Америки обміну доларів на золото за фіксованим курсом в 1971 році було фактично завершено якісну зміну поняття “гроші”. Так, гроші пе-

рестали розглядатися як товар, що має споживну та мінові вартості, використовується в якості еквіваленту для вираження вартостей інших товарів та може бути використаним як для обміну на інші товари чи послуги, так і для споживання. Фактично під грошами почали розуміти тільки грошові знаки, валюту тієї чи іншої держави, не забезпечену нічим, окрім зобов'язання відповідної держави забезпечити можливість обміну валюти на товари чи послуги. Відповідно, і золото припинило виконання більшості з функцій грошей. Золото стало біржовим товаром, а ціна на золото почала формуватися виключно під дією ринкових попиту і пропозиції. Однак, не зважаючи на формальну втрату статусу грошей, золото зберегло за собою певні їх риси. Так, золото у сучасному світі виконує подвійну роль і є, з одного боку, сировинним матеріалом, а з іншого — фінансовим інструментом. Відповідно, і процес формування кон'юнктури сучасного ринку золота має свої характерні особливості, які мають бути досліджені та враховані для отримання можливості прогнозування кон'юнктури ринку золота.

Дослідженню сучасного ринку золота приділялась увага у працях як вітчизняних, так і західних економістів. Так, можна відзначити праці А. В. Анікіна [1], С. М. Борисова [2], С. В. Землянської [3], колективу авторів під керівництвом В. І. Букато [6] та інших дослідників, у працях яких надано комплексний огляд сучасного ринку золота. Також можна відзначити праці таких західних авторів, як Ф. Кейпі [10], Е. Левін [11] та інших, у працях яких приділено увагу аналізу чинників формування ціни на золото та іншим аспектам функціонування сучасного ринку золота.

У той самий час, не зважаючи на достатню кількість публікацій, присвячених сучасному ринку золота залишаються не розглянутими окремі риси процесу формування його кон'юнктури, які є наслідком подвійного характеру сучасного ринку золота як ринку сировини та як ринку фінансового.

Метою статті є визначити основні сили, під дією яких відбувається процес формування кон'юнктури світового ринку золота та визначити його характерні особливості.

Як зазначає А. В. Анікін, саме С. М. Борисов у першому виданні своєї монографії “Золото в економіке сучасного капіталізму” у 1968 році дав початок дискусії стосовно економічної ролі

золота та відсутності у золота як грошового інструменту майбутнього [1, с. 300]. А. В. Анікін, погоджуючись із С. М. Борисовим у питанні втрати золотом функцій грошей, звертає, однак, увагу на важливість золота як реального міжнародного платіжного засобу та єдиного виду резервів, щодо якого не стоїть питання довіри та визнання [1, с. 303]. В останньому ж виданні монографії С. М. Борисова “Золото в современном мире” читаємо: “Демонетизация — свершившийся факт, вероятность возврата золота к исполнению денежно-валютных функций исключается. Это признано экономической наукой, и все дискуссии относительно демонетизации и превращения золота в товар прекратились” [2, с. 8].

Взагалі, можна погодитись із С. М. Борисовим у тому, що золото у сучасному світі майже ніде та ні при яких обставинах не виконує таку функцію грошей, як бути мірою вартості під час виробництва матеріальних та інших цінностей, їх обігу та споживання [2, с. 8]. Відповідно, якісно відрізняються і характерні риси обігу золота до та після 1971 року. З давніх часів золото було класичними товарними грошима та могло бути використаним як для споживання або накопичення, так і для обміну. Відповідно, за зростання товарних цін спостерігалось зменшення обсягів золота в обігу та одночасне його накопичення суб'єктами. У той самий час, зменшення товарних цін призводило до можливості придбання більшої кількості товарів за певний обсяг золота, що призводило до його перетоку до каналів грошового обігу та наступного підвищення цін. В якості прикладу зростання товарних цін в наслідок збільшення кількості золота в обігу можна навести інфляцію в Європі після відкриття Христофором Колумбом Америки, наслідком чого стало надходження до Європи значних обсягів золота з американського континенту, що за відсутності відповідного зростання пропозиції товарів призвело до суттєвого зростання товарних цін [1, с. 279].

Аналізуючи існування золота до 1971 року, вбачається важливим розглянути класичну формулу товарно-грошової рівноваги І. Фішера:

$$MV = \sum pQ$$

де M — середня кількість грошей, яка перебувала в обігу протягом певного часу, V — кількість оборотів маси грошей протягом дослідженого періоду, p — середня ціна продажу

окремого товару, Q — кількість придбаного товару за ціною p . Відповідно, MV — сума всіх грошей, витрачених на придбання товарів, $\sum pQ$ — сума всіх цін, помножених на кількість придбаних товарів.

Враховуючи, що до 1971 року долари США були хоч і частково, але забезпечені золотом, до 1971 року золото займало у формулі Фішера положення M та відповідним чином впливало на весь процес грошового обігу. Враховуючи ж складність видобування та обмеженість пропозиції золота, зростання як кількості грошей в обігу, так і товарних цін також було значною мірою обмеженим. Однак, після 1971 року ситуація в сфері грошового обігу докорінно змінилася. Із закінченням становлення долара США як головної світової резервної валюти, відміною золотого забезпечення долара та припиненням вільного обміну доларів США на золото за фіксованим курсом, долар та інші валюти фактично витіснили золото із грошового обігу та зайняли місце M у наведеній формулі товарно-грошового обміну. В свою чергу, золото змінило своє місце в рівнянні товарно-грошового обміну та стало одним із елементів суми у правій частині формули товарно-грошової рівноваги.

Таким чином, якщо до 1971 року золото через присутність у доларі США впливало на ціни інших товарів саме як гроші, то після 1971 року саме золото стало товаром та опинилося під впливом обсягів та швидкості обертання національних валют як грошей. Відповідно, в умовах, коли золото є товаром, який може бути придбано за гроші, попит на золото фактично визначається часткою загальної маси грошей, яка буде витрачена на його придбання та швидкістю її обертання, а пропозиція в грошовій формі — кількістю доступного для придбання золота та його ціною. Отже, сама грошова форма вартості золота та вираження його ціни в доларах США або іншій валюті обумовлюють неминучу наявність зв'язку між ціною на золото та станом валюти, в якій вона виражена, що підтверджується відповідними дослідженнями [7; 10].

Отже, золото в сучасному світі є товаром, який підпорядковується класичним законам товарно-грошового обігу. Однак, незважаючи на формальну втрату статусу грошей, золото фактично зберегло певні риси, які роблять його відмінним від реш-

ти сировинних товарів. Так, золото у сучасному світі має поширення як фінансовий інструмент, що офіційно визнано Організацією Об'єднаних Націй у Системі національних рахунків SNA 1993. Так, згідно з прийнятою ООН класифікацією фінансових активів монетарне, тобто таке, що знаходиться у власності центральних банків та є елементом валютних резервів, золото віднесене до фінансових активів разом зі спеціальними правами за позичення, валютними депозитами, акціями та іншими фінансовими інструментами. Отже, стверджувати про повну втрату золотом функцій грошей, напевно, передчасно. Дійсно, золото припинило виконувати такі функції грошей, як існування в якості міри вартості, засобу обігу, та засобу платежу. Однак, золото продовжує обмежено виконувати такі функції, як існування в якості засобу накопичення та світових грошей.

В свою чергу, наслідком подвійної ролі золота у сучасному світі як сировинного товару та фінансового інструменту є і подвійний характер сучасного світового ринку золота, який з одного боку є ринком сировини, а з іншого — ринком фінансовим. Відповідно, і процес формування кон'юнктури сучасного ринку золота має принципові відмінності порівняно з ринками інших сировинних товарів. Так, враховуючи сказане вище, можна зробити висновок, що попит на золото у сучасному світі формується двома принципово різними категоріями попиту. Першою категорією попиту є попит на золото як сировину для виготовлення продукції, в результаті чого золото споживається та змінює свою фізичну форму. Однак, золото не зникає та не перетворюється на інші хімічні елементи в процесі споживання, а згодом потрапляє на ринок у вигляді брухту. Другою ж категорією попиту на золото є попит на золото як фінансовий інструмент, який не передбачає його використання у виробництві та споживання. Аналогічно до попиту на золото, і пропозиція золота представлена у сучасному світі двома основними категоріями. Першою є пропозиція тільки-но видобутого, або так званого первинного, золота компаніями видобувачами. Другою — пропозиція так званого вторинного золота із наявних запасів, яке включає також і золото, отримане після переплавки брухту.

Отже, якщо дотримуватись визначення кон'юнктури ринку австрійським економістом Вільгельмом Рьопке як “співвідношення попиту та пропозиції на окремому ринку...” [4, с. 13], то

основними складовими формування кон'юнктури сучасного ринку золота є чотири сили: пропозиція первинного золота компаніями видобувачами, пропозиція вторинного золота із запасів, попит на золото як сировину та попит на золото як фінансовий інструмент. Під дією чотирьох зазначених сил і відбувається формування кон'юнктури сучасного ринку золота у світовому обсязі. В свою чергу, саме під дією зазначених чотирьох сил формується і ціна на золото як головний показник кон'юнктури сучасного ринку золота. Виходячи зі сказаного, можемо представити процес формування кон'юнктури сучасного ринку золота у графічному вигляді. На рис. 1 наведено складену автором узагальнену схему процесу формування кон'юнктури сучасного світового ринку золота.

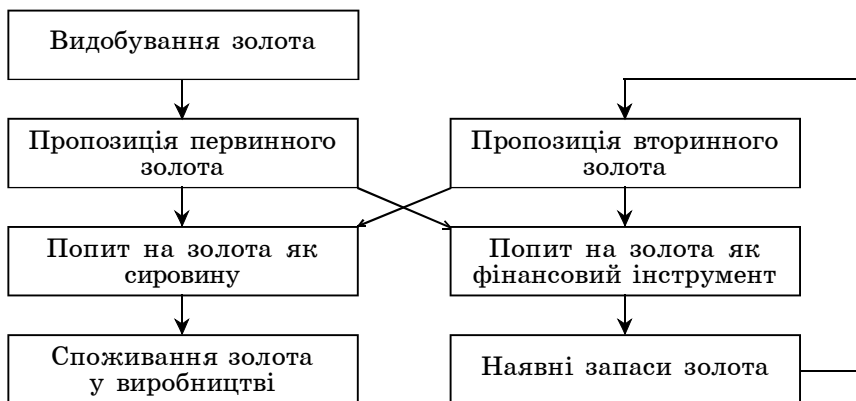

Рис. 1. Узагальнена схема процесу формування кон'юнктури сучасного ринку золота (ориг.)

Як бачимо з рис. 1, саме багаторазова купівля і продаж золота на ринку без наміру споживання роблять його відмінним від решти сировинних товарів з одного боку. А з іншого — наявність у золота споживної вартості та можливість його використання у виробництві в якості сировини призводить до відмінності золота від решти фінансових інструментів.

Таким чином, формування кон'юнктури світового ринку золота під дією зазначених чотирьох сил вимагає для прогнозування кон'юнктури ринку золота прогнозування кожної із заз-

начених категорій попиту і пропозиції. Однак, не тільки прогнозування, але і точне кількісне визначення зазначених категорій попиту і пропозиції є нетривіальним завданням. В свою чергу, вбачається можливим альтернативний шлях прогнозування кон'юнктури світового ринку золота.

Враховуючи, що саме ринкова ціна товару відображає співвідношення ринкових попиту і пропозиції протягом часу та традиційно розглядається як головний показник кон'юнктури ринку [5, с. 120], визначення економічних чинників, які виявляють зв'язок з ціною на золото та можуть розглядатися як чинники формування кон'юнктури ринку золота надасть можливість побудови обґрунтованого прогнозу ринкової кон'юнктури. В даному випадку доцільно ввести одну допоміжну систему класифікації чинників формування кон'юнктури ринку — поділ чинників кон'юнктури на прямі та непрямі. Так, якщо розглядати процес формування кон'юнктури сучасного світового ринку золота, то саме обсяги окремих категорій попиту і пропозиції золота є прямими чинниками формування ринкової кон'юнктури. Так, серед категорій пропозиції золота це пропозиція первинного золота видобувними компаніями та пропозиція вторинного золота центральними банками та іншими учасниками ринку. З боку ж попиту на золото — це попит на золото як сировину для виробництва промислової продукції та попит на золото як фінансовий інструмент. Однак, неможливість точної кількісної оцінки та прогнозування повних обсягів попиту і пропозиції золота на світовому ринку вимагає пошуку інших, а саме — непрямих чинників формування кон'юнктури світового ринку золота, які, можливо, не відносяться безпосередньо до ринку золота. Однак, такі чинники через свій вплив на свідомість учасників ринку золота здійснюють опосередкований вплив на обсяги ринкових попиту та пропозиції золота. Наслідком такого опосередкованого впливу на ринкові обсяги попиту і пропозиції золота буде наявність зв'язку між зазначеними непрямыми чинниками та ціною на золото, що може надати можливість побудови прогнозу кон'юнктури світового ринку золота та ціни на золото як головного її показника.

Як було показано раніше, в сучасному світі є ряд економічних чинників, які протягом багаторічного періоду виявляють зв'язок з ціною на золото та можуть розглядатися як непрямі

чинники формування кон'юнктури світового ринку золота. Це, насамперед, курси долара США щодо інших валют [7], обсяг доларової грошової маси, індекси споживчих та промислових цін у Сполучених Штатах Америки та значення промислового індексу Доу-Джонса як основного показника кон'юнктури фондового ринку США [8] та ціни на інші біржові товари, серед яких можуть бути відзначені срібло, платина, сира нафта та природний газ [9]. Відповідно, з урахуванням виявлених зв'язків між зазначеними чинниками та ціною на золото, може бути побудовано прогноз кон'юнктури світового ринку золота без необхідності кількісної оцінки повних значень ринкових обсягів попиту і пропозиції. В свою чергу, визначення напряму імовірних змін зазначених обсягів попиту і пропозиції золота може надати можливість уточнення прогнозу кон'юнктури ринку золота, розробленого виходячи зі значень непрямих чинників її формування.

В результаті аналізу встановлено, що чотирма силами, під дією яких формується кон'юнктура сучасного ринку золота є пропозиція первинного золота видобувними компаніями, пропозиція вторинного золота із наявних резервів центральними банками та іншими учасниками ринку, попит на золото як сировину та попит на золото як фінансовий інструмент. Враховуючи, що не тільки прогнозування, але і точна кількісна оцінка зазначених категорій попиту і пропозиції золота (насамперед пропозиції вторинного золота та попиту на золото як фінансовий інструмент) є нетривіальним завданням, запропоновано підхід до прогнозування кон'юнктури ринку золота, який передбачає пошук непрямих чинників формування кон'юнктури ринку золота. Такі чинники через свій вплив на свідомість учасників ринку здійснюють вплив на обсяги ринкових попиту і пропозиції золота та значення його ціни. Відповідно, визначення чинників, які виявляють довгостроковий зв'язок з ціною на золото надасть можливість прогнозування кон'юнктури світового ринку золота. Врахування ж напрямів імовірних змін обсягів попиту і пропозиції золота надасть можливість уточнити розроблений прогноз. Враховуючи наявність помітної кількості чинників, які виявляють зв'язок з ціною на золото, в подальшому доцільною є реалізація запропонованого підходу до прогнозування кон'юнктури ринку золота.

Література

1. Аникин А. В. Золото: международный экономический аспект. — М.: Международные отношения, 1988. — 336 с.
2. Борисов С. М. Золото в современном мире / Ин-т мировой экономики и междунар. отношений РАН. — М.: Наука, 2006. — 247 с.
3. Землянская С. В. Организация рынка золота на международном и национальном уровнях: Автореф. дис. ... канд. экон. наук: 08.00.01 / Волгоградский гос. ун-т. — Волгоград, 2006. — 25 с.
4. Клинов В. Г. Экономическая конъюнктура. Факторы и механизмы формирования. — М.: Экономика, 2005. — 278 с.
5. Левшин Ф. М. Мировые товарные рынки. Методология изучения конъюнктуры. — М.: Международные отношения, 1978. — 359 с.
6. Современный рынок золота / Под ред. В. И. Букато и М. Х. Лапидуса. — М.: Финансы и статистика, 2004. — 320 с.
7. Шикін А. В. Дослідження валютного фактору формування світової ціни на золото // Вісник соціально-економічних досліджень. — Вип. 27 / Одес. держ. екон. ун-т; редкол.: проф. Зверяков М. І., доц. Ковальов А.І. та ін. — Одеса: ОДЕУ, 2007 — С. 398-402.
8. Шикін А. В. Макроекономічні показники Сполучених Штатів Америки як фактори формування світової ціни на золото // Зб. наук. праць Черкаського держ. технол. ун-ту. — Черкаси: ЧДТУ, 2008. — Серія “Економічні науки”, вип. 19, ч. I. — С. 110-114.
9. Шикін А. В. Про зв'язок між світовою ціною на золото та цінами на деякі інші біржові товари // Науковий вісник Буковинської державної фінансової академії. — Чернівці, 2008. — Вип. 1(10): Економічні науки. — С. 279-284.
10. Capie F., Mills T., Wood G. Gold as a Hedge Against the US dollar / World Gold Council. — 2004. — 38 с. — http://www.gold.org/rs_archive/rs30.pdf.
11. Levin E. J., Wright R. E. Short-run and Long-run Determinants of the Price of Gold / World Gold Council. — 2006. — 70 с. — http://www.gold.org/rs_archive/rs_32_shortandlongrun.pdf.

Резюме

Статья посвящена исследованию процесса формирования конъюнктуры современного мирового рынка золота. В статье рассмотрены изменения, произошедшие с рынком золота после отмены золотого обеспечения валют, проанализированы основные силы, формирующие конъюнктуру рынка золота в современных условиях.

Рецензент доктор эконом. наук, профессор А. И. Ковалев

УДК 691.003.13 (477)

К. О. Дутнєва

ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ЕКСПОРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ВИРОБНИКІВ БУДІВЕЛЬНИХ МАТЕРІАЛІВ

Головною умовою проведення зовнішньоекономічної операції є її ефективність. В сучасних умовах поняття ефективності зовнішньоекономічної діяльності має комплексний і багатоаспектний характер. Воно може виражатись за допомогою різноманітних економічних показників, більшість яких демонструє переваги розвитку зовнішньоекономічних зв'язків.

При цьому варто враховувати те, що зовнішньоекономічні зв'язки сприяють забезпеченню оптимальних розмірів виробництва окремих видів товарів, упровадженню світових досягнень в області науки і техніки, отриманню необхідної сировини і матеріалів, розширенню номенклатури продукції, яка реалізується на внутрішніх ринках тощо. Все це визначає необхідність ретельного узгодження відповідних видів діяльності, забезпечення єдності критеріїв параметрів, які використовуються відповідно із реальними потребами народного господарства.

Досить зрозуміло, що задачі підвищення ефективності зовнішньоторговельної діяльності підприємства неможливо розглядати ізольовано, у відриві від таких важливих факторів, як модернізація виробничої структури, якість продукції, що випускається та ін., від проблем удосконалення всього господарського механізму, покращення різноманітних сторін управління підприємством в цілому.

В умовах широкого розвитку підприємництва правильна, достовірна оцінка роботи підприємства дозволяє підвищити ефективність на підставі дієвості економічних важелів і стимулів. В умовах реформування економіки України й широкого розвитку підприємництва ефективність виробництва — це результативність

фінансово-господарської діяльності підприємства, яка досягається максимально можливим співвідношенням результатів і витрачених на їх досягнення матеріальних і фінансових ресурсів.

На мікрорівні визначенню ефективності зовнішньоекономічної діяльності приділяли увагу такі вітчизняні вчені, як А. А. Мазаракі, Н. М. Ушакова, Л. О. Лігоненко, О. І. Кириченко, Г. О. Філатова і зарубіжні, зокрема, російські науковці — І. О. Муравйова, Л. Є. Стровський, В. В. Бокова, О. В. Буреніна, С. М. Попова, Ю. О. Огородніков та ін. Вони досліджували певні підходи щодо визначення ефективності зовнішньоекономічної діяльності на рівні окремого господарюючого суб'єкта або окремої зовнішньоторговельної операції. Деякі автори ефективність роботи підприємства характеризують з точки зору наявності в нього економічного потенціалу (стійкості до оновлення) у поточному періоді і здатності до отримання необхідного результату, який дозволить йому освоювати за визначений період закономірну кількість виробів, затребуваних ринком, що забезпечить виживання і гнучкий розвиток підприємства в сучасних умовах [4, с. 320-325].

Ефективність зовнішньоекономічних операцій багато в чому закладається на етапі їх планування і попередньої підготовки до проведення, а оцінюється шляхом фінансового аналізу. Важливим питанням оптимального управління діяльністю підприємства на зовнішньоекономічному ринку є визначення стратегії і тактики його роботи. На стадії організації головною стратегічною проблемою підприємства є вибір сфери діяльності та визначення перспективних проектів в обраній сфері. Ці питання вирішуються за допомогою аналізу інформації, яка міститься у фінансовій звітності і отримується в результаті маркетингових досліджень. Передусім тут треба враховувати той факт, що вихід на зовнішній ринок завжди є вступом до конкурентної боротьби. Щоб ефективно функціонувати як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринку, керівництво підприємства повинно постійно стежити за кон'юнктурою ринку й ефективно використовувати наявні господарські засоби для забезпечення високої конкурентоспроможності.

З метою оцінки власних потенційних можливостей в конкурентній боротьбі на зовнішньому ринку і розробки заходів підвищення конкурентоспроможності та забезпечення максимального прибутку, підприємству-експортеру необхідно проводити

комплексний економічний аналіз виробничо-господарської діяльності в цілому і зовнішньоекономічної діяльності зокрема.

Аналіз зовнішньоекономічної діяльності підприємства повинен містити в собі наступні складові: оцінка рівня і якості виконання підприємством зобов'язань по контрактах з іноземними партнерами, дослідження ефективності, переваг і недоліків укладання контрактів і договорів; аналіз конкурентоспроможності підприємства та конкурентоспроможності продукції і ринку збуту в зовнішньоекономічній діяльності; аналіз динаміки (розвитку) зовнішньоекономічної діяльності підприємства; вивчення раціональності використання ресурсів з метою усунення небажаних відхилень від намічених завдань; аналітична оцінка виконання угод і виробничо-фінансових результатів зовнішньоекономічної діяльності; виявлення чинників, які позитивно чи негативно вплинули на кінцеві показники роботи підприємства; оцінка результатів господарської діяльності за попередні та поточний роки; аналіз фінансового стану підприємства. В будь-якому випадку головна мета такого аналізу — підвищення ефективності функціонування даного суб'єкту господарювання і пошук резервів такого зростання.

У процесі вивчення зовнішньоекономічної діяльності використовують якісні і кількісні показники. З допомогою перших аналізують раціональність використання коштів, залучених до експортно-імпортних операцій, швидкість їх обігу у зовнішньоторговельних операціях, забезпеченість банківських кредитів, а також фінансові результати діяльності. Кількісні показники характеризують обсяги зовнішньоекономічної діяльності (вартість експорту чи імпорту). Завершальним етапом аналізу зовнішньоекономічної діяльності підприємства-експортера і є оцінка ефективності експортних операцій, тобто оцінка вигоди для нього таких операцій [1, с. 35].

Оцінка ефективності зовнішньоекономічної діяльності зводиться до аналізу двох взаємопов'язаних процесів: вкладення фінансових коштів у операцію, тобто витрати; отримання доходів від операції. Безпосередня оцінка ефективності повинна здійснюватися на підставі таких показників, як обсяги експорту продукції, прибуток від зовнішньоекономічної діяльності. Варто зазначити, що окрім обсягів експорту, на величину прибутку впливають внутрішні і зовнішні фактори (зміна цін на сировину і кінцеву продукцію, зміна собівар-

тості продукції, її структура, асортимент, якість продукції, поточний курс акцій, ставки податків та митних тарифів).

Підприємство, здійснюючи приведену оцінку ефективності експортної операції має змогу обґрунтувати окремі пропозиції стосовно реалізації товару з метою вибору найбільш оптимальної, коли експорт відповідних товарів для підприємства-виробника є економічно вигідним, функціонування виробництва є раціонально організованим, слід шукати шляхи збільшення експорту даних товарів з врахуванням найбільш вигідних напрямків реалізації.

Ефективність зовнішньоекономічної діяльності підприємства — це складна категорія, яка поєднує у собі параметри, що характеризують розвиток внутрішнього та зовнішнього ринків. Для того, щоб показники ефективності давали на практиці правильну відповідь на питання про доцільність реалізації підприємством тих чи інших зовнішньоторговельних операцій, варто правильно обрати критерій ефективності. Критерієм ефективності зовнішньоекономічної діяльності є максимум чистого доходу від експортних (або, залежно від виду зовнішньоекономічної діяльності, імпорتنих) операцій. Згідно з цим критерієм, варто обрати найліпші варіанти співробітництва з зовнішніми торговельними партнерами [3, с. 12].

Одним із найголовніших моментів, що сприяють підвищенню ефективності експортної діяльності підприємства, є підвищення конкурентоспроможності продукції на внутрішньому та зовнішньому ринках.

В сучасних умовах з кожним роком з'являються все більше нових підприємств. Нові концепції створюються з метою максимально повного задоволення потреб певних груп споживачів. Підприємства створюються, а через деякий час частина з них не витримує конкуренції і виходить з бізнесу. Адже сьогодні недостатньо одного розуміння споживачів. Настав час напруженої конкуренції на всіх ринках.

Економіка багатьох країн все менше регулюється державою, яка заохочує розвиток ринкових процесів. Європейський союз знищує торгові бар'єри між європейськими країнами, внаслідок чого багато раніше захищених від вторгнення іноземних компаній ринки стають нерегульованими. Транснаціональні корпорації дуже наполегливо просуваються на ринки Південно-Східної Азії і створюють глобальну конкуренцію. В наслідок цього у

компаній немає іншого вибору, як бути “конкурентоспроможними” [1, с. 57].

Основна економічна перевага ринкової системи полягає в її постійному стимулюванні ефективності роботи підприємств. Саме тому, в умовах становлення ринкової економіки, подальший розвиток виробництва будівельних матеріалів вимагає підвищення конкурентоспроможності підприємств на внутрішньому і світовому ринках цієї продукції. Проте неможливо розробити пропозиції єдині для всіх підприємств, що виробляють та експортують будівельні матеріали, які забезпечили б гарантований успіх. Рекомендації з удосконалення і розвитку будівництва найбільш доцільні для кожного конкретного ринку (міжнародного, внутрішнього, регіонального, місцевого). Тому в сучасних умовах значної нерівномірності розвитку регіонів України, необхідно особливу увагу приділяти розробці регіональних стратегій розвитку, направлених на підвищення конкурентоспроможності і економічної ефективності компаній.

Формування стратегії підвищення конкурентоспроможності неможливе без знання будівельного ринку, яке припускає знання майбутніх споживачів продукції, а також конкурентів, місць їх розміщення, видів послуг, ступеня новизни передбачуваних послуг порівняно з традиційними, тенденцій розвитку системи послуг, можливостей пристосування конкретних послуг до змінливих потреб. У сучасних умовах переважне положення на будівельному ринку мають підприємства, які можуть гарантувати будівництво об'єктів в стислі терміни, мінімальну, проте реальну вартість і високу якість. Реклама грає не малу роль в становленні конкурентної стійкості підприємства, але будівельний ринок диктує свої правила гри при її організації. Наприклад, в рекламі масових груп товарів (таких як фарби, вікна, двері, фурнітура і т. п.) доводиться шукати нові ідеї і психологічні образи, що запам'ятовуються, що допомагають привертати споживача і розширювати ринки збуту продукції. У рекламі ексклюзивних видів продукції (будівельне устаткування, лісу, опалубки та ін.) використовують декілька інших підходів. Тут всі зусилля спрямовані на ознайомлення фахівців з особливостями запропонованого товару. У таких випадках доречно прихована реклама в ЗМІ і ознайомлювальні або оглядові статті в спеціалізованих виданнях. Багато фірм створюють і розміщують в системі Інтер-

нет свої сайти з докладним описом товарів і послуг, що є своєрідною рекламною компанією. Розглядаючи рекламу, не можна не приділити уваги такому дієвому важелю як виставки. Вони відкривають великі можливості для просування будівельних товарів на ринок. Беручи участь у виставках, компанії переслідують декілька цілей: по-перше, показати свою продукцію і привернути потенційного споживача, по-друге, провести маркетингове дослідження ринку по конкурентних видах продукції і, по-третє, підтримати свій імідж.

Що стосується конкурентоспроможності будівельних матеріалів, то на даний час український споживач не так часто віддає перевагу вітчизняній продукції. Має попит тільки те, що є високоякісним товаром і по співвідношенню “ціна-якість” є оптимальним. Один з ефективних методів просування своєї продукції в умовах конкуренції, що посилюється, — це вкладення в свій імідж, в свій бренд, постійно підтримуючи його. А імідж компанії — це, в першу чергу, висока якість, до і після продажне обслуговування, відмінний сервіс і чесні ціни.

Сьогодні помітні реальні зміни соціально-економічного устрою країни та виробників стає значно більше, ніж платоспроможних покупців, якість продукції є вирішальним чинником для підприємства, бажаного знайти своє “місце під сонцем”. Покупця цікавлять тільки якість продукції та ціна. Технології впливають на собівартість продукції, але не на її якість і ціну. Ціна продукції визначається кон’юнктурою ринку, де багато і виробників з аналогічною продукцією, і платоспроможних покупців.

Система забезпечення якості на сьогоднішній день повинна бути комплексом встановлених і постійно здійснюваних заходів для гарантування надійного функціонування об’єктів, що будуються, продукції, що випускається, і їх відповідності затвердженим проєктам, будівельним нормам і правилам, державним стандартам.

Одним з ефективних методів досягнення конкурентних переваг є інновації. Можна освоювати нові методи досягнення конкурентоспроможності або знаходити кращі способи конкурентної боротьби при використанні старих способів. Інновації можуть виявлятися в новому дизайні будматеріалів, в новому процесі виробництва, в новому підході до маркетингу або в новій методиці підвищення кваліфікації працівників.

Експортна діяльність підприємств є важливим чинником підвищення ефективності роботи будь-якої галузі. Досвід свідчить, що виконання підприємством вимог світового ринку до якості продукції дозволяє вміло балансувати — не втрачати свого внутрішнього ринку і ставати рівноправними партнерами у міждержавному товарообміні.

Саме так намагаються працювати основні експортери корпорації “Укрбудматеріали”: ЗАТ “Лисичанський склосавод “Пролетарій”, Славутський комбінат “Будфарфор”, ВАТ “Запорізький завод зварювальних флюсів”, ЗАТ “Дніпро-Каолін”, ВАТ “Сімферопольський завод “Сантехпром”, ЗАТ “Білицький завод “Теплоізоляція”, ЗАТ “Одеський завод оздоблювальних матеріалів”, Головинський кар’єр та інші [5, с. 30].

Нині продукція експортується в 11 країн ближнього зарубіжжя (49,2 %) і в 34 країни далекого зарубіжжя (50,8 %), причому в останні три роки йде переорієнтація експортних потоків у країни ближнього зарубіжжя [7].

Найбільший обсяг експорту припадає на Росію, Італію, Англію, Польщу, Білорусь, Іспанію, Молдову. Аналіз структури експорту показує, що основний його обсяг припадає на скло віконне, глину тугоплавку, каолін, склотару. Питома вага експорту в загальному обсязі товарної продукції склала 20,8 %. Але в експортній діяльності завжди виникає чимало проблем. Важливо звернути увагу, наприклад, на те, що Російська Федерація — основний споживач українських будівельних матеріалів (майже 36 % експорту, 35 видів продукції) вживає дієвих заходів для захисту власного ринку. У країнах Балтії (експорт — 900 тис. доларів США) теж спостерігаються зміни, наприклад, від імпортерів починають вимагати сертифікати на відповідність стандартам ISO 9000 як самої продукції, так і систем якості виробництва. Незабаром це може стосуватися не тільки балтійського, але й інших ринків [6, с. 79; 7].

Підприємства галузі повинні постійно вдосконалювати свою діяльність. Адже більшість з них мають необмежені ресурсні можливості для експорту своєї продукції, це, передусім, стосується неметалорудної, нерудної, скляної, полімерної і сантехнічної промисловості. Саме за рахунок поліпшення їхньої діяльності корпорація збільшує експортні поставки.

Література

1. Белошапка В. А., Загір'їв Г. В. Стратегічне управління. Принципи й міжнародна практика: Підр. для слух. програм по стратегічному управлінню й маркетингу. — К.: В, 1998. — 351 с.
2. Миролюбова Т. В. Совершенствование внешнеэкономической деятельности предприятий в условиях рыночной экономики: Автореф. дис. ... канд. эконом. наук. — Екатеринбург, 1992. — 20 с.
3. Соболева-Терещенко О. А. Комплексна оцінка експорту товарів // Економіка. Фінанси. Право. — 2001. — № 2. — С. 12-13.
4. Філатова Г. О. Теоретичні засади щодо визначення категорії “ефективність зовнішньоекономічної діяльності підприємства” // Українська наука: сучасне, минуле, сьогодні. — Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. — Вип. 6. — С. 320-325.
5. Яковлев А. І. Удосконалювання методів визначення ефективності зовнішньоекономічної діяльності // Фінанси України. — 1998. — № 9. — С. 28-34.
6. Янковский Н. А. Повышение эффективности внешнеэкономической деятельности крупного производственного комплекса: Моногр. — Д.: Донецчина, 2000. — 152 с.
7. www.ukrstat.gov.ua.

Резюме

Статья посвящена проблемам формирования и повышения эффективности экспортной стратегии при проведении внешнеэкономических операций украинских предприятий, производящих строительные материалы. В качестве основного момента такой стратегии рассматривается комплекс маркетинговой деятельности, а также вопросы, связанные с повышением уровня конкурентоспособности строительных товаров национальных производителей, как на местном, так и на мировом рынках.

Рецензент доктор эконом. наук, профессор С. А. Матвеев

УДК 339.137.2:336.71

О. Б. Чернишова

ФАКТОРИ ТА ПОКАЗНИКИ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ БАНКУ

Глобалізаційні процеси пов'язані з високою мобільністю капіталу у світовому просторі і їх стрімкий розвиток явно відчу-

ваються в економіці України, зокрема, в вітчизняній банківській системі.

По-перше, це простежується у зростанні інтересу іноземних інвесторів до банківської системи України. Якщо на 01.01.2000 у нас діяло 7 банків зі 100 % іноземним капіталом, то на 01.01.2009 їх нараховувалось 17, і при цьому частка капіталу у їхньому сумарному статутному фонді збільшилась з 13,3 до 36,7 %.

По-друге, розвиток глобалізаційних процесів підтверджується значними іноземними запозиченнями ресурсів вітчизняними банками, що значно підсилило вплив світової фінансової кризи на стан української банківської системи. Зовнішні кредити, отримані нашими банками на 01.01.2009 року становили 27 007 млн. дол. США, в т. ч. довгострокові — 19 157 млн. дол. США та короткострокові — 7 850 млн. дол. США.

Поява у банківській системі нових потужних власників, суттєве збільшення ресурсної бази банків за участю іноземного капіталу, залучення висококваліфікованих фахівців та інші чинники суттєво змінили умови міжбанківської конкуренції у бік підвищення її динамічності та загострення. За таких умов комерційні банки вимушені корегувати стратегії свого розвитку, розвивати принципи, методи та інструменти управління своєю конкурентоспроможністю та конкурентоспроможністю послуг, що ними надаються.

Тому сьогодення диктує необхідність вирішення проблем удосконалення науково-методичних підходів щодо визначення факторів конкурентоспроможності, оцінки та управління конкурентоспроможністю банків.

Дослідженню теоретичних проблем конкурентоспроможності підприємств в ринкових умовах господарювання присвячені роботи М. Портера, І. Ансоффа, Ж.-Ж. Ламбена, Ф. Котлера, Д. Кемпбела, Дж. Стоунхауса, Б. Х'юстона, С. І. Савчука, Г. Л. Азоева, Є. Ю. Алексейчевої, Т. Амблера, Г. Л. Багієва, Т. О. Загорної, П. Дойля, І. З. Должанського, П. Друкера, Л. А. Євчука, В. Є. Реутова, Фасхїєва, Л. С. Шевченко.

Що стосується дослідження конкурентоспроможності саме комерційних банків, то вони досліджені значно менше (І. Волощук, А. Гальчинський, О. Дзюблук, С. Козьменко, О. Лаврушин, Ю. Лисенков, Д. Лук'яненко, А. Мороз, А. Пересада, М. Савлук, Ф. Шпиг та ін.).

Зрозуміло, що конкурентоспроможність проявляється тільки в умовах конкуренції і через конкуренцію. Слід зазначити, що на сьогодні єдиного підходу до визначення категорії “конкурентоспроможність” у вітчизняній та зарубіжній науці не існує. Аналіз економічної літератури щодо логічного встановлення змісту цього поняття свідчить про наявність багатоаспектного трактування терміну “конкурентоспроможність”.

Наприклад, П. Р. Діксон дає наступне визначення: “Конкурентоздатність показує, наскільки продуктивна і ефективна фірма по відношенню до конкурентів, посередників та в обслуговуванні замовників. Продуктивність пов’язана з якістю виробів, що випускаються, часткою ринку та дохідністю; ефективність — зі швидкістю відповідної реакції і економією витрат” [1, с. 131].

Конкурентоспроможність підприємства — здатність виробляти й реалізовувати свою продукцію швидко, дешево, якісно, продавати її в достатній кількості, при високому технологічному рівні обслуговування. Конкурентоспроможність підприємства — це можливість ефективно розпоряджатися власними й позиковими ресурсами в умовах конкурентного ринку.

Враховуючи, що конкуренція в банківській сфері має свої специфічні риси, пов’язані з посередницькою діяльністю банків та високими ризиками, то на нашу думку, конкурентоспроможність банку можна сформулювати як його спроможність надавати свої послуги якісно, при високому технологічному рівні, в максимальних порівнянні з конкурентами цінах та максимальною прибутковістю. Конкурентоспроможність — це здатність банку вести ефективну діяльність, оптимально поєднуючи фінансові, технологічні, трудові та інші ресурси при оптимальному забезпеченні прибутковості, ліквідності та ризику у порівнянні з конкурентами. Отже, конкурентоспроможність — це дуже складне явище, яке формується під впливом різноманітних зовнішніх та внутрішніх факторів.

Для повного усвідомлення сутності поняття “конкурентоспроможність” та визначення структури даного поняття важливим є правильне розуміння складу та напрямку причинно-наслідкових взаємозв’язків в системі “конкурентоспроможність — фактори”, обґрунтованого відбору основних факторів, що визначають величину даної економічної категорії, успішного пошуку відповідної статистичної інформації.

Класиком теорії конкуренції і конкурентоспроможності по праву вважається М. Портер, вагомим внеском якого є дослідження категорії “конкурентних переваг” — ключових факторів успіху, характерних для певного підприємства (галузі). Він писав, що конкурентні переваги поділяються на два основних види: більш низькі витрати та диференціація товарів [2, с. 55].

Крім того, він зробив важливий висновок про існування двох головних шляхів досягнення підприємством конкурентних переваг: або фірма стає в своїй галузі виробником з найнижчим рівнем собівартості (внутрішні конкурентні переваги), або вона диференціює свою продукцію (послуги) в тих напрямках, які цінуються покупцями такою мірою, що вони готові заплатити найвищу ціну за володіння ними (внутрішні конкурентні переваги).

Таким чином, з теорії конкурентних переваг Портера випливає ряд принципових положень, важливішими з котрих є наступні:

- 1) конкурентоспроможність характеризується ефективністю використання ресурсів, що перебувають у розпорядженні фірми, і може бути виміряна показником рентабельності виробництва;
- 2) показник конкурентоздатності може визначатися лише відносно інших підприємств-конкурентів;
- 3) існує два головних шляхи підвищення конкурентоспроможності фірми — зниження собівартості продукції (зростання прибутків, рентабельності виробництва, ріст частки ринку) і диференціація товарів (пошук нових, незайманих ніш на ринках збуту).

Ж.-Ж. Ламбен розвинув теорію конкурентних переваг і диференціації товарів Портера, визначивши одну з частинних ознак, що може застосовуватися для характеристики ринкової сили суб'єкта. Для того, щоб стратегія диференціації привела до позитивного результату — росту конкурентоспроможності суб'єкта, необхідно виконати наступні умови:

- Диференціація повинна привести до появи чогось унікального.
- Елемент унікальності повинен являти цінність для покупців.
- Цінність для покупця повинна бути досить велика, щоб він погодився сплатити за неї цінову премію.
- Елемент диференціації повинен бути стійкий, щоб конкуренти не змогли відтворити його в найближчому часовому періоді.

- Цінова премія, що готові платити покупці, повинна перевершувати підвищення витрат, які несе фірма в процесі створення й збереження елемента диференціації.
- Якщо елемент диференціації не відомий ринку, фірма повинна розробити відповідну систему просування товару, за допомогою якої споживачі зможуть довідатися про його появу.

Стратегія диференціації — це можливість для фірми заявити про свою відмінність від прямих конкурентів. Дана стратегія дозволяє підвищити або не втратити частку ринку при незмінній або більш високій ціні продукції. Ринкова сила (конкурентоспроможність) обумовлена здатністю суб'єкта диктувати ринку ціну, що перевищує ціни його пріоритетних конкурентів. Одним із критеріїв цієї здатності є еластичність попиту за ціною для диференційованого товару. Чим нижче за абсолютною величиною цінова еластичність попиту, тим менш чутливий ринок до збільшення ціни.

На нашу думку, дуже важливим моментом є усвідомлення відсутності в теорії і практиці економічного аналізу єдиного комплексного показника конкурентоздатності банку. Численні дослідження показали, що висока результативність роботи, визначена за одним показником, не є гарантом успішного продовження діяльності суб'єкта у майбутньому. Причина полягає в тому, що певний показник зорієнтований лише на відображення тільки одного боку такого складного явища, яким є конкурентоспроможність. При цьому інші його сторони й грані можуть не висвітлюватися, що неминуче приведе до хибних висновків відносно рівня показника, що досліджується.

Так, незважаючи на популярність вимірників конкурентоспроможності, заснованих на величині прибутку як критерії оцінки успішності економічної діяльності суб'єкта, їхня слабкість очевидна. Як показує вітчизняна практика, досить частими є факти маніпуляції розмірами прибутку для прикриття фактичних результатів діяльності банків.

П. Дойль зазначає, що прибуток ні в якому разі не можна вважати показником цінності фірми. Показники прибутку і норми повернення інвестицій відображають результативність, ефективність діяльності фірми за минулий період, а не його можливості й потенціал успішної роботи у майбутньому.

Досвід великих програм, спрямованих на збільшення прибутку, є нічим іншим як “вижиманням останніх соків” із наявних засобів. Різке збільшення прибутку скоріше свідчить про крах фірми, ніж про поліпшення її діяльності [3, с. 18-19].

Оманним в оцінці конкурентоспроможності суб'єкта є й загальноприйнятий тест лідерства через показник частки ринку, коли він використовується ізольовано від інших характеристик конкурентоздатності. П. Друкер із цього приводу відмічає, що існує багато прикладів того, коли компанії, володіючи найбільшою часткою ринку, за своєю прибутковістю знаходилися далеко позаду конкурентів, у яких показник частки ринку був значно нижчим. Це означає, що не їм, а вони платять за становище лідера [4, с. 67].

Дійсно, в процесі цінової конкуренції фірма може свідомо знижувати ціни на окремі свої товари (послуги) до рівня безприбутковості або ще нижче, підвищуючи свою частку певного ринку, і в той же час терпіти збитки й зменшувати рівень конкурентоспроможності в цілому. В даному випадку причинно-наслідковий зв'язок між конкурентоздатністю фірми і конкурентоспроможністю його продукції є зворотно пропорційним.

Але, треба мати на увазі, що дослідження Т. Амблера показали, що зростання частки ринку іноді стає передумовою автоматичного підвищення доходів фірми. Проте часто це ніяким чином не впливає на показники її діяльності [10, с. 257].

На наш погляд, повністю принижувати роль показника частки ринку в тестуванні конкурентоспроможності суб'єкта не можна, оскільки суб'єкт, якому належить лише незначна частка ринку, рано чи пізно буде витіснений з великого бізнесу і буде поставлена під сумнів його життєздатність.

Отже, можна говорити, принаймні, про три частинні ознаки конкурентоздатності суб'єкта:

1. Рентабельність.
2. Ринкова позиція, що виражається певною часткою ринку або його відповідного сегменту.
3. Цінова еластичність попиту споживачів на диференційований товар.

Причому вказані ознаки треба розглядати й використовувати не ізольовано, а комплексно, в системі. В протилежному випад-

ку кожна окрема з них може надати викривлене уявлення про рівень економічного поняття, що досліджується.

Розглянемо направлення зміни наведених частинних ознак при зростанні (зниженні) конкурентоспроможності об'єкта. Відомо, що цінова еластичність попиту — величина негативна, так як з підвищенням ціни товару попит на нього зазвичай зменшується. Тому, якщо має місце реальне підвищення конкурентоспроможності підприємства у часі або в просторі за всіма напрямками своєї діяльності (внутрішніми і зовнішніми) рентабельність виробництва й частка ринку зростають, а цінова еластичність попиту не зменшується.

Якщо ж ріст конкурентоздатності об'єкта забезпечується, головним чином, за рахунок використання зовнішніх (кон'юнктурних) факторів, наприклад, шляхом зниженням цін на свої вироби, або за допомогою посилення бренду (торгової марки), то має місце підвищення ринкової позиції суб'єкта при незмінній еластичності попиту і зниженні рентабельності виробництва.

Зниження конкурентоспроможності суб'єкта проявляється у зниженні всіх трьох частинних його ознак, або ж деяких із них. Так, недостатня увага до внутрішніх чинників конкурентоздатності приводить до зростання собівартості продукції, падіння прибутків й рентабельності.

Наведений вище критичний аналіз показав, що конкурентоспроможність — це складна економічна категорія, яка виражає результат взаємодії всіх елементів системи внутрішніх (економічних, фінансових, науково-технічних та ін.) і зовнішніх (життєутворюючих, адаптивних) відносин між суб'єктами з приводу можливості реалізації даного виду продукції на конкретному ринку чи його сегменті.

Дані теоретичні позиції мають місце при дослідженні конкурентоспроможності банку, але з урахуванням специфіки банківської діяльності. Адже метою діяльності банку є отримання прибутку, кожен банк намагається максимально розширювати свою діяльність та завойовувати ринкові ніші шляхом диференціації своїх продуктів. Але визнання конкурентоспроможності банку реалізується на ринку, клієнтом — споживачем банківських послуг. Специфіка діяльності банку проявляється в посередницькій діяльності по наданню фінансових послуг. Реалізація послуг банку подовжена в часі, на відміну від реалізації продукції

звичайного підприємства, що створює умови виникнення ризиків. Тому, наприклад, при розміщенні внесків у банку клієнта цікавить в першу чергу не рівень відсотків по вкладу, а надійність банку. А вже від об'ємів залучених ресурсів залежать об'єми дохідних активів та прибутковість. Отже, посередницький характер діяльності постійно ставить перед банками завдання досягнення оптимуму: прибутковість — ліквідність — ризик, що і забезпечує стабільність та надійність діяльності банку. А це, в свою чергу, забезпечує дуже важливу складову конкурентоспроможності у банківському бізнесі — довіру клієнтів до банку та формує його репутацію.

Структуру поняття конкурентоспроможності банку можна представити як систему взаємодії вирішальних факторів — частинних ознак конкурентоспроможності (рис. 1).

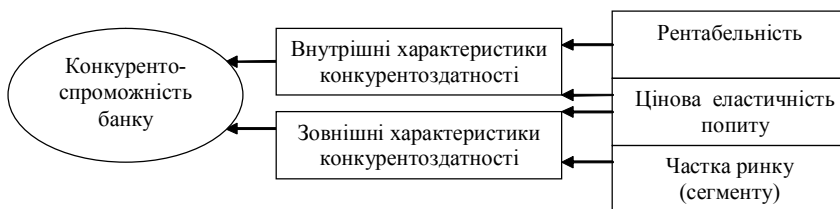

Рис. 1. Структура поняття конкурентоспроможності банку

На нашу думку, в економічній науці не існує єдиної ознаки, яку можна було б розглядати як показник рівня конкурентоспроможності суб'єкта господарювання. В формах статистичної звітності і банків, і промислових підприємств сьогодні відсутній як показник потенційної (прогнозованої) здатності вести суперництво у ринкових умовах господарювання, тобто показник конкурентоспроможності, так і показник успішності реальної (фактичної) конкурентної боротьби, тобто показник конкурентності.

В науковому обороті показники, які не піддаються безпосередньому вимірюванню, а проявляються на поверхні явищ у вигляді множини факторів — чинників-симптомів, називаються латентними. Прикметник “латентний” (від латинського слова *latens*) означає прихований, недоступний. Науковий термін “латентні ознаки” використовується для відображення складних атрибутивних економічних понять, котрі принципово неможливо кількісно виміряти в метричній шкалі [4, с. 51-52].

Отже, поняття “конкурентоспроможність банку” є латентним в тому сенсі, що воно принципово не може бути виміряне єдиним статистичним показником. Указане поняття носить ознаки складної, прихованої властивості банку, й проявляється на поверхні у вигляді сукупності чинників-симптомів — окремих групових та первинних факторів (фінансових, технологічних, економічних та інших показників і коефіцієнтів). Зазвичай латентні показники оцінюються експертами опосередковано — на основі значень відповідних первинних факторів.

У цьому випадку рівень конкурентоспроможності банку визначається експертним шляхом з використанням думок фахівців (іноді споживачів), які оперують категоріями типу “більше — менше”, “краще — гірше” і т. п.

Наведені показники у вигляді експертних оцінок відносяться до вимірників так званої порядкової шкали, тобто допускають лише логічні операції порівняння. Арифметичні дії над показниками порядкової шкали заборонені.

Крім того, існує певне коло різноманітних математико-статистичних методів оцінювання латентних показників типу “конкурентоспроможність банку”, які теж базуються на врахуванні величини первинних факторів конкурентоздатності.

Виникає питання: які ж факторні показники (тобто чинники нижчого порядку ієрархії) треба використовувати для комплексної системної оцінки рівня внутрішніх та зовнішніх характеристик конкурентоспроможності банку?

Наприклад, Савушкіна Ю. В. пропонує виділяти наступні фактори конкурентоспроможності [5, с. 13]:

Імідж банку. Оскільки конкурентоспроможність комерційного банку в значній мірі пов’язана з його іміджем, доцільно систематично відстежувати імідж банку на ринку фінансових послуг;

Тарифна політика. Різноманітні підходи до формування тарифної політики банку забезпечують підвищення рівня доступності його послуг. Ступінь відповідності мінімальним цінам на ринку відповідає максимальному значенню чинника в оцінці;

Територіальна доступність. Реалізується через забезпечення зручності користування послугами комерційного банку;

Інвестиційна привабливість. Визначається комплексом показників, що характеризують надійність фінансових інструментів, пропонованих комерційним банком.

Козьменко С. М., Шпиг Ф. І., Волошко І. В. виділяють дві групи факторів — переваги в умінні та переваги в ресурсах [6, с. 271-272]. Переваги в умінні включають:

- “ноу-хау” в дослідженнях і розробці нових послуг;
- ефективне використання маркетингу;
- досвід в управлінні проектами;
- уміння організовувати стимулювання збуту;
- ініціативна робота у всіх сферах діяльності організації.

Переваги в ресурсах включають:

- доступ до фінансових та матеріальних ресурсів;
- кадровий склад і його кваліфікація;
- ефективні можливості та технології;
- наявність в організації розвиненої системи співробітництва.

Зрозуміло, що наведені вище фактори конкурентоспроможності банку, що пропонуються авторами, здебільшого являють собою групові чинники, які агрегують дію первинних факторів конкурентоздатності. Дійсно, кожен з таких чинників, як ефективне використання маркетингу, досвід в управлінні проектами, уміння організовувати стимулювання збуту, інвестиційна привабливість, імідж банку та інші практично неможливо визначити одним-єдиним показником. Це означає, що групові фактори конкурентоспроможності банку також відносяться до класу латентних ознак. Вони, в свою чергу, потребують відповідного визначення на основі експертних чи математико-статистичних методів оцінювання. Очевидно, що така оцінка можлива лише на основі системи технологічних, економічних та інших ознак метричної шкали, які б характеризували названі вище групові чинники.

Так, серед внутрішніх первинних чинників можна назвати показники достатності капіталу, якості активів та пасивів, ліквідності, рентабельності тощо. До зовнішніх первинних факторів конкурентоспроможності банку треба віднести політичні ризики діяльності, наявність в регіоні філійної мережі, конкурентну структуру галузі і т. п.

Узагальнюючи викладений вище матеріал, взаємодію ієрархічних рівнів факторів конкурентоспроможності банку можна представити наступним чином (рис. 2.).

На рис. 2 еліпсами показані латентні показники різного порядку, які можуть бути визначеними тільки за допомогою оцінювання на основі системи ознак метричної шкали. Конкуренездатність оцінюється за допомогою головних частинних ознак, а групові фактори — на базі первинних фінансових, технологічних, економічних, кон'юнктурних та інших чинників конкурентоспроможності банку (показані прямокутниками).

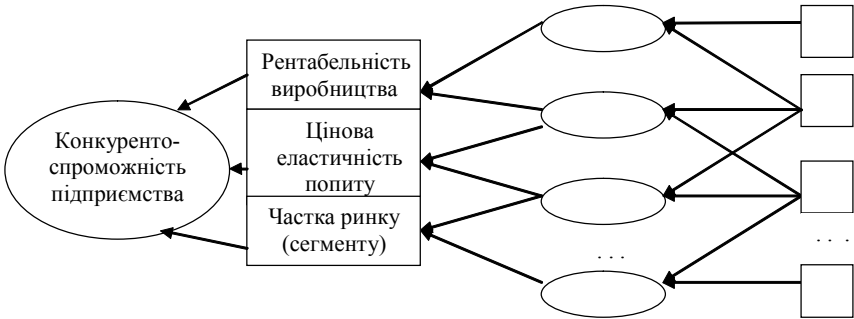

Рис. 2. Схема взаємодії ієрархічних рівнів частинних ознак та факторів конкурентоздатності банку

Ми вважаємо, що саме така схема взаємодії ієрархічних рівнів показників та факторів конкурентоспроможності банку є найбільш обґрунтованою й повністю прийнятною для практичного оцінювання латентного економічного явища, яке аналізується. Фактично дослідник має певний доступ до статистичних показників, що позначені прямокутниками на рис. 2 (частинні ознаки конкурентоздатності та її первинні чинники).

Повертаючись до категорії “конкурентних переваг”, введеної М. Портером, слід відзначити, що вони є концентрованим проявом переваги над конкурентами в економічній, технологічній, організаційній сферах діяльності банку, які можна виміряти відповідними частинними ознаками конкурентоздатності (більш висока рентабельність, зростання ринкової частки, зменшення за абсолютною величиною цінової еластичності попиту).

На нашу думку, конкурентну перевагу можна розглядати з точки зору величини факторів конкурентоспроможності банку різного рівня, представлених на рис. 2. Конкурентна перевага — це по суті перевищення (якщо фактор є стимулятором), або його

низьке значення (якщо чинник є дестимулятором) у порівнянні з відповідними факторами стратегічних конкурентів.

Зрозуміло, що класифікація факторів конкурентоздатності банку на внутрішні і зовнішні, групові та первинні не охоплює всіх сторін такого складного економічного явища, яке досліджується. В науковій літературі з даної тематики можна зустріти й інші класифікаційні ознаки.

Наприклад, Р. А. Фатхутдінов, аналізуючи конкурентні переваги фірми, вказує, що фактори, які їх обумовлюють, можуть бути тактичними й стратегічними. Тактичний фактор конкурентної переваги — конкретний компонент зовнішнього або внутрішнього середовища фірми, за яким вона перевершує або буде перевершувати в найближчий період (не більше року) конкуруючі фірми.

Стратегічний фактор конкурентної переваги фірми — конкретний компонент зовнішнього або внутрішнього середовища фірми, за яким вона може перевершити конкуруючі фірми після виконання в перспективі конкретних умов, що визначають перевагу аналізованого компонента фірми в порівнянні з конкуруючими. Віддаленість строку реалізації стратегічного фактору конкурентної переваги фірми може бути не менш двох років. Конкретний строк визначається ієрархічним рівнем фактору, складністю об'єкта й актуальністю проблеми [7, с. 70].

Отже, основна ідея теорії конкурентних переваг базується, головним чином, на співставленні рівнів факторів конкурентоздатності будь-якого порядку, що спостерігаються у сукупності банків. Це можуть бути переваги у рівні первинних або групових факторів конкурентоспроможності банку.

Близьку до викладеної позиції займає також І. Ансофф, який розглядає конкурентоспроможність через конкурентний статус фірми. Він трактує це поняття як позицію фірми в конкуренції, як вимірник положення фірми на ринку [8, с. 95]. Таке тлумачення І. Ансоффа в економічному змісті якоюсь мірою близько до поняття конкурентної переваги Портера, оскільки вони обидва вважають, що необхідно співставляти рівні фактичної й базової продуктивності використання ресурсів фірми.

На відміну від Портера, Ансофф визначає показник продуктивності як рентабельність стратегічних капітальних вкладень, відкоригований на ступінь “оптимальності” стратегії фірми й ступінь відповідності потенціалу фірми цієї оптимальної стратегії.

Таким чином, поняття “конкурентна перевага” не може відповісти на запитання “який рівень конкурентоспроможності притаманний даному банку?”. Скоріше за все воно покликане з’ясувати головні шляхи й чинники підвищення конкурентоздатності, вибрати оптимальну стратегію боротьби з головними конкурентами.

Література

1. Диксон П. Р. Управление маркетингом. — М.: БИНОМ, 1998. — 960 с.
2. Портер М. Международная конкуренция. — М.: Международные отношения, 1993. — 896 с.
3. Дойль П. Менеджмент: стратегия и тактика. — СПб: Питер, 1999. — Сер. “Теория и практика менеджмента”. — 560 с.
4. Янковой А. Г. Многомерный анализ в системе STATISTICA. — Одесса: Оптимум, 2001. — Вып. 1. — 216 с.
5. Савушкина Ю. В. Управление конкурентоспособностью коммерческого банка на основе развития сети филиалов: Автореф. дис. ... канд. эконом. наук / ГОУ ВПО Санкт-Петербургский государственный инженерно-экономический университет. — Санкт-Петербург, 2006. — 19 с.
6. Козьменко С. М., Шпиг Ф.І., Волошко І. В. Стратегічний менеджмент банку: Навч. посіб. — Суми: Університетська книга. — 2003. — 734 с.
7. Фатхутдинов Р. А. Стратегический менеджмент: Учеб. — М.: Дело, 2000. — 640 с.
8. Ансофф И. Стратегическое управление. — М.: Экономика, 1989. — 519 с.

Резюме

В статье рассмотрено содержание понятия конкурентоспособности банка, определен состав и направления причинно-следственных взаимосвязей в системе “конкурентоспособность — факторы”. Определены частные признаки конкурентоспособности и представлена структура понятия конкурентоспособности банка. Доказано латентный характер показателя конкурентоспособности банка. Представлено схему взаимодействия иерархических уровней частных признаков и факторов конкурентоспособности банка.

Рецензент канд. эконом. наук, доцент Т. М. Падалко

ЗАСОБИ ЗАХИСТУ КРЕДИТНИХ ОПЕРАЦІЙ БАНКІВ ВІД ШАХРАЙСЬКИХ ДІЙ В УМОВАХ ЗАГОСТРЕННЯ ФІНАНСОВОЇ КРИЗИ

Сьогодні в Україні найактуальнішим є питання подолання фінансової кризи. Разом з тим пріоритетний напрямок становить і відновлення повноцінної діяльності банківських установ, оскільки саме вони є кровоносною системою всієї економіки. Нестабільність, прорахунки і масштаби операцій на світових фінансових ринках призвели до того, що економічна криза охопила всі країни. Оскільки банківська система є основною складовою фінансової системи, то питання економічної безпеки банків виходить сьогодні на перший план. Особливо актуальним є питання захисту банківських операцій, і насамперед, кредитних від злочинних посягань зловмисників, дії яких становляться найбільш активними в період кризових явищ.

У контексті зазначеної проблеми можна виділити значну кількість досліджень вітчизняних вчених, зокрема, праці: Т. Вахненко, В. Гейця, В. Гамзи, М. Зубка, А. Карпова, Д. Котляра, В. Шурпакова та інших. Проведені наукові дослідження в основному, торкались впливу фінансової кризи на банківську систему загалом. Тому, доцільно детальніше розкрити безпосередній вплив фінансової кризи на економічну безпеку банків і засоби захисту банківських операцій в умовах даної кризи.

Мета дослідження — з'ясування основних причин злочинних посягань, що мають безпосередній вплив на операції банків та визначення основних заходів щодо зменшення даного впливу на економічну безпеку банківських установ.

Зростання злочинності в кредитно-фінансовій сфері, яка загострилась у кризовий період, характеризує банківську діяльність як достатньо ризиковану, і, як наслідок, потребує від банків більш високої відповідальності, в першу чергу, перед своїми клієнтами, вкладниками та акціонерами. В той же час не завжди досконала підготовка персоналу банків, наявність в їх середовищі осіб, які неправильно розуміють свою роль у банку, готових до неадекватної, а то і протиправної поведінки у поєднанні з не завжди досконалими технологіями банківського виробництва,

становлять внутрішній фактор, який здійснює суттєвий вплив на економічну безпеку банків [1]. Кредитні операції є найбільш привабливими для шахрайських дій серед інших банківських операцій. Шахраї використовують різноманітні засоби для заволодіння кредитними коштами:

- навмисне порушення процедури укладення кредитного договору, зокрема, оформлення й одержання кредиту особою, не наділеною відповідними повноваженнями;
- надання банку помилкової інформації про справжні цілі майбутньої позики, про предмет і умови його забезпечення (фальшиві бізнес-проекти й плани, підроблені документи об забезпеченні кредиту і вторинні джерела погашення боргу);
- свідомо неправильне оформлення документів на реально існуюче майно (договір застави з фальшивими записами про його реєстрацію, або недійсний внаслідок навмисного недотримання вимог цивільного законодавства до його оформлення).

З метою створення в банку враження про надійність позичальника шахраї нерідко використовують рекомендаційні листи, підроблені документи відомих банків і фірм. Створюють фіктивні фірми, подібні по назвах і логотипам відомих банків і фірм, які нібито є їхніми філіями.

Ризик зазнати збитків від шахрайства в сфері кредитування може бути істотно знижений шляхом здійснення ряду запобіжних заходів, які здійснюють служба внутрішнього аудиту, юридична служба й служба безпеки банку. Названі служби банку повинні, як мінімум, виконати такі дії:

- перевірити дійсність відомостей і документів, що засвідчують право організації укласти договір позики а також дійсність документів, що засвідчують особистість керівника або представника організації, наявність у них відповідних повноважень на одержання кредиту;
- відомості про реальність існування організації-позичальника може дати інформація про наявність у фірми постійних виробничих і складських приміщень, а також про обсяги товарів або продукції, якими розташовує фірма;
- для того, щоб установити здатність позичальника заробити кошти для погашення боргу вивчаються кредитна історія (чи одержував позичальник кредити в інших кредитних органі-

заціях, чи не допускав порушень при їхньому одержанні; як використовувалися гроші, отримані як кредит; чи не було проблем з поверненням грошей банку) і репутація в діловому світі партнерів (контрагентів, кредиторів, банків);

- перевірити достатність вкладень власного капіталу позичальника в справу, що кредитується (балансові відомості, розрахунково-касові документи і інша документація первинного обліку) підтвердженням сумлінності намірів позичальника може служити наявність у нього достатніх обсягів реально-го товару або продукції;
- одержати чіткі відповіді щодо цільового використання позики, а також відомості, що розкривають механізм контракту по всьому технологічному ланцюгу від моменту виробництва до доставки до місця реалізації; про характер діяльності контрагентів потенційного позичальника; про можливість контрагентів поставити позичальникові товар очікуваної номенклатури і якості в названий термін, вид і кількість транспортних одиниць, які передбачається використовувати, наявність відповідних договорів на доставку товару (сировини) [2, с. 141].

Закони України, нормативні акти НБУ, внутрішні інструкції кожного певного банку утворюють великий ряд перешкод для шахраїв щодо привласнення банківських коштів у процесі отримання позички. У ряді інших країн сама специфіка роботи кредитних відділів дає значні можливості для зловживань. У банку, який не приймає належних засобів захисту, можуть виникнути причини для шахрайських дій (рис. 1).

Таким чином, треба мати на увазі: *шахрай ніколи не отримує позичку в банку, якщо йому на буде надана від співробітника цього ж банку навмисна чи ненавмисна допомога.*

Слід зазначити, що скоєння шахрайських злочинів здійснюється, як правило, у межах легальної господарської і банківської діяльності клієнтів і банків. Така діяльність до того ж є основою для їх скоєння. Зусилля шахраїв у процесі отримання кредитів спрямовані на введення в оману банку щодо ефективності їхньої діяльності та намірів стосовно використання кредитних коштів. Виходячи з цього шахраї надають у банк неправдиві, підроблені документи, фальсифіковану інформацію, завищені показники своєї діяльності, показують офіси, засоби виробництва,

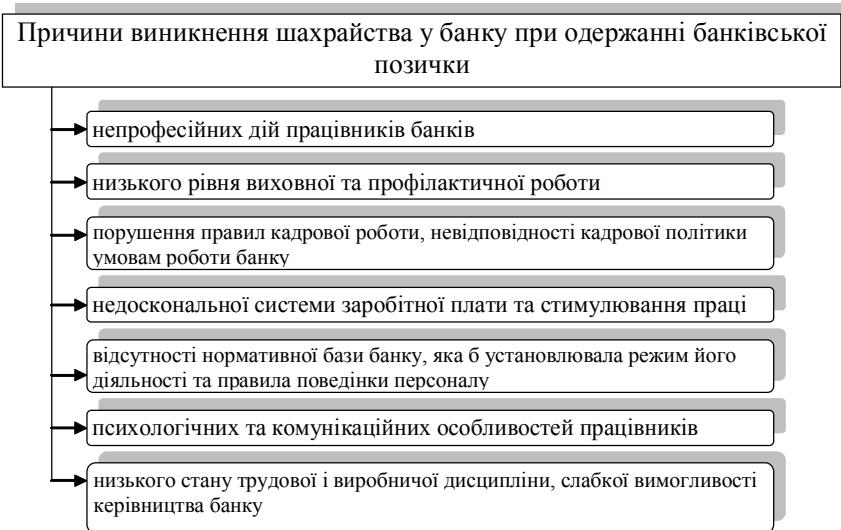

Рис. 1. Причини виникнення шахрайства у банку при одержанні банківської позички

які їм не належать, прикриваються наполегливим проханням високопосадових осіб. Для забезпечення надають гарантії від осіб, неспроможних гарантувати кредитну угоду, з різним порушенням оформляють заставу, неправильно проводять страхування кредитного ризику і т. п. Тобто в наявності всі ознаки шахрайських дій, обман та введення в оману. А метою їх є прагнення створити в банку уявлення про перспективне підприємство та ефективну його діяльність.

В табл. 1 розглянемо найбільш поширені злочинні діяння в даній сфері.

Крім вище перелічених шахрайських дій, одним із прийомів, які застосовують злочинці для присвоєння коштів, є випадки навмисного порушення процедури рішення кредитного договору, зокрема, оформлення й одержання кредиту особою, не наділеною відповідними повноваженнями. Цей виверт дозволяє шахраям згодом відмовитися від повернення отриманих сум по формальним підставам, а претензії кредитора перевести зі сфери чинності кримінального закону в розряд цивільно-правової суперечки, що має мало перспектив на відшкодування збитку потерпілому. Варто

Таблиця 1

**Найбільш поширені види шахрайських дій в сфері
кредитування [3, с. 94]**

Види шахрайства	Засоби упередження
Надання кредиту під «дугу» заставу або поруку	всі застави, пропоновані в якості забезпечення кредиту, повинні досліджуватися відповідальними за це особами банку, безпосередньо не пов'язаними із працівниками, що видають кредит, це вивчення повинне мати метою визначення реальної вартості застави як перед одержанням кредиту, так і по мірі погашення позички.
Необґрунтовані позики фірмам, до яких є особиста зацікавленість.	перевірка дійсності відомостей і документів, що засвідчують право організації укласти договір позички; вивчення кредитної історії позичальника; перевірка достатності вкладень власного капіталу позичальника в справу, що кредитується; перевірка цілеспрямованості позички.
Заниження реальних сум доходу від позичок, що надаються клієнтам банку	у банках з погано налагодженим обліком при поверненні позичок є певні можливості присвоєння коштів співробітниками банку шляхом заниження одержуваних відсотків по кредиту, крім того, можливо тимчасове присвоєння коштів при достроковому поверненні кредитів, а також при роботі з готівкою відповідна сума коштів вилучається з каси, тому організація в банку налагодженої системи обліку і контролю є важливою умовою упередження шахрайства в даному випадку
Позички під фальшиві рахунки дебіторів	для запобігання шахрайства банк повинен упевнитися в дійсності рахунків дебіторів.

врахувати, що помилкова інформація про документи, що засвідчують особу керівника (представників) організації-позичальника може бути не в самому паспорті (посвідченні особи), а в супутньому до цього документу обліку. Наприклад, паспорт, незважаючи на те, що він фактично дійсний, може бути втраченим відповідно до заяви його власника в органи міліції. Рішення про надання позички з використанням нібито втраченого паспорта дозволяє шахраєві згодом заперечувати свою участь у даних діях і на цій підставі відмовитися від виконання зобов'язань.

Для створення фіктивних відомостей про фінансову стабільність і надійність позичальника, про достатність вкладення власного капіталу в справу, що потребує позичкових коштів шахраї найчастіше йдуть на підробку балансових рахунків, обігово-сальдових документів, розрахунково-касових документів і іншої документації первинного обліку.

Обман, пов'язаний з наданням банку помилкової інформації про справжні цілі майбутньої позички, про предмет і умови її забезпечення найчастіше здійснюється в наданні банку відомос-

тей про наміри позичальника, які не відповідають дійсності щодо використання позики, що отримана для проведення реальної виробничої або комерційної діяльності, що не відповідає дійсності (фальшиві бізнес-проекти й плани), у підроблених документах про забезпечення кредиту — про вторинні джерела погашення боргу (про предмет застави й права на нього заставника, про банківську гарантію, поруку, про наявність договору страхування й умов страхування), які передбачені у кредитному договорі.

Іншим способом обману може бути свідомо невірне оформлення документів на реально існуюче майно (договір застави з фальшивими записами про його реєстрацію, або недійсний внаслідок навмисного недотримання вимог цивільного законодавства до його оформлення; підроблені банківська гарантія, підроблена порука, страхове свідоцтво).

З метою створення в банку враження про надійність позичальника шахраї нерідко використовують рекомендаційні листи, підроблені документи відомих банків і фірм. Створюють фіктивні фірми, подібні по назвах і логотипах з відомими банками й фірмами або представляють нібито їхніми філіями.

З метою боротьби з шахраями, крім вищезазначених засобів банки звертаються за допомогою до бюро кредитних історій. У більшості країн світу кредитори (банки, фінансові компанії, емітенти кредитних карток, інвестиційні компанії, торгові фірми) на постійній основі обмінюються інформацією про платоспроможність позичальників через бюро, що викликано проблемою асиметрії інформації у сфері фінансово-кредитного посередництва. Світовий досвідчить, що вирішити цю проблему можна тільки за допомогою бюро кредитних історій. По-перше, вони забезпечують кращу інформованість банків про потенційних позичальників і дозволяють точніше прогнозувати повернення позики, що зменшує ризик виникнення проблеми негативного відбору. По-друге, завдяки їм відбувається економія на вартості пошуку інформації про клієнтів. По-третє, бюро дисциплінують позичальників через загрозу втрати репутації в очах кредиторів [4].

Головна проблема, що постає перед країнами, які намагаються створити бюро кредитних історій, стосується добровільності надання інформації про позичальників до бюро та його організаційно-правової форми. Так, при регулярному і правильному наданні в бюро інформації про своїх клієнтів кредитори можуть

постійно отримувати звіти про кредитні операції потенційних позичальників. Такий підхід дозволяє значно зменшити затрати всіх учасників за умови, коли всі вони сумлінно виконують свої зобов'язання. Бюро кредитних історій надають звіти про кредитні операції залежно від наявності інформації про потенційного позичальника, виду кредиту і, що є найважливішим, ступеня деталізації, яка необхідна кредитору. Найбільш простий звіт містить інформацію про минулі несплачені та позики, які були прострочені [5].

В Україні передумови для появи бюро кредитних історій виникли завдяки економічному зростанню, збільшенню рівня доходів і розвитку банківського сектору у 2005 році. У 2005 році Верховною Радою України був затверджений Закон “Про організацію формування та обігу кредитних історій” [6], який визначає правові та організаційні засади формування і ведення кредитних історій, права суб'єктів кредитних історій та користувачів бюро кредитних історій, вимоги до захисту інформації, що складає кредитну історію, порядок утворення, діяльності та ліквідації бюро кредитних історій.

Джерелами формування кредитних історій є:

- відомості, що надаються Користувачем до Бюро за письмовою згодою суб'єкта кредитної історії відповідно до цього Закону;
- відомості державних реєстрів, інформація з інших баз даних публічного користування, відкритих для загального користування джерел за винятком відомостей (інформації), що становлять державну таємницю.

Предметом діяльності Бюро є виключно ведення кредитних історій, згідно з наданою уповноваженим органом ліцензії. Органи або уповноважені особи (держателі, адміністратори державних реєстрів тощо) зобов'язані на запит Бюро надавати відомості з державних реєстрів в електронному вигляді (у форматі бази даних) у разі наявності письмової згоди суб'єктів інформації. У табл. 2 згрупована інформація, яка надається до бюро кредитних історій.

Бюро *забороняється* збирати та зберігати в кредитних історіях інформацію про фізичних осіб щодо:

- національності, расового та етнічного походження;
- політичних поглядів;

Таблиця 2

Інформація, що міститься в кредитній історії

Назва інформації	Зміст інформації
Відомості, що ідентифікують особу	- для юридичної особи: повне найменування, код ЄДРПОУ, види діяльності, місцезнаходження, дані про керівника; - для фізичної особи: прізвище і дані паспорта, сімейний стан, місце роботи
Відомості про грошове зобов'язання суб'єкта кредитної історії	номер і дата укладання кредитного договору, сума зобов'язання за укладеним договором, вид валюти, строк і порядок виконання договору, відомості про розмір погашеної суми, та остаточної до погашення, в том числі і простроченої, дата виникнення даної заборгованості, відомості про припинення кредитного договору, чи признання його недійсним
Інформація про суб'єкта кредитної історії, яка отримана із баз даних публічного користування	наявність заборгованості за податками та зборами, рішення судів та органів виконавчої влади, що стосуються майнового стану суб'єкта, чи виникнення, виконання та припинення зобов'язань за укладеним кредитним правочином
Відомості про операції з інформацією, яка складає кредитну історію	дата оновлення кредитної історії, найменування Користувача, який надав інформацію до кредитної історії, коментар суб'єкта кредитної історії

- релігійних і філософських переконань;
- стану здоров'я;
- членства в партіях та інших об'єднаннях громадян.

Бюро зобов'язане забезпечити захист інформації, що складає кредитну історію, згідно із законодавством України. Бюро надають інформацію Користувачам з кредитних історій у формі кредитних звітів, які містять усю інформацію з кредитної історії згідно укладеного договору без права передачі їх третім особам. Надання звітів згідно законодавству не вважається порушенням банківської або комерційної таємниці. ***Суб'єкт кредитної історії має право оскаржити в судовому порядку дії Бюро або Користувача, які порушують його права*** [7].

В умовах теперішньої глибокої фінансової кризи, яка розпочалась в Україні у вересні-жовтні 2008 р., фінансові установи стурбовані ризиками неплатежів позичальників за кредитами, оскільки багато підприємств і організацій звільняють працівників або відправляють у неоплачувані відпустки. Постійне підвищення валютних курсів тільки ускладнює ситуацію. А, отже, у кризовий період буде спостерігатися формування негативних кредитних історій, що може призвести у майбутньому до неможливості

одержання кредитів великою кількістю позичальників [8]. Використовуючи досвід розвинених країн, на нашу думку, в Україні доцільним є злиття наявних бюро та створення єдиного центру кредитних історій, у якому б акумулювались усі кредитні історії громадян держави. Тоді ж фінансова установа, ознайомившись з повною кредитною історією позичальника, яка була сформована з даних багатьох джерел, значно оперативніше прийняла б рішення про надання кредиту, причому з найменшим ризиком. Важливим також є створення кредитними бюро єдиної скорингової системи для комерційних банків, яка б значно спростила і пришвидшила надання кредитів та зменшила ризики з їх неповернення. На сьогодні українські кредитні бюро таких програм для банків не надають, оскільки на даному етапі відбувається нагромадження інформації.

Таким чином, міжнародний досвід свідчить, що внаслідок впровадження кредитних бюро у банківську систему спрощується діяльність комерційних банків, знижуються ризики для учасників кредитного процесу, виникає механізм контролю позичальника. Ефективно діючі бюро кредитних історій в Україні також дозволять зменшити витрати банків, масштаби шахрайства із страховками і кредитними картками, а також витрати на повернення кредитів, що сприятиме поглибленню довіри до банківської системи та економіки в цілому. Це позитивно відбивається на розвитку ринку кредитування. У позичальників з'являється серйозний стимул до сумлінного виконання своїх зобов'язань. Негативними наслідками є недостатня правова захищеність кредитних організацій та проблеми нормативно-правового регулювання діяльності бюро, наявність "кишенькових" бюро, ризики втрати конфіденційної інформації. Ефективне вирішення цих питань дасть змогу підвищити фінансову стабільність банківської системи України, що, відповідно, полегшить інтеграцію України у євроспільноту.

Література

1. Шурпаков В. А. Проблемы методологии анализа банковской безопасности // www.fact.ru/www/shurpakov11.htm.
2. Зубок М. І. Безпека банківської діяльності. — К., 2002.
3. Гамза В. А, Ткачук И. Б. Безопасность коммерческого банка. — М.: Издатель Шумилова И. И., 2000.

4. Карпов А. Точность, достоверность и ценность кредитных отчетов: задачи для украинских бюро. Опыт США // <http://www.ema.com.ua/ema/epi.nsf/digest>.
5. Новиков В. Бюро кредитных историй в Украине // <http://www.yurgazeta.com/oarticle/289/>
6. Закон Украины “Про організацію формування та обігу кредитних історій” від 23 червня 2005 р., № 2704-IV.
7. Котляр Д. Про організацію формування та обігу кредитних історій // <http://www.ema.com.ua/ema/epi.nsf/digest2/>
8. Вахненко Т. П. Фінансова криза в Україні: фактори, механізми дії, заходи подолання // Фінанси України. — 2008. — № 10. — С. 3-21.

Резюме

В статье рассматривается влияние мирового финансового кризиса на экономическую безопасность банковских учреждений, а именно распространение случаев мошенничества при совершении кредитных операций; выделены основные причины, обусловившие развитие преступных посягательств в банковской сфере; предложен ряд мероприятий, которые необходимо применять банкам для укрепления экономической безопасности.

Рецензент доктор економ. наук, професор Л. М. Алексеенко

УДК 336.27 (477)

В. А. Третьякова

ДЕРЖАВНИЙ БОРГ УКРАЇНИ: АНАЛІЗ ПОТОЧНОГО СТАНУ

Сьогодні Україна стоїть на порозі значного зростання боргового тягаря, здатного вже в найближчому майбутньому істотно підвищити фінансові ризики й посилити депресивний тиск на всіх економічних агентів.

За станом на 31 серпня 2009 року державний та гарантований державою борг України становив 280510,56 млн. грн. або 35112,09 млн. дол. США

Протягом січня-серпня 2009 року сума державного та гарантованого державою боргу України збільшилася у гривневому еквіваленті на 91100,18 млн. грн. (48,10 %), в основному, за рахунок отримання другого та третього траншів кредитної лінії МВФ у

рамках спільної програми “Стенд-бай” в обсязі 4 млрд. СПЗ (спеціальні права запозичень), перевищення випуску ОВДП над їх погашенням та наданням державних гарантій за звітний період [5].

Загалом динаміка зростання державного боргу представлена на рис. 1.

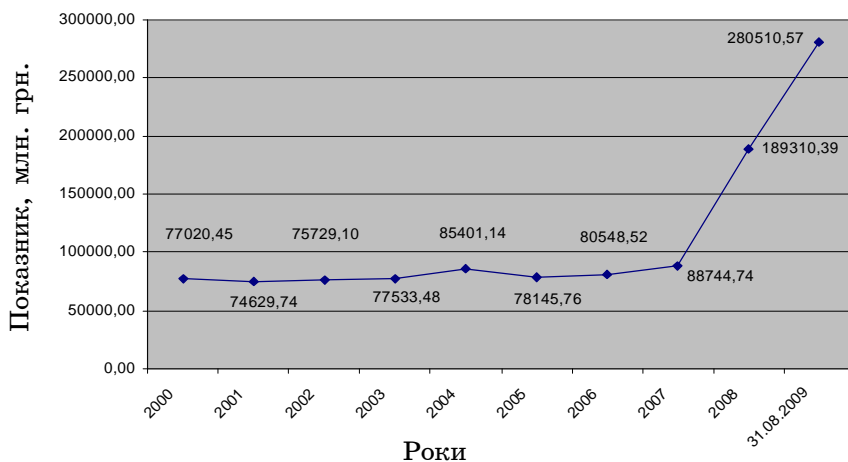

Рис. 1. Динаміка державного боргу України починаючи з 2000 року (складено автором за даними Міністерства фінансів України)

У міжнародній практиці головним критерієм для оцінки боргової сталості є співвідношення державного боргу і обсягу ресурсів, якими володіє країна-позичальниця (тобто розмір ВВП). Цей показник відображає потенційні можливості національної економіки розраховуватись з кредиторами [6, с. 37].

Протягом останніх років показник співвідношення державного боргу і ВВП має тенденцію до зниження, хоча в 2008 році і відбулося його збільшення, що спричинено початком фінансової кризи. Критичний рівень показника не повинен перевищувати 60 %. Так, якщо у 2002 році співвідношення становило 26,6 %, то у 2005 році зменшилося до 14,3 %, а на кінець 2007 року становить 9,89 %. За умови включення до обсягу державного боргу всіх гарантійних зобов'язань Уряду, показник рівня відношення державного прямого та гарантованого боргу до ВВП

на кінець 2008 року становить 19,94 %, що також є прийнятним з точки зору фінансової безпеки держави (рис. 2.) [2; 4].

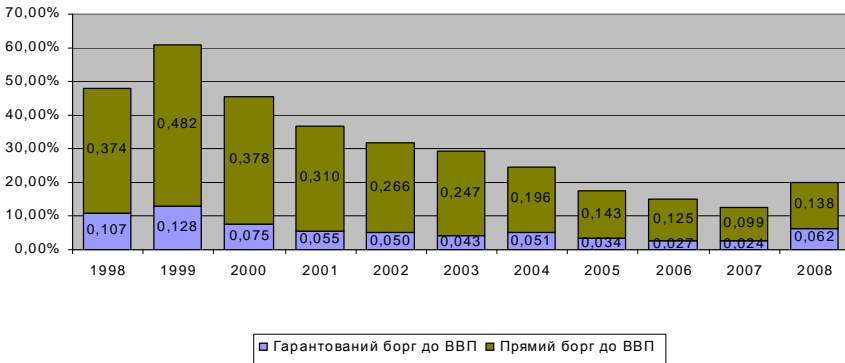

Рис. 2. Динаміка показника відношення прямого та гарантованого боргу до ВВП станом на кінець року (складено та розраховано автором за даними Міністерства фінансів України та Міністерства статистики України)

Але слід зазначити, що в розрахунках використовується офіційно визначена сума державного боргу. Внутрішня заборгованість держави, що охоплює кредиторську заборгованість бюджетних установ, заборгованість з виплати пенсій, гарантії щодо компенсації знецінених заощаджень громадян в Ощадному банку, заборгованість перед комерційними банками України за кредитами, наданими під державні гарантії, офіційно в складі державного внутрішнього боргу України не враховується. Проте вказані зобов'язання визнаються державою у законах, нормативних актах, фінансових звітах і погашаються за рахунок бюджетних коштів, тобто є державним боргом за економічним змістом.

Найбільш вагомими складовими даної заборонності є гарантії відновлення заощаджень громадян та кредиторська заборгованість бюджетних установ.

Законом України “Про внесення змін до Закону України “Про державні гарантії відновлення заощаджень громадян України” від 17.01.1997 визначено, що компенсація заощаджень громадян 101 установах Ощадного банку СРСР, Держстраху СРСР, вклади у державні цінні папери гарантується державою в сумі, яка на 1 жовтня 1996 р. становить 131.96 млрд. грн. [1].

Прийняття цього закону мало важливе значення, як з економічної, так і з політичної точок зору. Проведення компенсації знецінених заощаджень мало відіграти суттєву роль у відновленні довіри населення до фінансової та економічної політики держави. Адже саме від цього довір'я значною мірою залежить стабільність національних грошей, інвестування в національну економіку (через вкладання коштів у банківські установи). Не применшуючи значення закону, варто все ж таки зазначити його суттєві недоліки:

- а) не встановлено часовий діапазон, протягом якого має бути завершений процес компенсації заощаджень;
- б) не визначено джерела проведення компенсаційних виплат населенню;
- в) не прораховані макроекономічні наслідки проведення такої компенсації;
- г) не розроблена методика оцінки збитків населення від знецінення заощаджень;
- д) не виправдано застосовано принцип рівності вкладників, незалежно від часу внесення вкладу.

Основною проблемою Закону “Про державні гарантії відновлення заощаджень громадян України” стала відсутність часового графіку обслуговування державою прийнятих на себе зобов'язань. За таких умов коштів на відновлення вкладів населення майже не виділяється. Так, у 1998 р. на компенсацію заощаджень громадян спрямовано 20 млн. грн., а в 1999 р. 10 млн. грн. Очевидно, що за такого підходу повернення громадянам втрачених вкладів розтягнеться до безкінечності.

З іншого боку, за умов триваючої бюджетної кризи і відсутності реальних джерел компенсації знецінених вкладів у середньостроковій перспективі більш цивілізованою виглядала б така форма взаємовідносин держави і населення: держава визнає свою фінансову неспроможність повністю відновити вартість знецінених вкладів у короткостроковій і середньостроковій перспективі; приймаються зобов'язання щодо компенсації певної частини вкладів окремим категоріям населення; щодо інших вкладників оформляються довгострокові зобов'язання з правом передачі їх у спадок.

Ще однією вагомою складовою внутрішньої заборгованості держави та надзвичайно проблемною сферою державних фінансів України є кредиторська заборгованість бюджетних установ.

За станом на початок 01.10.2009 р. кредиторська заборгованість бюджетних установ складала 7, 26 млрд. грн., або приблизно 3,5 % до ВВП.

Причинами виникнення даних заборгованостей, як зазначалося, є прихований дефіцит бюджету, що в свою чергу походить від існування проблем з наповненням доходної частини бюджету та повільним вжиттям заходів щодо приведення зобов'язань держави у відповідність до наявних бюджетних ресурсів [7, с. 61-63].

Отже, якщо включити у розрахунок ще й не офіційно включену до складу державного боргу заборгованість, то показник відношення боргу до ВВП буде значно вище. Але саме він покаже справжній стан боргової сталості країни.

У валютній структурі боргу найбільшу частину складає борг у СПЗ (спеціальні права запозичення) — 31,27 %. Борг у доларах складає 29,00 %, у євро — 5,61 %. Протягом року відбулися такі основні зміни валютної структури державного боргу:

- а) збільшення боргу в українській гривні, СПЗ, Євро відповідно на 121,01 %, 141,92 % та 6,96 %;
- б) зменшення боргу в доларах США на 9,98 %. (рис. 3) [5]

Той факт, що урядові боргові зобов'язання мають мультивалютну структуру, а їх лєвова частка сплачується в іноземній валюті, ставить управління державним боргом нашої держави в тісну залежність від валютної політики, стану платіжного

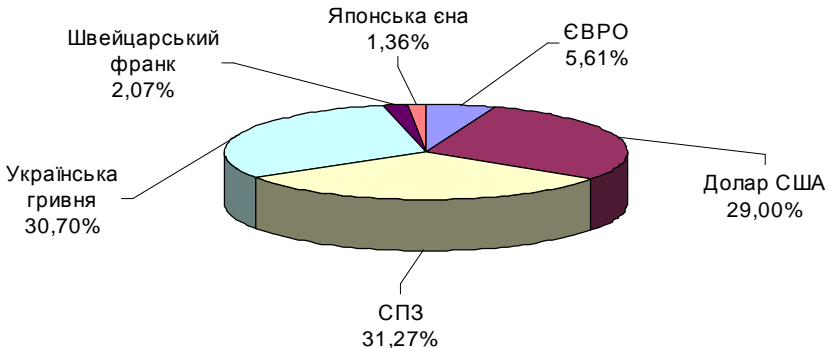

Рис. 3. Прямий та гарантований борг України станом на 31.08.2009 (в розрізі валют погашення; складено автором за даними Міністерства фінансів України)

балансу та ситуації на зовнішніх ринках капіталу, одночасно збільшуючи ризик рефінансування боргових зобов'язань. Валютний ризик синтезують два фактори: потенційно можливі коливання курсу гривні відносно валют державного запозичення та коливання основних іноземних валют державного запозичення між собою. Тому для розробки стратегії державного запозичення на середньострокову перспективу можна рекомендувати:

- а) диверсифікацію валютної структури у пошук нових валют запозичень (в тому числі збільшення запозичення у швейцарських франках або в іншій валюті зі схожою курсовою поведінкою);
- б) зниження наявного обсягу зобов'язань у доларах США;
- в) здійснення запозичення за умов підтримки на порівняно однаковому рівні обсягів майбутніх платежів у гривнях і доларах США [8, с. 28].

Ще одним з найбільш важливих показників в дослідженні державного боргу є співвідношення темпів приросту державного боргу до темпів приросту ВВП. Цей показник показує ефективність використання державного запозичення та його вплив на розвиток реального сектору економіки. Динаміка зміни цих показників протягом 1997-2008 рр. наведена на рис. 4.

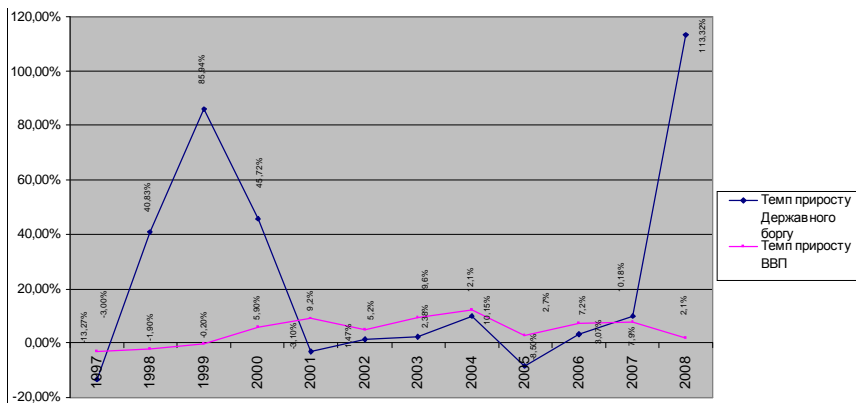

Рис. 4. Динаміка показників темпу приросту державного боргу до темпу приросту ВВП (складено та розраховано автором за даними Міністерства фінансів України та Міністерства статистики України)

Аналізуючи дані з 1997 року можемо констатувати, що лише період з 2001 по 2007 роки характеризувався перевищенням темпів приросту ВВП над темпами приросту державного боргу, а відповідно можна сказати, що витрачання державних запозичень в цей період було економічно ефективним. Нажаль на даний момент ситуація змінилась. Темпи приросту ВВП значно менші за темпи приросту заборгованості, що стало наслідком спрямування державних запозичень в сфери не пов'язані з реальною економікою.

Підсумовуючи вищесказане можна говорити про те, що розвиток державного боргу відобразився на посиленні дезінтеграції грошового, бюджетного та реального сектора: визначальна частка внутрішнього кредиту та грошової маси споживається урядом для обслуговування своїх боргових потреб. При цьому обсяги кредитування державного сектора перевищують аналогічні приватного; грошова пропозиція центрального банку спрямовується у державний сектор.

Утримання помірного розміру державного боргу, збалансування його структури та оптимізація залучення позикових коштів для потреб держави, у свою чергу, сприятимуть зміцненню фінансової системи й посиленню стимулюючого впливу держави на соціально-економічний розвиток країни.

Література

1. Закон України “Про державні гарантії відновлення заощаджень громадян України” від 21.11.1996 № 537/96-ВР зі змінами і доповненнями.
2. Офіційний веб-сайт Державного Комітету Статистики України // <http://ukrstat.gov.ua>.
3. Веб-портал Державного казначейства України // <http://www.treasury.gov.ua>.
4. Довідка щодо державного та гарантованого державою боргу України на 31.12.2004 // <http://www.minfin.gov.ua/>
5. Довідка щодо державного та гарантованого державою боргу України на 31.08.2009 // <http://www.minfin.gov.ua/>
6. Вахненко Т. Державний борг України: поточний стан і ризики // Економіка України. — 2008. — № 7. — С. 37-46.
7. Вахненко Т. П. Державний борг України та його економічні наслідки — К.: Альтерпрес, 2000. — 152 с.

8. Федоров В. М. Колай О. М. Управління державним боргом у контексті ризик-менеджменту // Фінанси України. — 2008. — № 3. — С. 3-33.

Резюме

В статті представлено текущее состояние государственного долга Украины; исследованы вопросы, касающиеся составляющих официального и фактического государственного долга.

Рецензент канд. економ. наук, доцент В. П. Хомутенко

УДК 341.233.1 (477)

В. В. Візнюк

РАХУНКОВА ПАЛАТА ЯК СУБ'ЄКТ ДЕРЖАВНОГО ФІНАНСОВОГО КОНТРОЛЮ УКРАЇНИ

Сучасний стан справ державного фінансового контролю в Україні, констатує відсутність дієвих механізмів контролю за бюджетними коштами, недосконалість діючої законодавчої бази з питань державного фінансового контролю. Що звичайно не може задовольняти суспільство, оскільки економіка держави несе значні збитки в результаті недотримання фінансово-бюджетної дисципліни підприємствами, установами й організаціями. Основними причинами такого становища є зростання із року в рік бюджетних правопорушень, а також численні факти неефективного використання коштів Державного бюджету та державних позабюджетних фондів. А відтак, є необхідність в формуванні єдиної системи державного фінансового контролю, яка віддзеркалюватиме бюджетні відносини на всіх рівнях управління державними коштами.

Проблему формування системи державного фінансового контролю висвітлювали багато науковців, зокрема О. І. Барановський, В. В. Бурцев, Л. І. Вороніна, Н. І. Дорош, Є. В. Калюга, В. Г. Мельничук, Є. В. Мних, П. С. Петренко, В. Ф. Піхоцький, В. М. Родіонова, В. К. Симоненко, Б. Ф. Усач, В. О. Шевчук та багато інших.

Мета дослідження полягає у визначенні основних напрямків вдосконалення системи державного фінансового контролю в Україні, який здійснюється Рахунковою палатою — державним конституційним органом спеціальної юрисдикції.

У процесі державного управління реалізується низка функцій, які забезпечують замкнутий цикл управління, до яких належить: пла-

нування, стимулювання і контроль. Контроль є завершальною стадією циклу управління, одночасно є і початком його нового циклу.

Особливе місце в системі державного контролю належить державному фінансовому контролю. Доцільне та ефективне використання державної власності та такої її складової, як державні фінансові ресурси є однією із найважливіших передумов як належного управління ними, так і дієвості рішень відповідних органів державної влади і, зрештою, рівня життя громадян. Мета державного фінансового контролю полягає у виявленні відхилень від прийнятих законів, стандартів, ефективності, доцільності й економності управління ресурсами. На підставі його результатів вживаються превентивні та коригуючі заходи, які спрямовані на запобігання повторення цих порушень у майбутньому, допомагають вибудувати економічну стратегію та економічну політику держави [1, с. 26].

За суб'єктами державний фінансовий контроль в Україні поділяється на:

- президентський контроль (здійснюється самостійно чи за допомогою спеціалізованих інститутів);
- парламентський контроль (проводиться Рахунковою палатою);
- урядовий контроль (Міністерство фінансів, Державна контрольно-ревізійна служба, Державне казначейство, Державна податкова адміністрація, Антимонопольний комітет, Державна митна служба та інші органи виконавчої влади);
- контроль, що проводиться судовою владою (Конституційний, Господарський та інші суди).

Парламентський фінансовий контроль від імені Верховної Ради України відповідно до статті 98 Конституції України здійснює Рахункова палата [2]. Закон України “Про Рахункову палату” визначає одне із завдань Рахункової палати “визначення ефективності та доцільності видатків державних коштів” [3], а згідно Бюджетного кодексу України ст. 110 “до повноважень Рахункової палати по контролю за дотриманням бюджетного законодавства належить здійснення контролю за: ефективністю використання та управління коштами Державного бюджету України” [4].

Спираючись на ці нормативні акти можна стверджувати, що Рахункова палата як орган державного фінансового контролю вправі здійснювати перевірки ефективності використання держав-

них коштів та робити висновки про ефективність та неефективність їх використання.

Для оцінки як ефективності роботи Рахункової палати загалом, так і її окремих підрозділів, В. К. Симоненко, О. І. Барановський, П. С. Петренко пропонують наступні показники ефективності фінансового контролю:

- критерій результативності (визначається шляхом поєднання: виявлених обсягів коштів, які використовуються з порушенням законодавства; неефективно використаних коштів, кількість виявлених адміністративних правопорушень);
- критерій дієвості (містить показники, які кількісно та якісно свідчать про дієвість Рахункової палати);
- критерій економічності (містить такі показники, як: обсяг коштів, витрачених на здійснення фінансового контролю; обсяг коштів, що витрачені об'єктом, який перевіряється на підготовку матеріалів для перевіряючих; рівень економічності — відношення отриманого економічного ефекту від реалізації висновків і пропозицій Рахункової палати до витрат на утримання Рахункової палати);
- критерій інтенсивності діяльності (визначається показниками: кількість контрольних заходів, обсяг перевірених коштів, кількість перевірених об'єктів і всі ці показники розраховуються на одного контролера, відділ, Рахункову палату);
- критерій динамічності діяльності (визначається такими показниками: рівень результативності контрольних заходів, рівень ефективності контрольного заходу, рівень жорсткості контролю, рівень дієвості протоколів про адміністративні правопорушення, рівень ефективності приписів, рівень макроефективності контрольної діяльності) [5, с. 139-140].

Таким чином, запропоновані авторами методичні основи визначення ефективності державного фінансового контролю дозволяють оцінити ефективність фінансового контролю як управлінської діяльності (функції), так і органу фінансового контролю.

За останні роки збільшується обсяг фінансових порушень, що виявляються контрольними органами, які настільки великі, що потребують здійснення практично безперервного контролю. З метою оцінки роботи Рахункової палати, на основі доступних

даних звітності за 2004-2008 роки, пропонуємо дослідити критерій результативності фінансового контролю [6].

Під час проведення Рахунковою палатою контрольних та експертних заходів у 2008 році виявлено, відповідно до статей 116 та 119 Бюджетного кодексу України, бюджетних правопорушень (незаконного, у тому числі нецільового), неефективного використання коштів Державного бюджету України та державних позабюджетних фондів, а також порушень і недоліків при адмініструванні доходів державного бюджету на загальну суму 19 млрд. 6,7 млн. гривень, що на 54,5 % більше в порівнянні з 2007 роком, та в 2,53 рази більше ніж у 2004 році.

Аналіз результатів проведених впродовж 2004-2008 років контрольних та аналітичних заходів свідчить, що результативність фінансового контролю збільшується, однак більшість бюджетних правопорушень продовжують мати системний характер, які повторюються щороку. Найбільш характерними за кількістю виявлених випадків та обсягів порушень у минулому році були

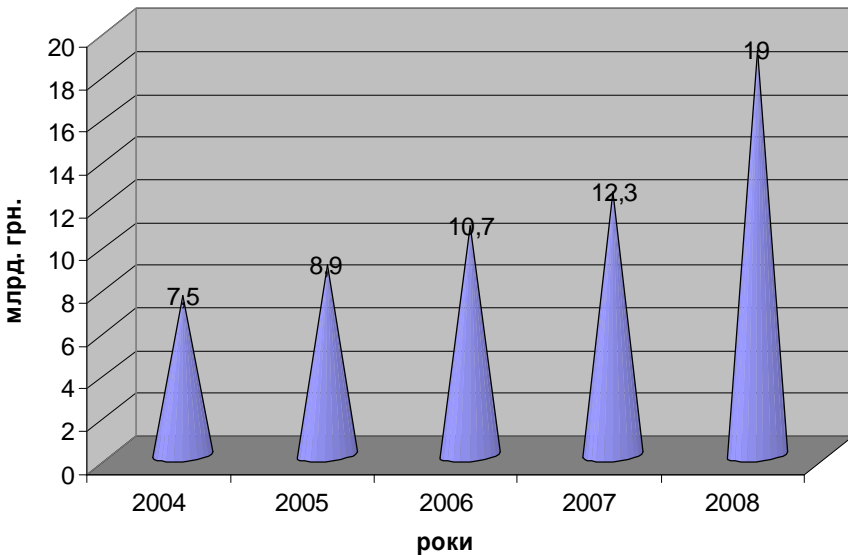

Рис. 1. Динаміка виявлених Рахунковою палатою обсягів бюджетних правопорушень, неефективного використання бюджетних коштів, порушень та недоліків адміністрування доходів державного бюджету

бюджетні правопорушення, які можна класифікувати у наступні узагальнені види:

- використання коштів Державного бюджету України з порушенням бюджетного законодавства;
- використання бюджетних коштів без належних нормативно-правових підстав;
- планування з порушенням чинного законодавства;
- використання коштів Державного бюджету України з порушенням Закону України “Про закупівлю товарів, робіт і послуг за державні кошти”;
- незаконне виділення коштів з резервного фонду державного бюджету;
- відволікання коштів держбюджету у дебіторську заборгованість;
- наявність завищених асигнувань та зайво одержаних бюджетних коштів у зв’язку з необґрунтованим складанням кошторисних призначень;
- нецільове використання коштів, передбачених держбюджетом на капітальні вкладення;
- втрати Державного бюджету України внаслідок прийняття незаконних управлінських рішень;
- порушення, пов’язані з неналежним веденням бухгалтерського обліку;
- бюджетні правопорушення, пов’язані з розміщенням та виконанням державного замовлення тощо.

Що стосується порушень, які характеризують неефективне використання державних коштів, то вони набули системного характеру, повторюються щороку. Так, найбільш характерними були наступні:

- неефективне використання та втрати бюджетних коштів внаслідок прийняття необґрунтованих управлінських рішень;
- неефективне управління коштами через недоліки в плануванні або відсутність обґрунтованого прогнозування і планування;
- неефективне використання коштів шляхом тривалого їх утримання без використання;
- неефективне використання коштів спеціального фонду державного бюджету;
- неефективне використання коштів на проведення науково-дослідних робіт;

- неефективне використання коштів на придбання основних засобів (обладнання);
- неефективне використання коштів сплачених відсотків за залученими кредитами та штрафних санкцій тощо.

Основними порушеннями та недоліками при адмініструванні доходної частини державного бюджету, виявленими у звітному році, були:

- недоотримання податків та зборів внаслідок звуження податкової бази;
- неналежний контроль за своєчасністю, достовірністю, повнотою нарахування податків і зборів (обов'язкових платежів) та виконанням умов надання пільг;
- неправомірне списання та реструктуризація податкового боргу тощо.

Як бачимо, масштаби фінансових порушень, насамперед таких, як звуження податкової бази, розбазарювання та нестача державного майна, їх неекономне використання обчислюються мільярдами гривень і ставлять під загрозу не тільки ефективне управління державними ресурсами, а й економічну безпеку держави.

Отже, цілком доречною є думка, що результативний фінансовий контроль за управлінням державними коштами є важливим чинником зміцнення довіри суспільства до державної влади, засобом консолідації влади і суспільства в досягненні єдиної мети — забезпечення добробуту громадян і стабільності державної влади. Очевидно, що такий контроль лише тоді користуватиметься довірою громадян, коли він буде об'єктивним і незалежним від тих органів виконавчої влади, які розпоряджаються державними коштами [7, с. 190].

Останнім часом разом зі зміною обсягів виявлених порушень, змінюється й структура виявлених бюджетних правопорушень та неефективного використання бюджетних коштів державного бюджету України та державних позабюджетних фондів (табл. 1).

В загальній сумі порушень у 2008 році незаконне, у тому числі нецільове використання коштів складає 4 млрд. 744 млн. грн., неефективне — 7 млрд. 848,4 млн. грн., порушення адміністрування доходів — 6 млрд. 414,3 млн. гривень. При цьому обсяг неефективного використання бюджетних коштів збільшив-

Таблиця 1

Обсяги виявлених бюджетних правопорушень та неефективного використання бюджетних коштів (млрд. грн.)

Показники	Роки				
	2004	2005	2006	2007	2008
Обсяг виявлених бюджетних правопорушень та неефективного використання бюджетних та державних позабюджетних коштів, всього	7,5	8,9	10,7	12,2	19
у тому числі:					
незаконне (нецільове) використання коштів	5,0	3,7	6,9	6,6	4,7
неефективне використання коштів	2,5	5,2	3,8	5,6	7,9
порушення та недоліки адміністрування доходної частини державного бюджету					6,4

Примітка: Складено за даними звітів Рахункової палати

ся у 2008 році у порівнянні з 2004 роком на 5,4 млрд. грн., або в 3,12 рази відповідно.

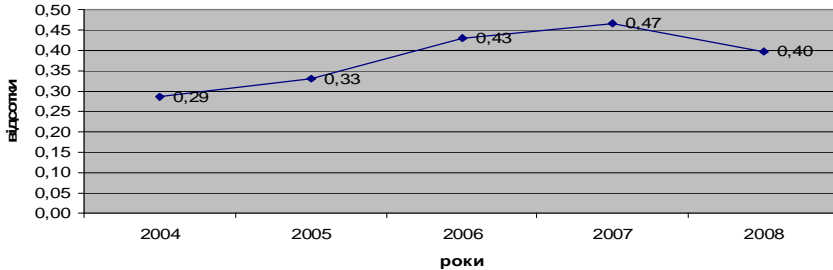
Аналіз видів бюджетних правопорушень засвідчує, що бюджетні правопорушення, які допускаються розпорядниками і одержувачами бюджетних коштів не зазначають значних змін, дещо змінюється тільки питома вага зазначених порушень у загальному обсязі порушень. Якщо в 2004 році співвідношення виявлених порушень у використанні бюджетних коштів склало: 66,6 % незаконне (нецільове) використання і 33,3 як неефективне, то у 2007 році — 54,1 % і 45,9 % відповідно, а от у 2008 році ці показники доповнилися показником — порушення адміністрування доходної частини державного бюджету та склали відповідно: 24,7 %, 41,6 % та 33,7 %.

Однак необхідно відмітити, що дані про порушення та недоліки при адмініструванні доходної частини державного бюджету в звіті Рахункової палати України за 2008 рік наводились вперше, що на жаль не дає можливості аналізувати даний показник.

Значні обсяги, майже 85 відсотків неефективного використання коштів минулого року, припадають на необґрунтовані, суб'єктивні, некваліфіковані управлінські та адміністративні рішення, які прийняті без відповідного прогнозування та планування, та, в свою чергу, породжують від неефективного витрачання бюджетних коштів, тривалого їх утримання без використання до прямих втрат бюджету. Наприклад, внаслідок прийняття необґрунтованих управлінських рішень обсяги неефективного використання державних

коштів збільшилися і склали у 2008 році 1 млрд. 269,9 млн., що на 48 % більше ніж у 2007 році. Для впорядкування зазначених питань доцільно встановити відповідальність головних розпорядників бюджетних коштів за стан справ у галузі.

Отже, зважаючи на постійну тенденцію збільшення обсягів виявлених парламентським контролем бюджетних правопорушень, неефективного використання бюджетних коштів, порушень та недоліків адміністрування доходів державного бюджету, вважаємо необхідним провести аналіз ефективності роботи Рахункової палати. Коефіцієнт ефективності розраховується шляхом здійснення співвідношення між загальною сумою видатків Державного бюджету на фінансове і матеріально-технічне забезпечення Рахункової палати та загальною сумою, на яку виявлено порушення у поточному році даним контролюючим органом (рис. 2).

—●— Співвідношення між видатками на утримання РП та загальною сумою виявлених порушень

Рис. 2. Динаміка змін коефіцієнта ефективності роботи Рахункової палати України

На рисунку 2 наведена динаміка коефіцієнта ефективності, що наочно демонструє “хвилеподібні” зміни показника, впродовж 2004-2007 років спостерігається збільшення цього показника, а в 2008 році відбувається незначне зниження. Таке співвідношення, на нашу думку, пов’язано з тим, що не дивлячись на постійне зростання величина заробітної плати та нарахувань на неї, які складають близько 85 % усіх витрат Рахункової палати, в 2008 році спостерігається значне збільшення суми виявлених порушень — на 6,8 млрд. грн. у порівнянні з 2007 роком.

В 2008 році коефіцієнт ефективності складає 0,4 %, що дозволяє зробити висновок — Рахункова палата України працює достатньо ефективно.

На підставі аналізу звітності Рахункової палати України за 2004-2008 роки, можна констатувати, що темп приросту видатків Рахункової палати та темп приросту виявлених порушень змінюється нерівномірно. Так, якщо у 2005 році у порівнянні з 2004 роком темп приросту видатків перевищував темп приросту загальної суми виявлених порушень на 17,88 відсоткових пункти (в. п.), то у 2008 році дані показники змінились, спостерігається ріст темпу приросту порушень та різниця між показниками складає 23,11 в. п. (рис. 3).

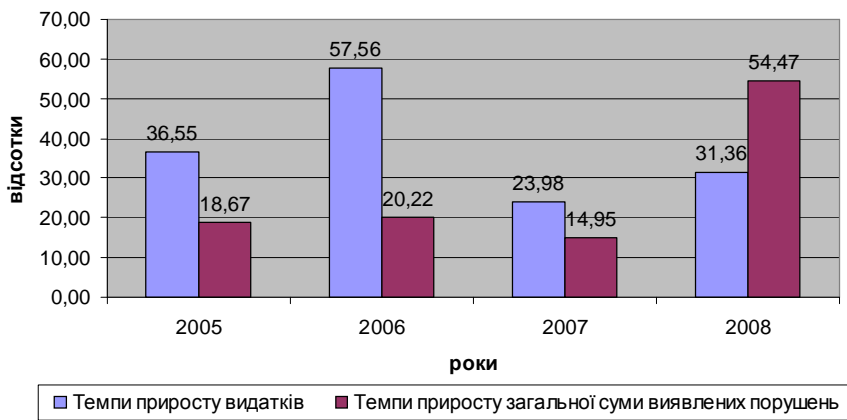

Рис. 3. Темпи приросту видатків Рахункової палати України та загальної суми виявлених порушень

Як бачимо, темп приросту загальної суми порушень у 2008 році склав 54,47 %, що на 39,52 в. п. більше ніж у 2007 році. У результаті дослідження звітності Рахункової палати необхідно відмітити, що винятковістю діяльності Рахункової палати у 2008 році можна вважати те, що частина контрольно-аналітичних заходів була зосереджена на дослідженні питань, пов'язаних з наповненням доходної частини державного бюджету. Загальна сума таких порушень у минулому році склала більше 6,4 млрд. гривень, якій належить 33,7 % від загальної суми порушень виявлених даним контролюючим органом.

Отже, в результаті дослідження можна стверджувати, що значне збільшення темпу приросту загальної суми виявлених порушень Рахунковою палатою у 2008 році, відбулося у зв'язку

з особливою діяльністю органу в звітному році, яка зосереджувалась на:

- підвищенні ефективності та якості контрольно-аналітичної роботи;
- забезпеченні системного підходу на всіх етапах підготовки і проведення контрольно-аналітичних заходів;
- плануванні питань, що стосуються загальнодержавних та регіональних проблем;
- удосконаленні форм і методів проведення аудиту, зокрема аудиту ефективності, фінансового аудиту, аудиту відповідності, встановленні причинно-наслідкових зв'язків виявлених порушень;
- охопленні контролем більшої кількості об'єктів та обсягів коштів державного бюджету, загальнодержавних цільових фондів;
- забезпеченні гласності та прозорості в діяльності Рахункової палати.

Однак необхідно відмітити, що рейтингові оцінки діяльності контролюючих інститутів за сумою вилучених та повернутих державі коштів є некоректними щодо визначення якості їх роботи, оскільки попередження злочинності може бути більш результативним у тактичному і стратегічному планах [9, с. 57].

Таким чином, з метою вдосконалення контрольно-аналітичної діяльності Рахункової палати в системі державного фінансового контролю в Україні слід:

- відпрацьовувати нові форми й методи контрольно-перевірочної, контрольно-аналітичної та експертної діяльності;
- широко застосовувати попередній фінансовий контроль;
- змістити акцент у фінансовому контролі з виявлення порушень і покарання винних на запобігання порушень у бюджетній сфері;
- вдосконалювати форми й методи співпраці Рахункової палати з іншими органами державного фінансового контролю в Україні, а також з аналогічними структурами країн близького та далекого зарубіжжя.
- необхідно законодавчо визначити створення системи внутрішнього та зовнішнього контролю усіх суб'єктів фінансової системи держави;
- запровадити комплексний підхід до вивчення та розв'язання різноманітних проблем державного фінансового контролю.

Отже, розвиток парламентського фінансового контролю в Україні вбачаємо через удосконалення ефективності та результативності діяльності цього органу, що сприятиме поновленню авторитету контролюючих органів у суспільстві.

Література

1. Мельничук В. Г. Фінансовий контроль в системі державного управління // Банківська справа. — 2002. — № 2(44). — С. 26-31.
2. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254 к./96 / Верховна Рада України // Офіційний вісник України. — 2004. — № 9 (19.03.2004).
3. Закон України “Про Рахункову палату” від 11 липня 1996 р. № 315/96-ВР // <http://zakon.rada.gov.ua>.
4. Бюджетний кодекс України. — Х.: Одиссей, 2007. — 104 с.
5. Основи єдиної системи державного фінансового контролю в Україні (макроекономічний аспект) / В. К. Симоненко, О. І. Барановський, П. С. Петренко. — К.: Знання України, 2006. — 280 с.
6. Звіт Рахункової палати України за 2004-2008 рр. // <http://www.ac-rada.gov.ua>.
7. Піхоцький В. Ф. Система державного фінансового контролю як інструмент соціально-економічного розвитку // Вісник національного університету “Львівська політехніка”. — 2009. — № 647. — С. 184-190.
8. Мних Є. В. Пріоритетні напрямки вдосконалення фінансового контролю на новому етапі розвитку ринкових відносин в Україні // Фінансовий контроль. — 2009. — № 4. — С. 56-59.

Резюме

В статье исследованы проблемы функционирования системы внешнего государственного финансового контроля. Проведено исследование показателей эффективности и результативности деятельности парламентского финансового контроля. Определены основные направления в усовершенствовании контрольной деятельности Счетной палаты Украины.

Рецензент канд. економ. наук, доцент В. П. Хомутенко

КОМБІНОВАНИЙ ПІДХІД ЯК ІНСТРУМЕНТ МАКСИМІЗАЦІЇ ВАРТОСТІ КОМПАНІЇ ПРИ ЗДІЙСНЕННІ РОЗМІЩЕННЯ ЦІННИХ ПАПЕРІВ

Тематика первинного публічного розміщення (надалі IPO — initial public offering), в умовах глобальної кризи, дещо втратила свою привабливість для українських компаній, що перш за все пов'язано з від'ємною тенденцією розвитку провідних фондових бірж світу та обвальним падінням котирувань цінних паперів абсолютно усіх компаній. Але слід відзначити, що майже усі українські компанії, що планували та анонсували проведення IPO на 2009-2010 роки, не відмовились від своїх намірів, а лише перенесли програми залучення коштів на іноземних фондових біржах на кілька років вперед.

Можна безумовно вважати, що українські компанії отримали гарну нагоду щоб підготуватися належним чином для здійснення IPO, адже жодна з більш ніж трьох десятків компаній, що заявляли про наміри виходу на міжнародні фондові ринки, не відмовляється від стратегічних планів отримати статус публічної компанії. Серед українських компаній, які заявили про підготовку до IPO можна виділити наступні: Холдинг Атлант-М, Укргазбанк, Банк Південний, Банк Фінанси та Кредит, Міжнародний іпотечний банк, Надра Банк, Родовід Банк, КрАЗ, ДТЕК, Метінвест, тощо [1]. Певним чином це дозволяє нам стверджувати, що вивчення та дослідження будь-яких IPO аспектів залишається над актуальним практичним та теоретичним завданням.

На думку автора, рівень наукового та практичного опрацювання найбільш вагомих аспектів проблеми первинного публічного розміщення в Україні не відповідає потребам української економіки, що певним чином стримує розвиток цього інструмента залучення коштів або робить його хибним. Автору довелося зіткнутися лише з окремими публікаціями в періодичному друці, матеріалами науково-практичних конференцій та семінарів присвячених проблематиці первинного публічного розміщення цінних паперів. Очевидним стає, що теоретичні та практичні розробки різних аспектів проблеми IPO знаходяться в Україні поки ще в стадії розвитку.

Загалом, теоретичною основою проблематики IPO є дослідження провідних закордонних вчених серед яких необхідно особливо виділити роботи зарубіжних економістів Р. Егорвал, Р. Іботсон, М. Пагано, Дж. Ритер, І. Вельч, Л. Зінгалес. В їх роботах узагальнені дослідження емпіричних даних по ринку IPO в країнах з розвиненим ринком цінних паперів, систематизовані тривалий досвід і практика проведення IPO. Окрім цього, серед останніх досліджень, в яких започатковано розв'язання даної проблеми, можна виділити російських науковців Лукашова В. Л., Могіна А. Є., Гвардіна С. В., Нікіфорову В. Д., Макарову В. А., Волкову Е. А, Петрову О. Л, Сторчака О. Ю., Малкова А. Б. Найбільш змістовне та системне дослідження емпіричні даних по українському ринку IPO, поки що лише, проведено Рейтинговим агентством “Експерт Рейтинг” та видано в двох томах щорічного “Довідника емітента” — “IPO” від “А” до “Я”.

Автором досліджено та виявлено, що повністю нерозкритим (теоретично та практично), для розвиваючихся фондових ринків, залишається важливе питання — як залучити максимальну кількість грошових коштів при здійсненні розміщення цінних паперів? На нашу думку, відповідь на це питання лежить у площині застосування комбінованого підходу до розміщення цінних паперів, так званого Dual Track підходу.

Отже, основною ціллю цієї роботи буде визначення теоретичного змісту Dual Track підходу до розміщення цінних паперів, та можливостей його практичного застосування в Україні.

Вперше Dual Track підхід, щодо розміщення цінних паперів, з'явився у США в кінці 1990-х років. В кінці двадцятого століття така схема проведення IPO застосовувалася достатньо часто, що може бути пояснено наступною причиною. У економіці США існував великий попит з боку різних інвесторів на акції високо технологічних компаній, які не могли заздалегідь вибрати серед достатньої кількості пропозицій найбільш вигідний варіант розміщення своїх цінних паперів. Але після краху на фондовому ринку США так званого “Хай-тек” пузирю, Dual Track підхід перестав застосовуватися при проведенні IPO, проте вже у 2004 році інтерес до даної стратегії розміщення цінних паперів знов з'явився знов.

У основі розміщення цінних паперів за Dual Track підходом лежить ідея паралельного здійснення заходів, що направлені на

продаж цінних паперів стратегічним інвесторам, тобто приватне розміщення, або проведення IPO як серед стратегічних, так і фінансових інвесторів.

На сьогодні, головними причинами застосування Dual Track підходу, є прагнення емітента, застрахуватися від: відмови стратегічного інвестора купувати цінні папери, різкої зміни ринкової кон'юнктури і найважливіше — бажання розмістити цінні папери за найвищою ціною.

Кажучи інакше, метою застосування Dual Track підходу є прагнення емітента збільшити інтерес стратегічних інвесторів, готових викупити контрольний пакет акцій (більше 25 %) в умовах конкуренції, а також надати таку саму можливість фінансовим інвесторам.

На наш погляд, саме кореляція мотивів участі стратегічних і фінансових інвесторів у розміщенні цінних паперів створює передумови для існування Dual Track підходу.

Для з'ясування суті Dual Track підходу автором проведено порівняння даного підходу із класичним IPO, а також приватним розміщенням, на основі чого визначено чинники вибору емітентом найбільш оптимального варіанту розміщення цінних паперів (табл. 1).

Так, первинне публічне розміщення дозволяє залучити максимальний об'єм грошових коштів, отримати найширший круг інвесторів, забезпечити високу ліквідність цінних паперів і прозорість здійснюваних операцій, проте має підвищені ризики щодо неповного розміщення цінних паперів і жорсткі вимоги інвесторів до компанії — емітента та її діяльності.

Таблиця 1

Чинники вибору оптимального варіанту розміщення цінних паперів

Приватне розміщення	Комбінований підхід	Первинне публічне розміщення
MIN	Об'єм емісії	MAX
MIN	Вимоги інвесторів до компанії	MAX
MIN	Термін розміщення	MAX
MIN	Конкурентність ціноутворення та прозорість операцій	MAX
MIN	База інвесторів та ліквідність	MAX
MIN	Ризики неповного розміщення цінних паперів	MAX

Навпаки, при приватному розміщенні цінних паперів вимоги до компанії — емітента та ризику неповного розміщення є мінімальними при меншому терміні підготовки самої транзакції, але і обсяг залучаємих коштів менший, на відміну від IPO.

У Dual Track підході, на нашу думку, досягається оптимальне співвідношення різних чинників, таких як об'єм емісії, ризик неповного розміщення, кількість інвесторів і їх вимоги до компанії, а також термін розміщення цінних паперів та прозорість транзакції.

В результаті аналізу практики і особливостей розміщення цінних паперів комбінованим підходом, шляхом класичного IPO, приватного розміщення, визначені переваги і недоліки застосування зазначених підходів (табл. 2).

На основі зазначених вище переваг та недоліків різних варіантів розміщення цінних паперів, слід визнати реальну можливість і доцільність застосування Dual Track підходу при розміщенні цінних паперів, в тому числі і українськими компаніями.

Необхідно підкреслити, що при проведенні переговорів із стратегічними інвесторами в рамках застосування Dual Track підходу компанія — емітент, як правило, володіє сильними переговорними позиціями відносно умов транзакції, оскільки завжди є можливість віддати перевагу IPO або послатися на ринкову вартість, визначену аналітиками. В цьому випадку стратегічний інвестор може запропонувати кращу ціну, ніж фінансові інвестори, і емісія в повному об'ємі може бути розміщена на його користь. Тобто, Dual Track підхід є достатньо ефективним засобом максимізації вартості компанії.

Застосування Dual Track підходу призводить до зростання вартості послуг інвестиційного банку, радників лише на 20-40 % [2, с. 108]. Пов'язано це з тим, що більшість даних, які готуються для первинного публічного розміщення цінних паперів емітента ідентична тим, що необхідні для підготовки приватного розміщення. Проте, слід зазначити, що координувати Dual Track підхід значно складніше, оскільки необхідно проводити низку заходів окремо, в рамках підготовки до IPO і приватного розміщення. У зв'язку з цим, автором пропонується найбільш доцільна схема розміщення цінних паперів за Dual Track підходом (рис. 1).

Процес підготовки і проведення розміщення цінних паперів за Dual Track підходом, на нашу думку, доцільно розділити на чотири етапи, на кожному з яких виділивши основні заходи.

Таблиця 2

Переваги і недоліки розміщення цінних паперів

	Переваги	Недоліки
Первинне публічне розміщення	Можливість отримання значного об'єму коштів	Дорогий, тривалий і складний процес підготовки
	Зростання ліквідності акцій, доступ для широкого круга інвесторів	Успіх IPO і розмір капіталізації залежить від кон'юнктури фондового ринку
	Статус публічної компанії, зміцнення репутації	Розмивання контролю, зниження швидкості ухвалення рішень
	Підвищення капіталізації і формування публічної кредитної історії	Висока інформаційна прозорість компанії для не публічних конкурентів
Приватне розміщення	Значна премія при продажі крупного пакету цінних паперів	Розмивання пакетів існуючих акціонерів, аж до повної втрати контролю
	Довгострокова участь в капіталі	Бажання інвестора брати участь в стратегічному і оперативному управлінні компанією, наявність його представників в команді топ-менеджерів
	Розширення ринків збуту, доступ до нових сегментів ринку	
	Можливість використовувати «ноу-хау», технології, торгівельні марки і інші активи стратегічного інвестора	
Стратегічний інвестор менш стурбований дивідендами і може інвестувати в «зрілий» бізнес з низькою рентабельністю, виграючи на ефектах масштабу		
Dual Track підхід	Підвищення визначеності операції за рахунок наявності двох видів попиту	Складніша і дорожча операція
	Можливість досягти найбільш сприятливої ціни продажу за рахунок конкуренції між стратегічними і фінансовими інвесторами	Після оголошення про IPO практично не можна змінити рішення на користь операції із стратегічним інвестором
	Дозволяє охопити всі категорії інвесторів — стратегічних, та/або фінансових, що неможливе при реалізації одного виду операції	Інформація про ціну попиту з боку портфельних інвесторів існує тільки у вигляді попереднього маркетингу, опиту банків і аналізу котирувань і аналогічних операцій
	В деяких випадках схема може використовуватися як інструмент по тиску на стратегічного інвестора	В разі надходження у відкриті джерела інформації про те, що не досягнуті домовленості із стратегічним інвестором, можливе зниження ціни розміщення при IPO

Процес розміщення цінних паперів починається з ухвалення рішення про випуск цінних паперів. Перший етап є підготовчим, на якому необхідно виконати наступні дії:

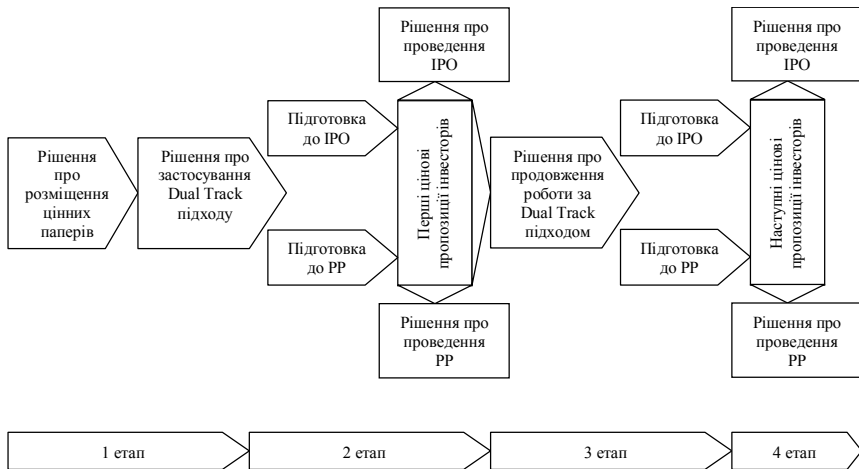

Рис. 1. Схема розміщення цінних паперів за Dual Track підходом

- визначити та залучити організаторів, фінансових і юридичних консультантів для проведення розміщення;
- розробити корпоративну структуру і забезпечити надійну систему корпоративне управління;
- скласти бізнес-план і визначити потребу в ресурсах для його реалізації;
- розробити оптимальну структуру капіталу і визначити основні параметри і тимчасові рамки розміщення;
- провести огляд ситуації в галузі і на ринку, оцінити конкурентні переваги компанії;
- підготувати фінансову звітність згідно МСФО.

На другому етапі процесу розміщення цінних паперів, після ухвалення рішення про застосування Dual Track підходу, починається паралельна підготовка, що полягає в проведенні організаційних зустрічей по питаннях первинного публічного розміщення і приватного розміщення.

Як для проведення первинного публічного розміщення, так і для приватного розміщення цінних паперів необхідним є розроблення інвестиційного меморандуму і формування бізнес-плану. Інвестиційний меморандум, що розсилається всім крупним зацікавленим інвесторам, як правило, повинен складатися за міжнародними стандартами відповідними фахівцями консультантів.

Обов'язковою умовою процесу розміщення цінних паперів є процедура Due diligence, тобто всебічна перевірка всіх фінансових і юридичних аспектів діяльності компанії, яка проводиться з метою отримання кваліфікованого підтвердження в тому, що відомості щодо компанії не містять ніяких неточностей, не існує двозначного тлумачення, спотворень або упущень. В процесі Due diligence, який продовжується, як правило, близько 2 місяців, і вимагає від менеджерів компанії часу, терпіння і конструктивної взаємодії з консультантами і аудиторами, мають бути підготовлені детальні матеріали для емісійних документів і маркетингу розміщення. В рамках підготовки до IPO повинна проводитися робота по складанню проспекту цінних паперів, яка також займає декілька місяців, і підготовка до лістингу акцій на фондовій біржі.

Одночасно для продажу акцій стратегічним інвесторам, тобто для здійснення приватного розміщення, емітентом спільно з організаторами і консультантами ведеться підготовка інформаційної кімнати даних, так звана data room, в якій мають бути представлені відомості по виробничій, фінансовій, економічній діяльності, юридичні і екологічні питання, а також дані про акціонерів, співробітників компанії, її покупця і постачальниках, тощо.

Ключовим моментом другого етапу підготовки компанії до розміщення цінних паперів, на нашу думку, є подача стратегічними інвесторами первинних пропозицій про ціну придбання цінних паперів компанії, на основі аналізу яких компанія повинна вирішити про вибір подальшого варіанту проведення розміщення:

- на користь стратегічних інвесторів або;
- на користь проведення IPO в разі не досягнення домовленостей з можливими стратегічними покупцями, або;
- продовження процедури розміщення цінних паперів за Dual Track підходом.

На третьому етапі, в разі прийняття рішення про продовження роботи над розміщенням цінних паперів за Dual Track підходом, продовжується паралельна підготовка до первинного публічного розміщення і приватного розміщення.

На даному етапі в компанії продовжується Due Diligence з одночасним пошуком стратегічного інвестора та формуванням кола потенційних фінансових інвесторів, що здійснюється командою консультантів емітента. Обов'язковою для емітента є підго-

товка різних аналітичних матеріалів в пресі, Інтернеті і, на телебаченні, оскільки аналітичне освітлення процесу розміщення цінних паперів є ключовим чинником позиціонування компанії і виступає, на нашу думку, як основний інструмент при здійсненні маркетингу випуску. При цьому одночасно розпочинається другий раунд переговорів із стратегічними інвесторами.

Після підготовки аналітичних матеріалів про плануємо розміщення цінних паперів, компанії спільно з консультантами необхідно підготувати презентації для проведення роуд-шоу, яке проводитиметься в випадку первинного публічного розміщення.

Паралельно з підготовкою презентацій в компанії ведуться завершальні переговори, про ціну із стратегічними інвесторами, що залишилися, які можуть виставляти свої повторні цінові пропозиції. Далі компанії необхідно ухвалити остаточне рішення по вибору того або іншого варіанту розміщення цінних паперів і оголосити його. На останньому четвертому етапі проводяться заходи відповідно до вибраного способу розміщення цінних паперів.

Таким чином, виходячи з Dual Track підходу, рішення про вибір конкретного варіанту розміщення цінних паперів ухвалюється на завершальних етапах підготовки виходячи з конкурентних позицій стратегічних і фінансових інвесторів та найкращої альтернативи для компанії. Dual Track підхід дозволить компаніям залучити максимальний обсяг грошових коштів від розміщення цінних паперів, за рахунок формування конкуренції між двома сегментами ринку — фінансовими і стратегічним, а також усередині кожного сегменту, а по-друге, розмістити повний об'єм емісії цінних паперів за рахунок залучення великої кількості інвесторів і сформувати збалансовану структуру акціонерного капіталу.

Отже, автором узагальнено теоретичний зміст Dual Track підходу, визначено чинники вибору оптимального варіанту розміщення цінних паперів, переваги та недоліки розміщення цінних паперів за комбінованою та класичними схемами, запропоновано схему розміщення цінних паперів за Dual Track підходом, та окреслено заходи кожного з її етапів. Не менш важливим є загальний висновок автора про можливість та необхідність застосування такої схеми розміщення цінних паперів українськими компаніями, адже її впровадження дозволяє залучити максимальну кількість грошових коштів при здійсненні розміщення цінних паперів.

Подальше дослідження проблематики IPO, на думку автора, повинно стосуватись детального вивчення особливостей залучення капіталу на іноземних фондових біржах, насамперед російських, через застосування Dual Track підходу, що дозволить краще зрозуміти можливості практичного впровадження цього підходу українськими компаніями, надасть можливість запропонувати необхідні законодавчі зміни, буде сприяти розвитку корпоративного сектору та фінансового ринку в цілому.

Література

1. Кукса В. Це солодке слово IPO. Українські підприємства відкривають для себе прогресивний спосіб інтеграції у світову економіку // <http://www.dt.ua/2000/2020/60513/> — 10.04.2009.
2. Захарова М. А. Публичное размещение акций генерирующих компаний электроэнергетики России: Дисс. ... канд. эконом. наук. — С.-Пб.: Санкт-Петербургский гос. ун-т экономики и финансов, 2008.

Резюме

Автор рассматривает комбинированный подход как инструмент максимизации стоимости компании при размещении ценных бумаг.

Рецензент канд. эконом. наук, доцент С. С. Арутюнян

УДК 339.924:621.39(477)

Т. М. Тардаскіна

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ У СВІТОВИЙ РИНОК ТЕЛЕКОМУНІКАЦІЙ

Наприкінці двадцятого століття у світі чітко позначилась тенденція переходу від індустріального суспільства до суспільства інформаційного. Інформаційні ресурси країни, регіону, організації сьогодні є стратегічними і мають не менше значення, ніж запаси сировини, енергії, копалин та інших ресурсів. Інформація в сучасному суспільстві являє собою найважливіший фактор економічного зростання. Отже, сучасний етап розвитку економічних систем, стан яких прийнято називати “новою економікою”, неможливо розглядати без телекомунікаційного сектору, що є основ-

ним знаряддям управління інформаційними потоками сучасного суспільства й основою економіки в її сучасному розумінні.

Об'єктивні процеси розвитку економічної системи призвели до того, що останнім часом в Україні починає приділятися все більше уваги сектору телекомунікацій, що на сьогоднішній день є основою нової економіки на Заході й одним із найперспективніших і швидко зростаючих сегментів вітчизняної економіки.

Розвиток господарського співробітництва на міжнародному рівні ґрунтується на об'єктивній необхідності існування міжнародних економічних зв'язків. Інтеграція є найбільш результативною формою соціально-економічної взаємодії. Розвиток інтеграційних процесів зумовлений об'єктивними економічними законами організації суспільства, насамперед процесами глобалізації. Сказане вище свідчить про актуальність удосконалення як теоретичного та методологічного апарату дослідження проблем інтеграції національних економік у світовий ринок телекомунікацій, так і розробки рекомендацій, спрямованих на забезпечення прискореного інтегрування України у світовий ринок телекомунікацій.

Дослідженню участі національних економік та їх окремих сегментів у світовому господарстві присвячене широке коло робіт В. Андрійчука, М. Гонака, Б. Данілішина, М. Долішнього, Ю. Макогона, Е. Саведбева, О. Чмир, М. Чумаченка. Щодо розгляду особливостей інтеграційної взаємодії різних рівнів національних економічних систем значний інтерес представляють роботи В. Будкіна, І. Бураковського, Д. Вайцнера, В. Геєця, Б. Губського, Д. Лук'яненка.

Разом з тим, у більшості випадків розглянуті дослідження не фокусують дослідження на розгляді теоретичних і практичних напрямків активізації процесу інтеграції України в телекомунікаційному аспекті, хоча телекомунікаційна складова галузевої структури будь-якої національної економіки здобуває стратегічного для розвитку всієї держави значення.

Метою дослідження є обґрунтування напрямків та розробка рекомендацій щодо активізації процесу інтеграції України у світовий ринок телекомунікацій.

Інтеграція країни в міжнародний ринок телекомунікацій специфічна і має істотну відмінність як від інших окремих типів інтеграції за різними ознаками (наприклад, інтеграції за ознакою певного фактора виробництва) так і від загальноекономічної інтеграції. Для міжнародної інтеграції в телекомунікаційному аспекті

характерним є вихід на глобальний рівень, який ґрунтується на мікрорівні, що є її винятковою властивістю. Прикладом цього є Глобальна інформаційна мережа Інтернет. Представлення явища такого масштабу в будь-якому іншому інтеграційному аспекті на сучасному етапі розвитку світової економіки не може мати практичного втілення. Однак це є можливим вже на даному етапі в телекомунікаційному аспекті інтеграції національних економік.

В основу інтеграції України у світовий ринок телекомунікацій повинні бути покладені задачі, що підпорядковані вектору проблем, тенденцій і прерогатив розвитку національної економіки, а саме:

1. Побудова інформаційних мереж для швидкого, безпечного і надійного доступу вітчизняних користувачів до ресурсів глобальної інформаційної мережі.
2. Активізація технологічного обміну і прискорений розвиток в Україні ринку інформаційних продуктів.
3. Створення конкурентних переваг економічного середовища в Україні для реалізації відповідних нововведень у мережних технологіях, сервісі і застосуваннях.
4. Розвиток людських ресурсів, організація й активне впровадження в реальність на загальнонаціональному рівні комплексної програми просування нових телекомунікаційних технологій в усі сфери життя соціуму України.
5. Забезпечення активного позиціонування вітчизняних інвестиційних продуктів на міжнародних ринках капіталу, розширення торговельного співробітництва України, у тому числі й у контексті взаємовигідного використання сторонами, що беруть у ній участь, потенціалу телекомунікаційного ринку.

На жаль, ступінь успішності виконання такого роду завдань державою на початку 21-го століття порушує питання не просто про його місце у світовому співтоваристві чи успішному економічному розвитку в стратегічному аспекті, а фактично за великим рахунком питання про існування державності. Україна має необхідний інтелектуальний і промисловий потенціал, що може дозволити увійти в Глобальне світове співтовариство. Серед факторів, що характеризують значний потенціал України для реалізації поставлених завдань слід зазначити, на наш погляд, насамперед відкритість української економіки до міжнародного

співробітництва, дефіцит контактів вітчизняного інституту підприємництва з закордонними партнерами, наявність економічного ресурсу для розвитку взаємовигідного і плідного співробітництва, порівняно високий рівень освіченості населення країни. Разом з тим, для швидкого, а значить успішного розв'язання завдань інтеграції України у світове інформаційне співтовариство необхідна побудова потрібної національної соціально-економічної платформи, що втілює в собі єдність сучасних телекомунікаційних, інформаційних технологій і їхнє ефективне включення у відтворювальний процес традиційної (“класичної”) економіки.

У ході дослідження визначимо перешкоджаючі фактори інтеграції України у світовий ринок телекомунікацій, що наведені на рис. 1.

Україна володіє значним науково-технічним потенціалом для активізації інтеграції у світовий ринок телекомунікацій. Разом з тим, успішне виконання цього завдання ставиться в пряму залежність від ефективного вирішення комплексу економічних проблем, серед яких висока вартість послуг операторів вітчизняного ринку телекомунікаційних послуг, низький рівень платоспроможного попиту з боку суб'єктів економіки України, незначні за міжнародними стандартами розміри вітчизняних телекомунікаційних компаній. Очевидні також і проблеми, пов'язані з повною приватизацією ряду операторів зв'язку, що найчастіше представляють собою повних монополістів на окремих сегментах вітчизняного ринку, що, у свою чергу, обумовлює штучну їх замкнутість щодо міжнародного співробітництва. Ключовим завданням, вирішення якого повинно стати центральним в активізації процесу інтеграції України у світовий ринок телекомунікацій є розробка стратегії зовнішньоекономічного співробітництва вітчизняних телекомунікаційних компаній із застереженням щодо обов'язковості виконання вимог національної безпеки, у частині того, що галузь, що представлена ними, має кумулятивне значення для соціально-економічного розвитку України в цілому [1].

Особливе значення при розробці і втіленні в життя державної політики інтеграції України в міжнародні ринки телекомунікацій має вибір і контроль за домінуванням вигідного для економіки України способу входу іноземних компаній на вітчизняний ринок інфокомунікаційних послуг. І якщо результати інтеграції України в міжнародні ринки телекомунікацій через

Рис. 1. Перешкоджаючі фактори інтеграції України у світовий ринок телекомунікацій

кооперацію в наданні послуг без актів чи обміну викупу корпоративних прав за участю вітчизняних компаній при будь-яких негативних для вітчизняної економіки результатах можуть бути легко скореговані через стандартні методи обмеження зовнішньоторговельних відносин, то інтеграція телекомунікаційних структур, що відбулася, через взаємне проникнення капіталу, чи поглинання часткового викупу бізнесу в непорівняльно більшому ступені незалежна щодо заходів державного регулювання. Значний інтерес у цьому ключі представляє розгляд можливостей щодо залучення інвестицій у проекти з нуля [1].

Говорячи про інвестиційні перспективи українського ринку інфокомунікаційних послуг, слід зазначити значний потенціал, сконцентрований у таких галузях:

- мобільний зв'язок;
- безпроводний стаціонарний зв'язок;
- Інтернет-телефонія;
- послуги Інтернет-доступу.

Отже, перспективу розвитку телекомунікаційної сфери провідні оператори світу вбачають в освоєнні новітніх видів послуг, таких як відеотелефонія, відео за запитом, передавання мультимедійних фрагментів (аудіо- та відео-кліпів, високоякісних фото), різноманітні персоналізовані форми телекомунікаційного та інформаційного обслуговування. Надання зазначених послуг можливе тільки за допомогою мереж наступного покоління, основними характеристиками яких має бути цифропакетна форма передавання, обробки й розподілу інформації, високі швидкості передавання, потужні й високоінтелектуальні засоби нагронадження, обробки та видачі інформації користувачам [2].

Вкладаються велетенські кошти в розбудову мереж наступного покоління з надією створити новітнє інфокомунікаційне середовище, пожвавити ринок інфокомунікаційних послуг, випередити конкурентів-операторів або країни-конкуренти. Адже саме з інтенсивним розвитком швидкісних та інтелектуальних можливостей мереж наступного покоління, із наданням масових нових, зручних і ефективних для бізнесу та населення інфокомунікаційних послуг розвинені країни пов'язують збереження економічного лідерства у світі. Виходячи з цього, Україна вимушені також інтенсифікувати власний інформатизаційно-комунікаційний прогрес, щоб запобігти збільшенню "цифрового розриву" зі світовими лідерами.

У процесі створення на Україні інформаційного суспільства необхідно максимально використовувати вже існуючі інфокомунікаційні мережі, активно розвиваючи їх на основі останніх досягнень світових технологій. Розглядаючи вже більш ніж десятилітній досвід розвитку ринку телекомунікацій суверенної України, слід зазначити неможливість для майбутнього розвитку національної економіки використання чужого наукового й інформаційного потенціалу. Продовжувати шлях повторення і

купівлі чужих технологій означає прирікати себе на відставання, що постійно збільшується. Поки наша наука і промисловість буде освоювати “сучасні технології” і вирішувати поточні завдання, увесь світ уже буде користатися наступними поколіннями на порядок кращих технологій. В основу стратегії розвитку вітчизняної телекомунікаційної індустрії тому повинні закладатися не технології сьогоднішнього чи, тим більше, учорашнього дня високорозвинених країн, але розроблятися принципово нові, багато в чому концептуальні підходи до розвитку інфокомунікаційної інфраструктури. Тільки працюючи на випередження, спираючись на розвиток вітчизняного науково-виробничого потенціалу, на інноваційну політику, можна швидко досягти лідируючих позицій. Вектор міжнародного інтеграційного розвитку повинен бути покладений в основу розвитку телекомунікацій України, Проте, його використання повинне бути орієнтоване на більш високий, ніж корпоративний бізнес, рівень [1].

З урахуванням представлених вище досліджень, автором були визначені та сформульовані рекомендації щодо активізації процесу інтеграції України у світовий ринок телекомунікацій (рис. 2).

У статті визначені теоретичні основи та розроблено ряд рекомендацій щодо активізації процесу інтеграції України у світовий ринок телекомунікацій. Встановлено, що успішна інтеграція України ставиться в пряму залежність від ефективного рішення комплексу економічних, соціальних, політичних проблем. Основна умова успішної інтеграції України у світове інформаційне співтовариство — це побудова необхідної соціально-економічної площини, яка втілює в собі сукупність сучасних телекомунікаційних та інформаційно-комунікаційних технологій.

Література

1. Псарьов Г. Ю. Інтеграція України у міжнародний ринок телекомунікацій: Автореф. дис. ... кандидата екон. наук / Донецький національний університет. — Донецьк, 2003. — 13 с.
2. Гребенніков В. О., Мандрікіна А. В., Філіпова О. І., Хиленко В. В. Аналіз телекомунікаційного ринку України за 2002-2006 роки: Ч. II. Дослідження кон'юнктури основних телекомунікаційних послуг // Зв'язок. — 2008. — № 2. — С. 2-9.

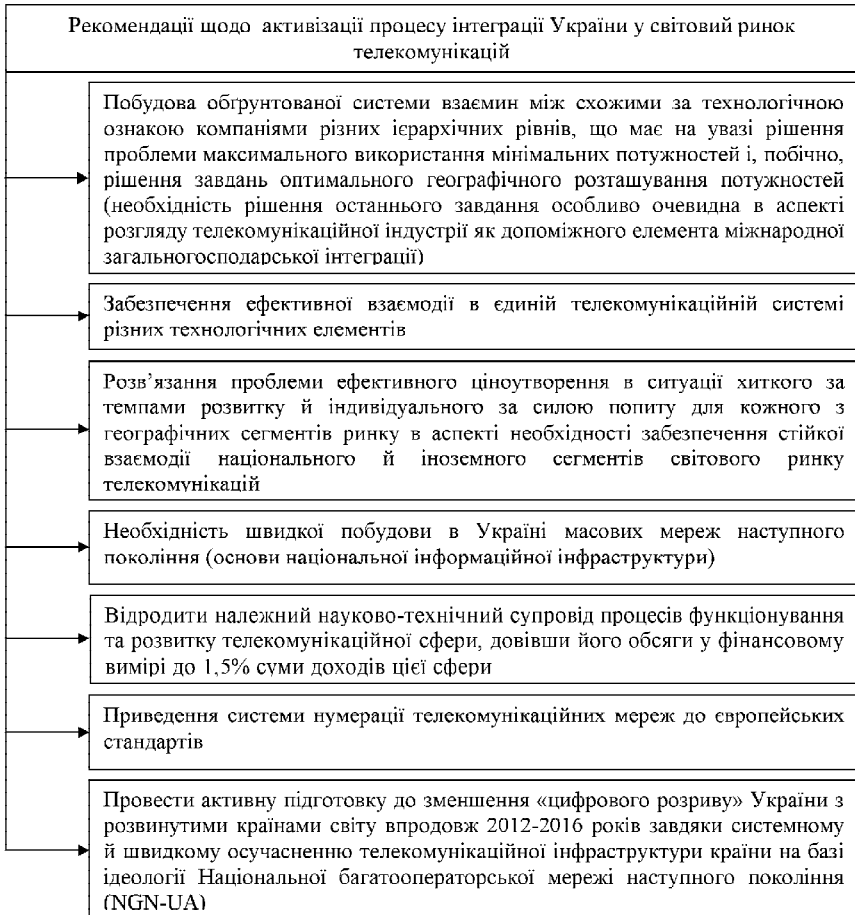

Рис. 2. Рекомендації з активізації процесу інтеграції України в світовий ринок телекомунікацій

Резюме

В статье определены теоретические основы интергации государства в мировой рынок телекоммуникаций и разработан ряд рекомендаций к активизации процесса интеграции Украины в мировой рынок телекоммуникаций.

Рецензент доктор економ. наук, профессор О. С. Редькин

**ПОКАЗНИКИ ЕФЕКТИВНОСТІ ВИКОРИСТАННЯ У БАНКУ
КРЕДИТНИХ РЕСУРСІВ ЗА КРЕДИТНИМИ ЛІНІЯМИ**

Кредитні відносини й ринок кредитних ресурсів є органічною складовою ринкової економіки. Ринок забезпечує умови для цілеспрямованого руху кредитів саме в ті сфери національної економіки, де вони можуть бути використані найбільш ефективно. В умовах адміністративно-командної економіки минулого СРСР через банки здійснювалось розподілення відокремлених державою кредитів на основі централізованого плану. В ринковій економіці кредитні відносини реалізуються за допомогою діяльності незалежних конкуруючих між собою комерційних кредитних установ, саме існування яких (дохідність та ліквідність) прямо залежить від кредитоспроможності їх клієнтів.

Важливим стимулом для банків є конкурентна боротьба за залучення кредитних засобів на ринку кредитних ресурсів. Комерційні банки є самостійними та незалежними в проведенні кредитної політики. Варто відмітити, що на відміну від грошового обігу (готівкового та безготівкового) в сфері кредитування відсутні детальні, централізовано розроблені Національним банком України (НБУ) інструкції [3].

Купуючи ресурси на вільному ринку кредитних ресурсів та продаючи їх підприємствам (банкам), комерційні банки здійснюють прямий вплив на розвиток національної економіки. Але не завжди залучені кошти за кредитними лініями використовуються за призначенням, до того ж спрямування їх на реалізацію інших цілей та задач частіше не призводить до отримання належного ефекту та результату. Тому необхідним є формування системи контролю та показників, що сприятимуть підвищенню успішності функціонування українських банків, надійному захисту їх інтересів, прогнозуванню та своєчасному реагуванню на зміни, що відбуваються в банківській системі України [17]. Для мінімізації впускених вигід та підвищення ефективності використання кредитних ресурсів необхідно розробити критеріальну систему оцінки, а також за можливості встановити нормативні значення для того чи іншого показника. Відсутність чіткого переліку індикаторів ефективності використання кредитних за-

собів робить неможливим відслідкування напрямку руху грошових коштів по даному каналу. Це є першочерговим проблемним питанням, розв'язання якого дозволить добитися підвищення рівня організації та ефективності діяльності будь-якого з господарюючих суб'єктів та комерційних банків.

Сучасними умовами продиктовано те, що необхідно проводити аналіз бізнесу кредитних ліній як складової аналітичної системи банківської установи. Тому необхідно застосовувати адекватний аналітичний інструментарій, що базується на системі аналітичних показників, критерії оцінки, алгоритмах моніторингу діяльності банків за напрямком кредитних ліній.

Питанню про кредитування та перспективи використання кредитних ліній присвячено велика кількість наукових праць. Так, підійшли до розв'язання досліджуваного в роботі питання такі автори, як Антонов Н. Г., Пессель М. А та інші. Але комплексний матеріал за даною тематикою практично відсутній [5].

Спочатку необхідно усвідомити природу таких економічних категорій, як кредит, кредитні відносини та ресурси. Так, під кредитними відносинами розуміють відокремлену частину економічних відносин, пов'язану з наданням вартості (засобів) під заставу та з поверненням її разом з чітко визначеним відсотком. Кредит — це взаємовідносини між кредитором та позичальником, рух платіжних засобів на засадах повернення, розміщення та використання ресурсів на основі платності, надання справжніх грошей навзаєм майбутніх коштів та інше [19].

Враховуючи той факт, що отримувачами кредитних ресурсів за кредитними лініями є не тільки громадяни й господарюючі суб'єкти держави, банки, але й держава в цілому, то й параметри оцінки для кожного з них будуть індивідуальними та специфічними. Ефективність використання кредиту в господарському обігу визначається обсягом виробництва (реалізації) на одиницю грошових коштів середніх залишків кредитних вкладів [15]. Іншим синтетичним показником ефективності кредитування є обіговість короткострокових кредитів (наданих в рамках кредитних ліній), під якою розуміють показник банківської діяльності, що характеризує ефективність використання залучених коштів, тобто швидкість обігу кредиту, що визначається кількістю днів, за яку кредитні засоби банку здійснюють повний оберт [14].

Варто зазначити, що показник, який характеризує питому вагу короткострокових займів за кредитною лінією, що були погашені в строк, не тільки свідчить про ефективність кредитування, але й показує збереженість та цільове використання оборотних коштів. Ефективність використання засобів за кредитними лініями в кругообігу засобів підприємства нерозривно пов'язана зі зростанням економічного потенціалу всіх галузей промисловості. Проблема ефективності кредитування отримала особливу актуальність у зв'язку із здійсненням урядом заходів щодо інтенсифікації суспільного виробництва.

Що ж стосується міжбанківського кредиту, то сукупність показників оцінки ефективності залучення кредитних коштів можна сформулювати на основі виявлених потреб у міжбанківському кредиті [14]:

- 1) розрив у платіжному обороті — рекомендовано, щоб сума кредитних ресурсів, наданих від кредитної лінії не перевищувала власний капітал банку-позичальника;
- 2) необхідність у підтримці поточної ліквідності банку;
- 3) розбалансованість по строкам та сумах залучених на основі кредитної лінії та розміщених засобів;
- 4) отримання доходів за рахунок різниці в ставках за активними та пасивними операціями;
- 5) розширення операцій на валютному фондовому ринку.

Таким чином, задоволення потреб у ресурсах за кредитними лініями може свідчити про ефективність та цільову спрямованість використання кредитних ресурсів.

Відповідно до Закону України “Про банки і банківську діяльність” з метою захисту інтересів клієнтів та забезпечення фінансової надійності банків, Національний банк України встановлює обов'язкові для всіх комерційних банків економічні нормативи, а саме:

- мінімальний розмір статутного фонду;
- платоспроможність банку;
- показники ліквідності балансу;
- максимальний розмір ризику на одного позичальника;
- обов'язкові резерви, що розміщуються у Національному банку та ін. [1].

Через те, що засоби за кредитними лініями видаються у великих розмірах та обмеженій кількості позичальників, що користуються довірою банків, то подібні кредити й кредитні лінії виділяються, як правило, у складі кредитування великих позичальників.

Максимальний розмір ризику на одного позичальника розраховується за формулою:

$$MP=K/BK, \quad (1)$$

де K — сукупна заборгованість за позичками одного позичальника (у тому числі іншого банку) та 50 відсотків суми збалансованих зобов'язань, виданих щодо цього позичальника; BK — власні кошти банку.

Розмір ризику на одного позичальника, що перевищує 10 відсотків власних коштів банку, вважається “великим” кредитом. Загальний залишок заборгованості з урахуванням збалансованих зобов'язань за всіма виданими банками “великими” кредитами не повинен перевищувати восьмикратного розміру власних коштів банку. Про надання “великих” кредитів банки сповіщають регіональне управління Національного банку України з зазначенням найменування позичальника, його належності до числа акціонерів або учасників банку, дати надання кредиту, його розміру та строку погашення. Значення показника максимального ризику (MP) не повинно перевищувати 0,4. При порушенні показника максимального ризику на одного позичальника (MP) до банку пред'являються вимоги щодо збільшення протягом місяця власних коштів банку за рахунок створення резерву (бал. рах. 019). У разі невиконання цих вимог з банку щомісячно стягується штраф у розмірі неправомірно отриманого доходу з кожної активної операції, яка проведена банком з порушенням нормативних вимог [2].

Необхідно враховувати той факт, що нині передує тенденція щодо надання значних кредитних ліній великим фірмам, які за оцінками багатьох спостерігачів, набагато більш схильні до ризику, ніж їх приватні конкуренти. Отже, необхідно враховувати рівень ризику при відкритті кредитної лінії, але й роблячи прогноз на рівень ефективності їх використання [16]. Ще одним показником при оцінці ефективності використання ресурсів за міжбанківською кредитною лінією є коефіцієнт покриття боргу — відношення генеруємого позичальником протягом платіжного періоду чистого потоку грошових коштів, який відповідно до

прогнозів, може бути спрямований на погашення основного боргу та відсотків, до планованої суми обслуговування заборгованості за цей період за всіма кредитними договорами за кредитними лініями (відповідно критеріальне значення повинно максималь-но наближатися до одиниці).

Деякі комерційні банки навіть не розглядають баланс пози-чальника перед відкриттям кредитної лінії, обґрунтовуючи свої дії тим, що кредитування здійснюється на основі договорів, в яких визначаються права, обов'язки та відповідальність сторін, строки та відсоткові ставки, санкції та інше. Але договір не може замінити економічний аналіз, що дозволяє виявити та обґрун-тувати можливість повернення вкладених грошових коштів, цільове їх використання та інше [8].

При перевірці ефективності використання кредитних ресурсів за кредитною лінією варто звернути особливу увагу на стан ста-тутного фонду, ліквідність балансу, а також виконання банком норм обов'язкових резервів.

Оцінка ефективності використання виданих кредитів за кре-дитними лініями проводиться на основі аналізу ефективності використання залученого капіталу банків, що представляє собою спосіб накопичення, трансформації та використання інформації бухгалтерського обліку та звітності, що має на меті:

- 1) оцінити поточний та перспективний фінансовий стан бан-ку, тобто використання залученого капіталу;
- 2) обґрунтувати можливі та прийнятні темпи розвитку банку з позиції забезпечення їх залученими джерелами фінансування;
- 3) виявити доступні джерела засобів, оцінити раціональні спо-соби їх мобілізації [15].

Найбільш простим та наочним критерієм ефективності ви-користання кредитних ліній є показник, що відображає співвідно-шення використаних ресурсів за відкритою кредитною лінією до загальної суми узгодженої та наданої кредитної лінії:

$$K_{екл} = K_{вик.КЛ} / K_{зКЛ}, \quad (2)$$

де $K_{екл}$ — коефіцієнт ефективності використання ресурсів кре-дитної лінії;

$K_{вик.КЛ}$ — сума використаного капіталу за наданою кредит-ною лінією;

$K_{зКЛ}$ — загальна сума відкритої та наданої кредитної лінії.

Аналіз ефективності використання кредитних ресурсів від кредитної лінії проводиться за допомогою різного типу моделей, що дозволяють структурувати та ідентифікувати взаємозв'язки між основними показниками. За нинішньої ситуації найбільш прийнятними для аналізу є описативні моделі. При цьому не вилучається можливість застосування для аналізу ефективності використання залученого капіталу предикативних та нормативних моделей.

Описативні моделі, або моделі описуючого характеру, є основними як для проведення аналізу капіталу, так й оцінювання фінансового стану банку. До них належать: побудова системи звітних балансів; представлення бухгалтерської звітності в різних аналітичних розрізах; структурний та динамічний аналіз звітності; коефіцієнтний та факторний аналіз; аналітичні примітки до звітності. Всі ці моделі засновані на використанні інформації бухгалтерської звітності.

Структурний аналіз представляє собою сукупність методів дослідження структури. Він заснований на представленні бухгалтерської звітності у вигляді відносних величин, що характеризують структуру, тобто розраховується питома вага часних показників в узагальнюючих підсумкових даних про залучений капітал, а саме структуру ресурсів за відкритими кредитними лініями [14].

Динамічний аналіз дозволяє виявити тенденції зміни окремих статей залученого капіталу чи їх груп, що входять до складу фінансової звітності.

Коефіцієнтний аналіз — провідний метод аналізу ефективності використання кредитних ресурсів організацією, отриманих за кредитною лінією, що використовується різними групами користувачів: менеджерами, аналітиками, акціонерами, інвесторами, кредиторами та провідними фахівцями банків. Відомо про велику кількість таких коефіцієнтів, тому для зручності розділимо їх на кілька груп:

- 1) коефіцієнти оцінки руху капіталу підприємства при залученні кредитних ресурсів за кредитною лінією;
- 2) коефіцієнти ділової активності;
- 3) коефіцієнти структури капіталу;
- 4) коефіцієнти рентабельності та інші.

Серед запропонованих груп коефіцієнтів найбільш часто використовуваними є коефіцієнт залучення всього капіталу (А),

який відображає яку частину засобів, що є в наявності на кінець звітного періоду складають нові джерела фінансування, тобто кошти від кредитних ліній:

$$A = A_{\text{над}} / A_{\text{к}}, \quad (3)$$

де A — коефіцієнт залучення всього капіталу;

$A_{\text{над}}$ — капітал, що надійшов від оформлення кредитної лінії;

$A_{\text{к}}$ — вартість капіталу на кінець звітного періоду [7].

Коефіцієнт залученого капіталу, що надійшов (ЗК) відображає, яку частину залученого капіталу від того, що є в наявності на кінець звітного періоду, складають довгострокові та короткострокові залучені кошти:

$$K_{\text{ЗК}} = \text{ЗК}_{\text{зал}} / \text{ЗК на кінець}, \quad (4)$$

де $K_{\text{ЗК}}$ — коефіцієнт залученого капіталу;

$\text{ЗК}_{\text{зал}}$ — залучений капітал, що надійшов;

ЗК на кінець — залучений капітал на кінець звітного періоду.

Для оцінки використання кредитних засобів використовується також класична модель фінансового важеля, так званого “ефект фінансового важеля”.

Класичну модель фінансового важеля надамо в інтерпретації підручника з фінансового менеджменту за редакцією Е. С. Стояновой й М. Г. Штерн [12] та книги Тренева Н. Н. [13]. В цих джерелах розглядаються дві концепції, два способи розрахунку рівня ефекту фінансового важеля (ЕФВ, див. формулу 5).

Згідно з першою концепцією “ефект фінансового важеля” — це зміна чистої рентабельності власних коштів, що отримується від використання кредитних коштів та ресурсів від кредитних ліній [13], “ефект фінансового важеля” — приріст до рентабельності власних коштів, що отримується через використання кредитних засобів, не дивлячись на платність останнього [12].

Математичний запис цих визначень має вид:

$$\text{ЕФВ} = (1 - \text{СПП}) * (\text{ЕР} - \text{СРСВ}) * (\text{ЗЗ} / \text{ВК}), \quad (5)$$

де СПП — ставка податку на прибуток;

ЕР — економічна рентабельність активів;

СРСВ — середня розрахункова ставка відсотка;

ЗЗ — залучені засоби;

ВК — власні кошти.

Під економічною рентабельністю активів (EP) розуміють:

$$EP = HPEK / \text{Активи}, \quad (6)$$

де *Активи* — вартість активів на кінець року;

HPEK — нето-результат експлуатації ресурсів кредитної лінії — прибуток до виплати відсотків за кредит та податку на прибуток. Цей параметр в американській літературі відомий як *EBIT* [12].

Зазначимо дві характерні для уявлень класичної теорії величини:

EP—CPCB — диференціал фінансового важеля;

ЗЗ/ВК — плечо фінансового важеля.

В цих побудовах є особливість: ефект фінансового важеля описує тільки платні залучення, тому приходиться зменшувати весь баланс на суму кредиторської заборгованості [13].

У сучасній моделі ефективності використання кредитних ресурсів можна виділити два ефекти. Під першим ефектом розуміють нелінійну залежність одного параметра від іншого (інших).

Ефект фінансового важеля — нелінійна залежність рентабельності капіталу від структури джерел фінансування та ціни залучених коштів. В якості міри ефекту фінансового важеля було обрано показник фінансового важеля.

Показник фінансового важеля визначає число, яке відображає у скільки разів рентабельність капіталу перевищує рентабельність активів без урахування вартості кредитних ресурсів. В американському форматі аналізу показник фінансового важеля визначається за формулою:

$$K_{\Phi B}(1) = ROE / RV_{АкмP}(3) \quad (n=0), \quad (7)$$

де $K_{\Phi B}(1)$ — коефіцієнт фінансового важеля;

ROE — чистий прибуток на капітал;

$RV_{АкмP}(3)$ — рентабельність активів без урахування вартості кредитних ресурсів;

n — показник ефективності кредитора.

Саме на основі введеного автором визначення ефекту фінансового важеля було зроблено висновок про інваріантність цього ефекту при ставці податку на прибуток [9].

Другий ефект, що виділяється в сучасній теорії ефективності використання кредитних ресурсів, — фінансовий леверидж.

Фінансовий леверидж — нелінійна залежність відносної зміни рентабельності капіталу від відносної зміни рентабельності активів без урахування вартості кредитних ресурсів від наданих кредитних ліній. В якості міри фінансового левериджу було обрано показник фінансового левериджу. Показник фінансового левериджу визначає число, що відображає у скільки разів відносна зміна рентабельності капіталу перевищує відносну зміну рентабельності активів без урахування вартості кредитних ресурсів, що викликало таку зміну. В американському форматі аналізу показник фінансового левериджу визначається за формулою [12]:

$$E_{\Phi B}(1) = M(RV_{\text{КапР}}(1), RV_{\text{АкмР}}(1) (n=0)), \quad (8)$$

де $E_{\Phi B}$ — ефект фінансового важеля;
 n — показник ефективності кредитора;
 $RV_{\text{КапР}}(1)$ — показник ефективності інвестора до оплати ним податку на прибуток;
 $RV_{\text{АкмР}}(1)$ — рентабельність сумарних активів власника та кредитора.

Формула для параметричного аналізу ефекту фінансового важеля ($E_{\Phi B}(1)$) з використанням формули 7:

$$E_{\Phi B}(1) = K_{IK} / K_{\Phi B}(1), \quad (9)$$

де K_{IK} — показник інтенсивності використання кредитних ресурсів; число, що відображає, у скільки разів усі мобілізовані для бізнесу ресурси перевищують власні ресурси фірми.

Формула для розрахунку показника інтенсивності використання кредитних ресурсів (K_{IK}):

$$K_{IK} = \text{Активи}_{cp} / \text{Капітал}_{cp}, \quad (10)$$

де Активи_{cp} — середньорічна вартість активів;
 Капітал_{cp} — середньорічна вартість капіталу.

Усі співвідношення інваріантні формам власності та видам кредитних ресурсів [14].

На думку багатьох експертів, головним критерієм ефективності зовнішніх залучень в рамках кредитних ліній став строк, оскільки розуміли, що довгострокові залучення можуть використовуватися в якості інструменту по підвищенню конкурентоспроможності вітчизняних виробників та зниженню залежності від зовнішніх кредиторів, а також газового імпорту. У зв'язку з

цим, до початку глобальної фінансової кризи, в переважній більшості випадків основним критерієм ефективності зовнішніх запозичень є строк. В рамках міжбанківських кредитних ліній чим більший строк запозичення, тим більш стабільними мають бути взаємовідносини між банками. Але у сучасній практиці слід наголосити на тому, що все більше фінансових установ просто спекулюють на міжбанківських кредитних лініях. Беручи кошти в рамках кредитних ліній вони не повертають їх. Тому можна об'єктивно стверджувати про те, що український фондовий ринок та ринок міжбанківських послуг зріс переважно за рахунок спекулятивних угод і є найбільш ризикованим у світі [16].

Ще одним показником ефективності використання кредитних ліній в рамках вирівнювання економічної ситуації в державі є скорочення величини навантаження на бюджет платежів по обслуговуванню зовнішнього боргу та виплати відсотків за наданими кредитними лініями. За офіційними заявами, цей показник не повинен перевищувати рівня 1,5-2 % від доходів бюджету, а в кризовий період й того менше [18].

Встановити які-небудь конкретні показники для оцінки ефективності використання кредитних ліній задля підтримки платоспроможності національної валюти чи реформування пенсійної чи фінансово-кредитної політики неможливо. Тут є необхідним безперервний моніторинг стану справ у комплексі, оскільки економіка циклічна та їй притаманно риса цілісності, тобто внесення зміни в одну з областей — неодмінно призведе до якісної і/чи кількісної зміни параметрів системи.

При досягненні згоди на відкриття кредитної лінії необхідно, щоб однією з суттєвих вимог було цільове використання запланованого обсягу грошових коштів, а також можливість проведення моніторингу та безперервного контролю над ефективністю використання залучених коштів. Окрім обмежень, встановлених законодавством, кредитна лінія не може бути відкрита для цілей, що суперечать установчим документам юридичної особи. Вважається доцільним, що банк вправі в локальних нормативно-правових актах додатково встановлювати цілі, на які кредитна лінія не може бути відкрита (наприклад, на купівлю цінних паперів, спекулятивних дій). В цілому можна стверджувати про те, що банк, виходячи з принципів повернення кредиту та мінімізації ризиків, не повинен надавати грошові кошти,

не маючи уяви про цільове призначення кредиту. Теоретично можливо (чинне законодавство не заперечує) надання кредиту без вивчення мети, однак, на думку експертів, це може бути лише кредит, що видається під забезпечення 10-відсотковою ліквідністю (гарантований депозит грошей, застава прав на отримання грошових коштів у формі депозиту, розміщеного в банку-кредиторі, застава державних цінних паперів та інше).

Таким чином, єдиної розробленої системи показників, що дозволяє оцінити ефективність наданих грошових коштів за кредитними лініями немає. Можна виділити лише деякі критерії на кожному з рівнів (мікро-рівень — рівень господарюючих суб'єктів; мезо-рівень — галузь, банки; макро-рівень — держава) залучення грошових коштів. Вони є специфічними для кожного з рівнів та їх не можна застосовувати всюди, оскільки використання того чи іншого показника залежить перш за все від специфіки діяльності.

Через те, що видача кредитних ресурсів завжди супроводжується ризиком, то є необхідність в оцінці якості кредитного портфеля з погляду ризику. На сьогоднішній день суттєво збільшується значення правильної оцінки ризику, який бере на себе банк, здійснюючи різні операції. Для банківської діяльності важливим є не уникнення ризику, а його передбачення та зниження до мінімального рівня, тобто застосування різних методів управління ризиками. При оцінці якості кредитного портфеля, до складу якого входять й кредитні лінії, основним критерієм може бути кредитний ризик (P), який розраховується за формулою:

$$P = PrV / 33, \quad (11)$$

де PrV — прогнозовані втрати, що дорівнюють резерву на можливі втрати по позичках на розрахункову дату;
 33 — загальна сума позичкової заборгованості на розрахункову дату.

Цей коефіцієнт дозволяє кількісно оцінити якість кредитного портфеля з позиції ризику. Чим ближче до одиниці значення P , тим краща якість кредитного портфеля з точки зору повернення кредитів [7].

Для оцінки кредитного портфеля можна використовувати ще декілька синтетичних показників (див. формулу 12, 13), а саме:

$$K_{П.К.Л.П.} = K_{ЗВ.К.Л.} / K, \quad (12)$$

де $K_{П.К.Л.П.}$ — коефіцієнт покриття класифікованих позик;
 $K_{ЗВ.К.Л.}$ — сума зважених класифікованих позик;
 K — сума капіталу банку.

Цей показник комплексно характеризує якість кредитного портфеля з погляду ризику в сукупності з його захищеністю власним капіталом.

Наступний показник розраховується за формулою:

$$K_{П.ЗВ.К.Л.} = K_{ЗВ.К.Л.} / П, \quad (13)$$

де $K_{П.ЗВ.К.Л.}$ — коефіцієнт питомої ваги зважених класифікованих позик;
 $П$ — загальна сума позик.

Перелічені показники слід проаналізувати в динаміці, виявити тенденцію до їх зміни та причини їх погіршення. Розрахунок цих коефіцієнтів допомагає визначити тенденції погіршення фінансового стану банку та шляхи збільшення економічної ефективності кредитних операцій, зокрема відкриття та видачі кредитних ліній [4].

Але фахівцями банку повинен бути не тільки розрахований та використовуваний ризик кредитного портфеля в цілому, а має проводитися ще й оцінка кредитного ризику за кожним позичальником (особливо це стосується позичальників кредитних ресурсів за кредитними лініями). Важливо аби інспектору кредитного відділу банку, фахівцям відділів економічного аналізу, керування активами та пасивами банку та іншим були відомі різні підходи до оцінки кредитного ризику.

При здійсненні банківського аналізу збирається інформація щодо класифікації позичальників за рейтингом надійності; стану обслуговування заборгованості; великих кредитів; ефективності кредитного адміністрування, що має допомогти в оцінці загального ризику кредитного портфеля та ефективності здійснення кредитних операцій [6]. На сьогоднішній день визначена нормативна база щодо оцінки ризиків у банку [10]. І це є важливим аспектом, задля того, щоб кримінальний характер видачі та неповернення кредитних ресурсів за кредитними лініями не призвело до проблем із фінансовим станом та кредитним портфелем банку, як це сталося, наприклад, із банком “Надра” [11].

Отже, всю наведену вище інформацію для банківських установ та підприємств-позичальників зведемо в таблицю 1.

Таблиця 1

Показники ефективності використання ресурсів кредитних ліній у банку

Показник	Формула для розрахунку (за наявності)	Нормативне значення	Динаміка зміни	Користувачі
Коефіцієнт ефективності	Див. формулу 2	-	Наближення до 1	Кредитний департамент, відділ економічного аналізу
Коефіцієнт залучення капіталу	Див. формулу 3	До 0,5	Збільшення є позитивним	Відділ дотримання нормативів діяльності банку
Ефект фінансового важеля	Див. формулу 5	Більше 1	Збільшення значення є позитивним	Відділ економічного аналізу
Строк	-	Більше 1 року	Позитивним є підписання угоди про відкриття кредитної лінії якомога на довший строк	Кредитний департамент, відділ керування активами та пасивами банку
Обіговість	360/(Прибуток від надання кредитних ресурсів/сума відкритої кредитної лінії)	-	Скорочення тривалості періоду є позитивним	Кредитний департамент, відділ економічного аналізу

Ефективність використання кредитних ресурсів за кредитними лініями та ризик кредитного портфеля тісно пов'язані між собою. Тому фахівцям банку слід вдаватися до використання наступних методів, що знижують кредитний ризик:

- 1) лімітування кредитів;
- 2) моніторинг обслуговування кредитів (формування добросовісної кредитної історії);
- 3) знання бізнесу клієнта та підтримання можливості задоволення банком розумних та обґрунтованих прохань клієнтів до чітко визначеного рівня;
- 4) диверсифікацію кредитних вкладень;
- 5) вивчення та оцінювання кредитоспроможності позичальника;
- 6) вимагання від клієнтів достатнього та якісного забезпечення щодо виданих кредитних ресурсів;

- 7) страхування кредитних операцій;
- 8) облік та врахування зовнішніх ризиків та використання теорії зважених ризиків.

Через те, що запропоновані в роботі критерії не є узагальненими та повсюдно використовуваними, то доцільніше ввести обов'язкове надання інформації щодо мети використання кредитних коштів при досягненні згоди про відкриття кредитної лінії. Саме вона (мета) стане універсальним критерієм ефективності використання залучених коштів. Цілеполагання дозволяє визначити ряд показників, на яких повинно відобразитися надання залученого капіталу. Банк, що виступає кредитором, самостійно встановлює власні підходи до контролю цільового використання кредитних ресурсів за кредитною лінією, а також критерії ефективності використання кредитних засобів та нормативні значення для них. Впровадження цих показників у практику роботи банку дасть позитивні наслідки, а саме: дозволить визначитися із методами, що знижують кредитний ризик при роботі з кредитними лініями, виявити пріоритетні напрямки видачі ресурсів за кредитними лініями, сформувані перелік надійних позичальників, підвищити ступінь захищеності від можливих втрат, а також дозволить уникнути нераціонального розміщення ресурсів у майбутньому. Особливу увагу варто приділяти більш глибокому аналізу кредитного портфеля з погляду диверсифікації кредитних вкладень з метою зниження ризику втрат.

Література

1. Закон України “Про банки і банківську діяльність” від 7.12.2000, № 2121-III.
2. Положення про економічні нормативи регулювання діяльності комерційних банків. Постанова правління НБУ від 21.12.93 № 114 із змінами, внесеними згідно з Інструкцією Нацбанку від 23.02.94, № 105-900.
3. Положення про порядок формування та використання резерву для відшкодування можливих втрат за кредитними операціями банків. Постанова правління НБУ від 06.07.2000 р. № 279 зі змінами і доповненнями від 19.03.2003.
4. Аналіз банківської діяльності: Підр. / А. М. Герасимович, М. Д. Алексеєнко, І. М. Парасій-Вергуненко та ін.; за ред. А. М. Герасимовича. — К.: КНЕУ, 2003. — 599 с.

5. Антонов Н. Г., Пессель М. А. Денежное обращение, кредит и банки. — М.: МАО Финстатинформ, 1995. — 197 с.
6. Гудзь Т. П. Банківський нагляд: Навч. посіб. — К.: Ліра, 2008. — 380 с.
7. Ковбасюк М. Р. Економічний аналіз діяльності комерційних банків і підприємств: Навч. посіб. — К.: Скарби, 2001. — 336 с.
8. Кононенко О, Маханько О. Анализ финансовой отчетности. — Х: Фактор, 2008. — 98 с.
9. Ложкин О. Б. Финансовый анализ эффективности и устойчивости бизнес-процесса. Аудит и финансовый анализ. — М.: Компьютерный аудит, 2001. — Т. 2, № 2. — 247 с.
10. Методичні вказівки з інспектування банків “Система оцінки ризиків”: Постанова Правління НБУ від 15 березня 2004 р. № 104.
11. Орищук Ф. Кто стоит за крахом банка “Надра” // Дело. — 2009, 26 жовтня. — № 175.
12. Стоянова Е. С., Штерн М. Г. Финансовый менеджмент для практиков. Краткий профессиональный курс. — М.: Перспектива, 1998. — 253 с.
13. Тренев Н. Н. Управление финансами. М.: Финансы и статистика, 2000. — 204 с.
14. Гиляровская Л. Т. Система показателей оценки эффективности использования собственного и заемного капитала // Финансовый менеджмент. — 2007. — № 5. — С. 53-57.
15. Калашникова З. В. Перспективы развития механизма кредитования торговых организаций российскими коммерческими банками // Финансовый менеджмент. — 2002. — № 3. — С. 29-40.
16. Катценштайнер Т., Ярош Д. В глазу урагана // Инвестгазета. — 2009, 19 октября. — № 41.
17. <http://www.zsb.sbrf.ru>.
18. <http://www.belinstitute.eu/index.php?lang=be>.
19. <http://o-kreditah1.ru/kredit/bankovskij-kredit/mezhbankovskij-kredit.html>.

Резюме

Статья посвящена комплексному исследованию практических вопросов формирования системы показателей оценки эффективности использования кредитных ресурсов по кредитным линиям в бан-

ке. В ней приведены различные методики анализа эффективности использования кредитных ресурсов и рисков по ним, а также определены нормативы по предлагаемым показателям.

Рецензент канд. эконом. наук, доцент В. П. Пантелеев

УДК 004.738.05

Ю. В. Терешко

ДОСЛІДЖЕННЯ УМОВ РОЗВИТКУ ТА ВПРОВАДЖЕННЯ МОБІЛЬНИХ ГРОШЕЙ В ІНФОРМАЦІЙНІЙ ЕКОНОМІЦІ

Сьогодні подальший розвиток економіки стримується відсутністю адекватних механізмів здійснення розрахунків. В той час, як існують всі передумови використання технічних досягнень подібних Інтернет, для підвищення ефективності і спрощення економічних транзакцій, більшість сучасних форм грошей нездідні виконувати свої функції в нематеріальному оточенні [1]. Не дивлячись на те, що робляться спроби адаптації існуючих засобів здійснення платежів для цілей інформаційної економіки, прогрес в розробці універсального рішення не завжди очевидний. Нині не вироблено однозначної відповіді на питання про майбутнє грошей в інформаційній економіці, оскільки існує безліч напрямів їх можливих трансформацій як засобів здійснення розрахунків. Так, ще кілька років тому, більшість аналітиків схильні були прогнозувати бурхливий розвиток мережевої цифрової готівки (digital cash) і багатообіцяючі перспективи електронної комерції [1]. Проте сьогодні можна констатувати, що темпи зростання електронного бізнесу виявилися не такими високими, як передбачалося.

Аналіз численних наукових досліджень в області економічної теорії свідчить, що процес розробки універсального засобу здійснення платежів знаходиться на початковій стадії визначення механізмів функціонування грошей в майбутньому. З появою систем розрахунків при допомозі кредитних карт що з'явилися більш півстоліття назад, велика кількість економістів, серед яких Е. Вінстон, Д. Чом, А. Голубовіч, А. Клопотовський, Р. Макарова, А. Снесівцева и В. Усоськін, досліджували такі переваги, які вони можуть дати для сучасної економіки. Як наслідок, будувалися прогнози про розвиток в майбутньому різноманітних електронних банківських послуг. Подібну проблематику розглядали

в своїх роботах М. Дікельман, Т. Річардс, Д. Джордан, Т. Рольф, С. Петров, О. Рудакова, Г. Белоглазова и М. Грачева.

Ряд дослідників зосередили свою увагу безпосередньо на прогнозуванні перспектив електронної комерції. Подібні питання розглядаються в роботах Л. Гасмана, Р. Кінгстона, З.-Й. Чоя, Ю. Сакуна, Ст. Егорової, Ст. Коржова, Н. Ким, М. Кульченко, І. Балабанова, О. Кобельова, С. Пірогова, В. Попкова, А. Соколової, А. Тедеева, В. Царева і Ф. Широкова.

Останнім часом, темпи розвитку телекомунікаційних технологій дозволяють говорити про виникнення принципово інших можливостей здійснення комерційних транзакцій, які раніше не були доступні і тому не могли отримати наукового розгляду. Таким чином, саме відсутність реальних досліджень в області створення спеціальної моделі універсальних (мобільних) грошей, здатних однаково ефективно обертатися в нематеріальному просторі телекомунікаційних сотових мереж, а також в звичайному матеріальному оточенні, вплинуло на визначення теми даної статті.

Метою статті є виклад власних досліджень автора щодо розвитку та впровадження мобільних грошей в умовах інформаційної економіці.

Для визначення суті сучасних грошей та відповідних вимог що до них пред'являється, проаналізуємо всі відомі на сьогодні форми грошей і розглянемо їх основні недоліки, з погляду інструменту здійснення платежів, відносно ряду особливо важливих вимог таких як:

- можливість здійснення електронних транзакцій;
- незалежність від оточення;
- потреба в додаткових термінальних пристроях;
- здатність здійснення мікроплатежів (micropayment);
- величина транзакційних витрат;
- можливість перетворення на готівку паперові гроші;
- рівень безпеки транзакцій;
- дотримання приватності (privacy) в процесі оплати;
- швидкість проведення платежу;
- видалений доступ до грошових коштів;
- а також ступінь розповсюдження в світі.

Всі існуючі способи оплати можна розділити на дві основні групи, залежно від того, яка форма грошей використовується для

здійснення транзакції: готівкова або безготівкова. До перших відносяться транзакції здійснювані за допомогою металевих монет, паперових банкнотів — заміників грошей, подібних до дорожніх чеків, різних квазі-грошей, інтелектуальних смарт-карт і цифрової готівки, що існують лише в рамках мережі Інтернет. Транзакції з безготівковими грошима мають на увазі існування банківського рахунку, засобів якими можна розпоряджатися безпосередньо через відділення банку, або, при допомозі дистанційного доступу через Інтернет, випискою паперових чеків або їх електронних аналогів, а також за допомогою операцій з кредитними картами і численними системами розрахунку — останні в рамках Мережі, подібними SET-протоколу і, нарешті, за допомогою сотових телефонів, які виконують функцію мобільних терміналів.

Почнемо аналіз з широко поширених металевих монет та паперових банкнотів, таких як долари (\$), євро (€), рублі і багато інших. Основний їх недолік полягає в тому, що вони не можуть бути передані по електронним мережам в виду своєї матеріальної суті, що робить їх непридатними для будь-якого виду електронної комерції. Готівка невід’ємна від фізичного світу і ця залежність є непереборною перешкодою на шляху створення універсального засобу платежу, незалежного від оточення. Монети і банкноти не завжди вимагають присутності розвинутої інфраструктури прийому до оплати, так, наприклад, однорівневі платежі можуть здійснюватися миттєво, без потреби в касових терміналах або пристроях видачі чеків. Проте, в умовах магазинів і будь-яких інших організацій, прийом готівки пов’язаний з необхідністю устаткування касовими апаратами, рахунковими машинами і іншим устаткуванням.

Мікроплатежі з легкістю можуть здійснюватися за допомогою готівкових грошей, але тільки в межах мінімальної грошової одиниці, оскільки вони існують лише у вигляді певної кількості номіналів, що стандартно емітуються. Так, наприклад, зробити платіж розміром 0,9 виявляється неможливим, хоча іноді саме стільки може коштувати будь-який товар або послуга. Транзакційні витрати по роботі з готівкою залежать, в основному, від забезпечення необхідного рівня безпеки в процесі здійснення платежу [2]. Для цих цілей можуть служити сейфи, куленепробивні стекла в банках і навіть ціла індустрія, що проводить інкасаторське спорядження і бронемашини. З цього видно,

що забезпечення безпеки при роботі з готівкою вимагає значних затрат. Проте готівка володіє привітністю, оскільки доступного способу відстежити кому саме належали гроші, сплачені за товар, не існує, що гарантує дотримання особистої свободи.

Швидкість здійснення платежу монетами і банкнотами, як правило є мінімальною, проте часто знижується із-за тимчасових витрат на пошук решти і перевірки достовірності грошей, що пред'являються, і це, в свою черга, також вимагає наявності спеціального устаткування. Крім того здійснити видалений доступ до готівки неможливо, тому для здійснення платежів необхідно завжди мати необхідну суму при собі. Проте, не дивлячись на це, готівка є єдиним абсолютно ліквідним засобом платежу і приймається до оплати повсюди. Разом з тим, готівка найбільш поширена у всьому світі і історія їх існування налічує тисячі років. Рівно стільки ж триває епоха підробки грошових знаків — готівку стає все складніше відстежити, але все простіше вдається подробити.

Використання заміників готівки, подібної дорожнім чекам, так само не дозволяє здійснювати з їх допомогою електронні транзакції. Оскільки вони є лише посередниками між рештою світових валют, то точно також як замінювані ними банкноти, вони не пристосовані до використання за межами матеріального оточення. Приймаються дорожні чеки лише банками, що робить їх абсолютно залежними від наявності останніх в безпосередній досяжності для власника чека. Інакше, отримати гроші по такому чеку виявляється неможливим.

До наступної форми готівки можуть бути віднесені квазі-гроши (quasi-money або para-money). Вони є іншою різноманітною заміників готівки і існують в самих різних видах. До них можна віднести телефонні карти, що передплачені, з магнітною смугою або вбудованим мікропроцесором, пластикові карти передоплати всіляких послуг, таких як оплата бензину на автозаправках, оплата проїзду в суспільному транспорті або інформаційних послуг доступу в Інтернет, IP- телефонії і навіть звичайні жетони для таксофонів.

Залежно від своєї природи, деякі види квазі-грошей здатні передаватися по мережах зв'язку, проте вони не створювалися спеціально для цього.

Окрім квазі-гроши містять певну секретну послідовність символів, яка сама по собі є свого роду зашифрованою грошо-

вою інформацією. Оскільки ця послідовність від'ємна від фізичного носія, то вона, подібно до номера кредитної карти, може бути передана по будь-яких каналах зв'язку.

Відмітною властивістю квазі-грошей є їх нерозривний зв'язок з емітентом. Іншими словами, квазі-гроши, емітовані конкретно компанією, можуть бути прийняті як засіб платежу тільки в рамках створеної цією самою компанією мережі розрахунків. Так, телефонні карти або пластикові карти, що передплачені, можна використовувати тільки для оплати телефонних розмов в певних таксофонах, спеціально пристосованих для них. Існує велика кількість несумісних один з одним видів квазі-грошей, що робить їх непридатними для оплати інших товарів і послуг, окрім заздалегідь обумовлених.

Відмінною рисою квазі-грошей часто є їх деномінація не в грошовому виразі, а в одиницях деяких послуг, таких як хвилина телефонного з'єднання або літр бензину.

Мікроплатежі можуть бути реалізовані за допомогою квазі-грошей, але лише в рамках прийнятої емітентом системи округлення. Транзакційні витрати в рамках тієї, що набирає даного вигляду квазі-грошей мережі, як правило, дорівнюють нулю.

Проте більшість квазі-грошей не передбачають можливість зворотного розміну на гроші і після їх придбання можуть бути тільки витрачені по прямому призначенню. Виключення можливі лише у разі розформування емітентом створеної ним мережі по прийому квазі-грошей.

Пластикова картка або жетон можуть бути втрачені або викрадені і використані зловмисником, оскільки не містять додаткових засобів захисту, подібно до паперових банкнотам. Разом з тим квазі-грошей не несуть ніякої інформації про свого власника, що позитивно позначається на приватності платежу. Сам платіж квазі-грошима проводиться в процесі надання послуги, наприклад, під час телефонної розмови і не займає багато часу. Деякі квазі-гроши дозволяють дістати доступ до сплаченої ними послуги дистанційно, без пред'явлення самої пластикової карти, наприклад, якщо відомий її секретний номер. Останнім часом у всьому світі спостерігається стійка тенденція до появи великої кількості нового вигляду квазі-грошей, оскільки часто вони є зручнішим способом оплати деяких товарів і послуг, чим паперова готівка.

Інтелектуальні пластикові смарт-картки (smart card) з впровадженим в них мікропроцесором, є мініатюрні комп'ютери, які можуть бути використані для зберігання будь-якої інформації, в числі якої і готівка в цифровій формі. Оскільки смарт-картки не пов'язані з матеріальними грошима, вони можуть бути використані в як засіб оплати в звичайних магазинах, обладнаних спеціальними касовими апаратами, які не вимагають з'єднання з процесінгови центром, також легко, як і для здійснення електронних платежів. Окрім того, з такими смарт-картками можливі однорівневі платежі між будь-якими двома користувачами за допомогою невеликих кишенькових пристроїв що зовні нагадують калькулятори.

До подібних систем відносяться наприклад, VISA Cash, SmartPay і Mondex.

Істотним недоліком смарт-карток є потреба в наявності розгалуженої мережі спеціальних зчитувальних терміналів (card reader), пристосованих для роботи з ними [3]. Тому їх використання для покупок в Мережі вимагає додаткового апаратного забезпечення, а устаткування кожного магазину або торгового автомата (vending machine) відповідними пристроями пов'язано з істотними витратами.

Мікроплатежі з легкістю реалізуються в системах смарт-карт. Рівень транзакційних витрат в таких операціях малий, або дорівнює нулю у випадку однорівневих транзакцій, а високий ступінь безпеки платежів забезпечується не тільки на рівні програмних криптографічних алгоритмів (cryptography algorithm), але і апаратного захисту, що надається архітектурою смарт-картки, а також PIN-кодом (Personal Identification Number) її власника.

Смарт-картки зберігають анонімність (anonymity) особи, що використовує їх в процесі платежу і забезпечують абсолютну приватність транзакції подібно до паперових банкнот. Платежі по смарт-картам проводяться легко і швидко і, багато в чому, так же інтуїтивно зрозумілі, як і розрахунки звичайною готівкою, оскільки не вимагають встановлення зв'язку і напряму запиту в процесінговий центр. Хоча деякі смарт-картки і дозволяють пересилати гроші по існуючим телефонним мережам за допомогою спеціальних телефонів або обналічувати грошові суми, що знаходяться в їх пам'яті, через банкомати (Automated Teller Machine), вони не надають можливості видаленого доступу до

грошових коштів. Іншими словами, якщо смарт-картка забута вдома, то її власник ніяким чином не зможе здійснювати платежі за допомогою цифрових грошей, що містяться на ній. В даний час в світі існує декілька десятків всіляких систем смарт-карт, які практично ідентичні по більшості параметрів і їх число постійно збільшується. Єдиною формою грошей, спеціально призначеною для використання в просторі електронних мереж зв'язку [2], є різні системи цифрової готівки. Це такі закордонні схеми як eCash і Millicent, а також російські PayCash і WebMoney. Цифрові готівка не може існувати поза Мережею, отже, головним їх недоліком є неможливість використання як засобу оплати, наприклад, при покупках в звичайному магазині або торговому автоматі.

Зберігається цифрова готівка в пам'яті комп'ютерів і вимагає попереднього зв'язку з емітентом для посвідчення в тому, що емітована цифрова купюра ще ніколи не була використана, для чого необхідна наявність постійного зв'язку з Мережею [4].

Реалізація мікроплатежів за допомогою цифрової готівки є досить простою справою, адже саме з цією метою створювалася більшість з них. Отже, транзакційні витрати в подібних системах мінімальні, або взагалі дорівнюють нулю для покупців. У функції емітента окрім власне продажі цифрової готівки, входить також обов'язок зворотного обміну їх на готівку паперові гроші в тому випадку, якщо утримувач цифрової готівки захоче зробити таку операцію.

Цифрова готівка забезпечує високий рівень безпеки оскільки використовують сучасні методи шифрування. Приватність платежів цифровою готівкою є однією з відмінних рис цієї форми грошей. Для цих цілей використовуються спеціальні криптографічні протоколи, подібні до "сліпого підпису" (blind signature), які виключають саму можливість збору інформації і визначення особи платника.

Платежі цифровою готівкою відбуваються в режимі реального часу і вимагають мінімальних тимчасових витрат. Проте видалений доступ до цифровій готівки неможливий, тобто отримати необхідну суму грошей з іншого комп'ютера за допомогою запиту через Мережу, не вдасться.

Окрім перерахованих недоліків, не дивлячись на значну активність в цій сфері великої кількості компаній, єдиного стандарту

розрахунків цифровою готівкою так і не вироблено, що негативно позначається на широті їх ухвалення до оплати. Наслідком цього є те що, як правило, кожен інтернет-магазин приймає до оплати лише деякий певний вид цифрової готівки, а використання декількох систем одним користувачем приводить до плутанини і неефективного розподілу його грошових ресурсів [1].

Після аналізу існуючих способів оплати готівкою перейдемо до розгляду методів здійснення платежів за допомогою безготівкових грошей. Гроші, що знаходяться на банківському рахунку, мають обмеження по використанню їх як засіб платежу, проте можуть циркулювати по електронним банківським мережам, оскільки вони нематеріальні.

Будь-який банк проводить операції з рахунками своїх клієнтів, тому цей механізм оплати є дуже поширеним. Проте безготівкові гроші на банківському рахунку не можна безпосередньо використовувати для здійснення транзакцій, оскільки оплата ними можлива лише в тому випадку, якщо друга сторона операції також має рахунок в банку, а інтернет-магазини взагалі не приймають подібні платежі. Транзакційні витрати по таких грошових перерахуванням, як правило, складають деякий відсоток від сплачуваної суми. Таким чином, реалізація мікроплатежів за допомогою банківських рахунків, також не представляється можливою.

Перетворення безготівкових грошей з банківського рахунку в готівкову банкноту можливо, але вимагає певних витрат часу. Оскільки гроші на рахунку ніколи не покидають простору банківських мереж, то захищеність подібних транзакцій виявляється дуже високою, хоча збереження безготівкових грошей безпосередньо залежить від фінансового стійкості того банку, на рахунку якого вони знаходяться. Приватність в процесі оплати безготівковими грошима не зберігається, а всі транзакції фіксуються, що порушує анонімність. Частково подолати незручності оплати за допомогою банківських рахунків можна за допомогою інтернет-банкінга. Хоча інтернет-банкінг дозволяє здійснювати дистанційне керування банківським рахунком через Мережу, він не забезпечує можливості здійснення електронних транзакцій з інтернет-магазинами. Для видаленого управління рахунком потрібний доступ в Мережу і комп'ютер з необхідним програмним забезпеченням. Проте за своєю суттю гроші на банківському рахунку залишаються непристосова-

ними для здійснення мікроплатежів зважаючи на значні транзакційні витрати по банківських операціях.

Безпека інтернет-банкінга забезпечується за допомогою шифрування, що входить в стандартний набір існуючих програмних засобів, завдяки чому досягається достатній рівень захищеності транзакцій. Приватність транзакції, як і у попередньому випадку, не дотримується. Проте швидкість здійснення банківських транзакцій не дозволяє застосовувати їх для здійснення миттєвої оплати. Не дивлячись на це інтернет-банкінг набуває все більшого поширення по всьому світу оскільки він дозволяє спростити управління грошовими коштами і скоротити витрати банку по роботі з клієнтами.

Використання паперових чеків для оплати товарів і послуг точно також не дозволяє організувати їх пересилку по комп'ютерних мережах. Отже, вони не можуть стати засобом платежу в нематеріальному оточенні.

Перспективна система розрахунків для майбутньої економіки, має бути універсальним механізмом. Ми вважаємо, що всіх перерахованих недоліків існуючих способів оплати цілком можна уникнути. Зробити це можливо якщо розробити якусь спеціальну концепцію грошей для інформаційної економіки, приймаючи в увагу особливості віртуального середовища телекомунікаційних мереж за допомогою яких можуть здійснюватися всі економічні транзакції.

Прототипом для подібної концепції, на нашу думку, може служити декілька перероблена модель цифрової готівки, в якості носія якої будуть використовуватися портативні інтелектуальні пристрої здатні здійснювати безпровідний доступ до всесвітньої інформаційної мережі Інтернет. Нині єдиним пристроєм, що володіє такими можливостями, є стільниковий (мобільний) телефон.

Таким чином, відома сьогодні цифрова готівка може перетворитися в просторі стільникових мереж зв'язку в свого роду мобільну цифрову готівку. Окрім того, що мобільна цифрова готівка потенційно здатна вільно обертатися в середі стільникових телекомунікаційних мереж, а також Інтернет, оскільки вони представляють собою двійкову інформацію, основною перевагою і властивістю системи мобільних платежів можна буде назвати об'єднання пристроїв, і самих грошей, у формі зашифрованої інформації, та системи що здійснює зчитування цієї інформації,

роль якої буде виконувати телефон. Це начебто як звичні смарт-картки не вимагали би наявності спеціального касового терміналу, а могли б бути використані самі по собі, подібно до паперових грошей.

Отже, в схемі мобільних цифрової готівки не потрібно буде вкладати додаткові засоби в розвиток інфраструктури по прийому платежів, оскільки кожен, хто має мобільний термінал, зможе автоматично отримувати і посилати цифрову готівку кому завгодно в рамках мережі так само просто, як короткі SMS-повідомлення (Short Message Service) — “мобільні телефони перетворюються на електронні гаманці” [7].

Після розгляду концепції мобільної цифрової готівки можна укласти, що до неї застосовна більшість вимог, ніж ти що сформульовані спочатку розробниками концепції мережевої цифрової готівки. Проте існують і певні відмінності, серед яких можна виділити наступні:

- оскільки стільникові телефони є універсальними пристроями забезпеченими можливістю безпроводного доступу в Мережу і інтерфейсом Bluetooth, на відміну від персональних комп'ютерів, мобільна цифрова готівка володіє універсальністю і з легкістю може бути використана для здійснення транзакцій, як в рамках телекомунікаційних мереж, так і в звичайному фізичному оточенні;
- мобільні телефони поєднують дві функції — вони є носієм цифрової готівки і використовуються як універсальні безпроводні термінали, тоді як комп'ютери є неуніверсальними терміналами в транзакціях з мережевою готівкою, а смарт-картки тільки виконують функції носія цифрової готівки і вимагають спеціальних терміналів;
- мобільна цифрова готівка спочатку повинна ґрунтуватися на єдиному стандарті, який би підтримував можливість її використання на міжнародному рівні;
- і, нарешті, рівень транзакційних витрат має бути мінімізований, оскільки інакше мобільна цифрова готівка може не витримати конкуренції з іншими способами здійснення мобільних платежів за допомогою банківських рахунків, кредитних карт або SMS-повідомлень. Наприклад, на основі даних GSM Associaton, за 2008 рік було переслано

1430 мільярдів SMS-повідомлень проти 250 мільйонів в 2001 року. Значне збільшення кількості повідомлень пояснюється, в першу чергу, саме появою різних послуг на їх базі, серед яких мобільні платежі з фіксованою вартістю [8].

На основі вище викладених припущень можна зробити вивід, що мобільна цифрова готівка по деяких параметрах зможе перевершити все відомі засоби оплати. Зокрема, її не можна буде втратити, а зберігання і пересилка мобільної цифрової готівки будуть пов'язані із значно меншими транзакційними витратами.

Якщо враховувати, що на сьогоднішній день число мобільних телефонів вже перевищило мільярд, то мобільна цифрова готівку має всі шанси набути найширшого поширення по всьому світу. Крім того реалізація механізму мікроплатежів представляється досить простою справою у такій системі цифрової готівки, оскільки розмір транзакційних витрат може бути значно малий, а необхідний рівень захищеності мобільних транзакцій можна забезпечити використанням сучасних криптографічних методів шифрування і спеціальних незалежних носіїв інформації.

Для подальшого вивчення висунутого припущення відносно можливості стільникового телефону виконувати роль носія цифрової готівки необхідно детально розглянути його основні характеристики.

Як вважають багато експертів, мобільні пристрої мають всі шанси перетворитися на мобільні електронні гаманці і замінити собою звичайні гроші оскільки вони мають масу переваг в порівнянні з будь-яким іншим механізмом здійснення оплати. Можна назвати, як мінімум, дві основні унікальні характеристики мобільних телефонів, які привели до розвитку стільникової телефонії і появи мобільних інформаційних послуг:

- мобільні телефони здатні діставати доступ до всіляких товарів і послуг, доступних в рамках електронної комерції;
- мобільні телефони широко поширені і доступні повсюдно, що робить їх придатними для здійснення транзакцій не тільки в віртуальному, але і в реальному фізичному оточенні.

Сьогодні мобільні телефони можуть бути пристосовані для роботи з різними засобами платежу, починаючи з кредитних карт і банківських рахунків і, закінчуючи їх потенційною здатністю взаємодіяти з смарт-картами, розміщеними в додатковому роз'ємі. Крім того, оскільки мобільний телефон спочатку був призначе-

ний для роботи лише з голосовою інформацією, він є “зручним і персоніфікованим пристроєм, чим настільний комп’ютер” [2]. По статистиці, кількість забутих вдома мобільних телефонів значно менше, ніж залишених гаманців, кредитних карт і гаманців. Навіть у Великобританії, де практично круглий рік йдуть дощі, люди частіше забувають вдома саме парасольки, але ніяк не мобільні телефони. Це дозволяє укласти, що останні стають все більш популярними і незамінними пристроями для людей будь-якої сфери діяльності (табл. 1).

Таблиця 1

Зміни, внесені до життя мобільними телефонами [5]

Дія	Відсоток запитаних
Відчуття захищеності	71
Підвищення ефективності роботи	64
Більш привабливий спосіб життя	32
Покращення комунікацій	16
Розширення кола спілкування	20
Поява нових друзів	9
Більше енергії	8
Менша ймовірність забути про важливі справи	2
Інші	2

Тому наступним кроком ми визначимо вимоги, що пред’являються до матеріального носієві мобільної цифрової готівки. Адже очевидно, що для успішної реалізації системи мобільних платежів необхідна розробка відповідних стільникових терміналів, здатних здійснювати операції новою формою грошей.

Таким чином, ми вважаємо, що:

- реалізація подібних технологій стає можливою лише у випадку переходу на стільникові мережі третього покоління, оскільки що існують стандарти зв’язку нездідні здійснювати ефективний високошвидкісний обмін даними, що гальмує розвиток бізнесу. Стільникові мережі повинні стати більш пристосованими для подібних цілей [4]. Вже зараз японські оператори стільникового зв’язку DoCoMo, KDDI і J-Phone експлуатують стільникові мережі третього покоління, що дозволяє користувачам повною мірою відчувати всі приголомшливі можливості, що

відкриваються перед мобільною комерцією з використанням сучасних телекомунікаційних технологій [5];

- з розгортанням нових мереж зазнають зміни характеристики і дизайн самих мобільних пристроїв [2], що дозволить використовувати їх як повноцінні термінали, за допомогою яких здійснювати оплату товарів і послуг, як в Мережі, так і в звичайному фізичному оточенні, стане просто і швидко. Із збільшенням розмірів екранів стільникових терміналів розповсюдження кольорового відображення інформації і зручних пристроїв введення даних, стає можливим говорити про те, що мобільні пристрої наближаються до персональних комп'ютерів, з тією лише різницею що вони забезпечують швидший доступ до інформації і не залежать від наявності фіксованого виходу в Мережу. Все це перетворює мобільні пристрої на багатфункціональні термінали, що володіють всіма необхідними можливостями для здійснення з їх допомогою мобільних транзакцій за допомогою зручних клавіатур і великих екранів [2];

- мобільні термінали третього покоління з постійним доступом в Інтернет, дозволять здійснювати всі необхідні операції по шифруванню і декодуванню інформації, що містить дані про здійснювані платежі що дозволить реалізувати на основі подібних пристроїв багатфункціональні схеми цифрової готівки, оскільки саме "захищеність грає в подібних системах найважливішу роль".

Проте, на наш погляд, цифрова готівка в рамках Інтернет, які зберігаються в персональних комп'ютерах, і ті гроші, носіями яких стануть мобільні пристрої, багато в чому відрізнятимуться. Наприклад, в більшості систем мережевої цифрової готівки, у функції емітента входить перевірка номерів цифрових купюр під час здійснення платежів з метою виключення можливості повторної витрати однієї і тієї ж суми грошей [2]. У мобільних мережах цю функцію зможе виконувати вже безпосередньо сам мобільний термінал. Для цього йому не знадобиться зв'язуватися ні з емітентом, ні з оператором, ні з якою-небудь третьою стороною. Тобто термінал буде не тільки здійснювати безпечне зберігання грошей, але і запобігати будь-яким забороненим операціям з ними;

- окрім здатності діставати доступ до глобальних стільникових мереж мобільні термінали мають інтерфейс безпроводного зв'язку Bluetooth який дозволяє їм утворювати невеликі і над-

звичайно багатофункціональні мережі. В рамках таких мікрореж “мобільні термінали зможуть зв’язуватися один з одним в локальному оточенні”, а також з іншими електронними пристроями, такими як торгові автомати касові термінали або автоматичні турнікети, що дозволить здійснювати грошові транзакції минувши стільникові мережі. Це, з одного боку зменшить завантаженість основної мережі, а, з іншого боку, дозволить забезпечити якісніше радіопокриття усередині будівель, метрополітенів офісів і місцях масового скупчення людей. Подібні можливості дозволять зменшити транзакційні витрати процесі здійснення мобільних платежів в таких мережах. Наприклад, цілком реальна ситуація, коли стільниковий термінал користувача після його посадки в автобус, перемкнеться з глобальної мобільної мережі на внутрішню мікро мережу Bluetooth транспортного засобу, яка, у свою чергу, матиме вихід у стільникову мережу. У такому разі ця пересувна мікрорежежа стане, свого роду посередником між мобільними терміналами пасажирів і мережею оператора стільниковому зв’язку [3].

По прогнозах компанії Frost & Sullivan, впровадження цієї технології в комп’ютери і мобільні телефони допоможе збільшити дохід продажів пристроїв Bluetooth з \$2 мільярдів в поточному році до \$333 мільярдів в 2010 році. Постачання модулів Bluetooth за цей період зростуть з 4,2 мільйонів до 1,01 мільярдів мобільних пристроїв.

Згідно прогнозів експертів в 2009 році споживачі витратять до \$50 мільярдів на покупки, що здійснюються безпосередньо з стільникових телефонів [7].

Крім того, кількість користувачів послуг стільникової телефонії величезна і постійно продовжує рости. За останніх 10 років воно збільшилося в 2500 разів, а кількість мереж стільникового зв’язку перевищує 500 в більш ніж 170 країнах. У березні 2009 року кількість користувачів мобільних телефонів по всьому світу досягло одного мільярда, що зіставне з кількістю утримувачів пластикових карт.

Проте цілком очевидно, що, по-перше, мобільні телефони значно більш багатофункціональні, ніж пластикові карти і, по-друге, як вже було сказано універсальність мобільних телефонів дозволяє застосовувати їх для будь-якого виду платежів, як

пов'язаних з людським чинником, на зразок покупок в звичайних магазинах, супермаркетах, або оплати послуг туристичних агентств, так і там, де платежі здійснюються без участі людини, наприклад, при покупках в торгових автоматах, оплаті послуг парковки або здійсненні оплати за товари і послуги, представлені у віртуальному оточенні. Так, японська філія Coca-Cola, оператор NTT DoCoMo і компанія Itoschu не так давно анонсували установку більше 2000 торгових автоматів з підтримкою технології i-mode на території Японії до кінця 2009 року.

Перші тестові автомати були встановлені у вересні і грудні 2008 року в кількості 41 штуки. В результаті, i-mode дозволило купувати напої в торговому автоматі через стільниковий телефон без використання готівкових грошей [4].

Однак далеко не всі стільникові телефони придатні для виконання ролі повноцінних носіїв мобільної цифрової готівки, адже на протязі всього періоду розвитку технології рухомого стільникового зв'язку, змінилося безліч їх поколінь.

Спочатку, в рамках першого покоління 1G (1st Generation Mobile) стільникових мереж, використовувався аналоговий спосіб передачі інформації придатний лише для обміну голосовою інформацією. Далі, стільникові телефони другого покоління 2G використовують цифрову передачу інформації в радіоканалі, що дозволяє діставати доступ до інформаційних послуг і мережам. Постійний доступ в Інтернет став можливим лише з впровадженням технологій пакетної передачі даних чергового покоління 2G-3G. У деяких країнах в даний час повним ходом йде розгортання мереж третього покоління 3G, які надають справді приголомшливі можливості по обміну мультимедійною інформацією за допомогою мобільних телефонів і, в найближчому майбутньому, об'єднують мільйони людей по всьому світу (табл. 2). Проте потреба в істотних розмірах інвестицій і неясні перспективи споживчого попиту декілька уповільнюють цей процес.

А тим часом, на підході вже чергові технології 4G, які до 2020 року перетворюють сьогоднішні телефони на повноцінні інформаційні пристрої, об'єднуючі в собі функції телефону відеокамери, фотоапарата, телевізора і комп'ютера.

Але на даному етапі технічного вдосконалення мобільних терміналів зустрічаються і проблеми. Серед них перегрів акумуляторних батарей [3, с. 4] і низька реальна швидкість з'єднан-

Таблиця 2

Кількість користувачів мереж 3G за прогнозом на 2011 рік [6]

Країна	Користувачі, млн.
Європа	251
Китай	247
США	208
Японія	96

ня в перших версіях нових мереж 3G. Та варто відзначити, що ці питання, безумовно, незабаром будуть успішно вирішені.

Таким чином, лише з впровадженням мереж нового покоління, які дозволяли б здійснювати конфіденційну передачу фінансової інформації і повноцінний двосторонній зв'язок покупця з продавцем можна говорити про появу реальної можливості приступати до використання мобільної цифрової готівки.

Після опису технічних вимог, що пред'являються до мобільного телефону як носієві цифрової готівки, представляється важливим визначити основних учасників мобільних платежів і розглянути вимоги, які вони можуть пред'явити до системи мобільних цифрових готівки. Серед тих, хто зацікавлений в реалізації мобільних платежів можна назвати операторів стільникового зв'язку, продавців товарів і послуг, а також потенційних користувачів системи мобільної цифрової готівки.

Кожен з них підходить до оцінки системи мобільних платежів з властивими тільки йому особливостями, пов'язаними з тими її властивостями, які є для нього пріоритетними. Важливо також щоб між різними емітентами мобільних цифрової готівки були досягнуті угоди щодо прийому в якості засобу оплати для мобільних транзакцій єдиних платіжних інструментів. Отже, необхідно налагодити взаємозв'язки серед основних учасників системи мобільних платежів. Іншими словами, мобільна цифрова банкнота, що належить користувачеві одного стільникового оператора повинна точно також прийматися як засіб оплати будь-яким іншим стільниковим оператором, що надає ті ж послуги із здійснення мобільних транзакцій. Проблеми, пов'язані з практичною реалізацією системи проведення мобільних платежів зв'язані, насамперед, з вартістю такого переходу і часовими вимогами, необхідного для цього. Дуже важливо визначити розмір вкладень, який буде необхідно зробити з розра-

хунку на одного споживача для того, щоб він став учасником системи мобільних платежів, оскільки зазвичай вони складають значну величину.

Оскільки сьогодні технології мобільних платежів знаходяться на стадії становлення, то виникає величезна кількість суперечливих поглядів на способи їх здійснення. На нашу думку, відсутність єдиної стратегії розвитку може загальмувати появу механізмів, здатних враховувати різноманітні інтереси всіх без виключення зацікавлених сторін. Саме тому більшість людей скептично відносяться до використання мобільних грошей та в загалі к мобільної комерції. Останні опитування показують, що інтерес до придбання дорогих товарів за допомогою мобільного телефону поступово зменшується. Найбільшу зацікавленість користувачі мають у здійсненні дрібних покупок зі стільникового телефону: їх готові використовувати для подібних потреб 50 % японців, 46 % європейців і 38 % американців. В Україні подібна статистична інформація недоступна, оскільки просування у області розробки мобільних платежів в нашій країні мінімальні. Проте це не заважає вітчизняним операторам стільникового зв'язку достатньо успішно розвивати інші напрями мобільної комерції, зв'язані, зокрема, з передачею мультимедійної інформації за допомогою використання технології MMS (Multimedia Message Service). Проте не варто забувати, що оскільки будь-яка сфера мобільної комерції зв'язана, з необхідністю здійснення оплати за послуги, що надаються, питання про розробку відповідної системи мобільних платежів зажадає рішення найближчим часом.

Перший крок на шляху перетворення мобільного телефону в універсальний пристрій отримання інформаційних послуг вже зроблений і це, до невпізнання змінить життя людей. Тому, з нашої точки зору, для того, щоб прискорити цей процес, слід прикладати додаткові зусилля у цій сфері. Продовжувати розвивати мобільну комерцію потрібно поступово, з продажу мелодій, логотипів, обміну фотографіями, відеокліпами та іншого контенту для телефонів, як це вже відбувається у більшості країн, і лише потім поступово переходити до дорогих товарів. З цією метою оператори стільникового зв'язку, а також постачальники інформаційних послуг, повинні переглянути своє відношення до мобільної комерції і обрати шлях диверсифікації стратегій із залучення як можна ширших кіл користувачів. Результатом

таких дій повинно бути інформування рядових споживачів про потенційні вигоди, пов'язані з розгортанням інфраструктури мобільних платежів (табл. 3).

Таблиця 3

Відсоток людей, що використовують, або тих, що мають намір використовувати мобільну цифрову готівку за станом на 2009 рік

Регіон	Стурбовані	Що використовують	Що мають намір використовувати
Світ	40 %	2 %	44 %
Японія	49 %	2 %	50 %
Європа	44 %	1 %	46 %
США	22 %	0 %	38 %
Решта Азії	38 %	4 %	43 %

Це допоможе людям усвідомити той потенціал, який мають мобільні транзакції, адже, не дивлячись на недостатньо високі темпи впровадження систем мобільних платежів, здійснення оплати з мобільних телефонів є саме тією послугою, яка цікава багатьом людям.

Безумовно, все різноманіття можливих напрямів досліджень в даній області економіки не вичерпується вивченими питаннями, що відкриває простір для подальших розробок в майбутньому.

Література

1. Сакун Ю. Готовы ли вы доверить свои деньги цифровой подписи? // Компьютерра. — К., 2007. — № 13, 15 октября.
2. Сакун Ю. Чего в современной финансовой системе не хватает для развития электронной коммерции? // Компьютерра. — К., 2006. — № 22.
3. Юровицкий В., Жириновский В. Новые деньги для России и мира. — М., Галерея, 2002. — 91 с.
4. Юровицкий В., Клименко С. Интернет и деньги // Компьютерра. — М, 2003. — 93 с.
5. NTT DoCoMo // <http://www.nttdocomo.com>.
6. Kalba International // <http://www.kalbainternational.com>.
7. Basel Committee on Banking Supervision: Risk management for electronic banking and electronic money activities. — 2008, March. — Paper № 35. — <http://www.bis.org/>

8. Electronic Money and Open Network Society // Hitachi Research Institute. Hitachi America, Ltd., 2007. — <http://www.halsp.hitachi.com/smartcard/em/>

Резюме

В статье анализируется степень удовлетворения потребностей организаций в расчетах разными формами денег в условиях информационной экономики. Определена суть мобильных денег и их место в системе цифровой наличности. Предложены рекомендации для дальнейшего развития и внедрения мобильной цифровой наличности как наиболее эффективного способа осуществления расчетов в современной информационной экономике.

Рецензент доктор эконом. наук, профессор О. С. Редькин

УДК 624:330:131.7(477)

С. О. Ракицкая, О. Н. Жусь

ОСОБЕННОСТИ РИСК-МЕНЕДЖМЕНТА В СТРОИТЕЛЬСТВЕ

История развития общественных отношений показывает, что практически все сферы осознанной деятельности человека сопряжены с определенным риском. Поэтому данную категорию можно рассматривать в различных аспектах — философском, историческом, экономическом, социальном, политическом. Исследователями предложено определение риска как возможной опасности потерь, вытекающей из специфики явлений природы и видов деятельности человеческого общества [1]. Также разработан категориальный аппарат, рассматривающий различные аспекты риска.

Как историческая категория, риск представляет собой осознанную человеком возможную опасность и связан с процессом развития человеческого сообщества.

С момента возникновения товарно-денежных отношений риск становится и экономической категорией. В этом контексте данная категория рассматривается как событие, которое может произойти или не произойти. В случае совершения такого события возможны следующие экономические результаты: отрицательный, нулевой и положительный.

Также учеными определены основные черты риска [1, 2]:

- противоречивость — проявляется в столкновении объективно существующих действий, сопровождающих риски, с их субъективной оценкой;

- альтернативность — связана с тем, что риск предполагает необходимость выбора из двух или нескольких возможных вариантов решений по проявляющимся событиям;
- неопределённость — исходит из незнания степени достоверности и отсутствия однозначности явлений.

Специфика рискованных событий и их влияние на результаты деятельности субъектов экономики обуславливают необходимость управления рисками — то есть использования совокупности методов, приёмов и мероприятий, позволяющих в определённой степени прогнозировать наступление таких событий, принимать меры и исключать или снижать отрицательные последствия их наступления. Управление рисками является составной частью риск-менеджмента.

Риск-менеджмент — одно из направлений современного менеджмента, представленное системой оценок рисков, а также управлением их проявлениями и финансовыми отношениями, возникающими в процессе бизнеса. Таким образом, риск-менеджмент направлен на выявление и предотвращение образования негативных экономических результатов деятельности хозяйствующих субъектов, и в соответствии с этим его целью является обеспечение максимальной эффективности управления рисками.

Исходя из основной цели риск-менеджмента, формулируются его задачи — профилактика рисков, минимизация ущерба, причинённого в результате возникновения рисков, и максимизация дополнительной прибыли, получаемой в результате управления рисками.

Строительство — одна из сфер, где наиболее масштабно проявляются предпосылки возникновения рискованных ситуаций. В условиях экономической нестабильности и непредсказуемости риска, связанные с осуществлением строительной деятельности, многократно возрастают. Соответственно возрастает значимость разработки и последовательной реализации политики риск-менеджмента, которая представляет собой совокупность форм, методов, приёмов и способов управления рисками, возникающими в процессе функционирования субъектов хозяйствования. При этом у строительных компаний (подрядных организаций или профессиональных заказчиков) штатные единицы риск-менеджера, как и отделы риск-менеджмента, практически всегда отсутствуют. Указанное обуславливает необходимость рассмотрения, классификации и опре-

деления специфики проявления рисков, а также особенностей проведения риск-менеджмента в строительстве.

В современной зарубежной литературе [3; 4] в области управления рисковыми ситуациями при ведении бизнеса выделяются следующие риски: операционный риск (operational risk); рыночный риск (market risk); кредитный риск (credit risk). Относительно специфики проектно-строительной деятельности приведенная классификация рисков примет следующий вид.

Операционный риск объединяет рисковые ситуации, связанные с осуществлением производственного процесса и включает:

- конструкторский и технологический риски;
- управленческий риск, обусловленный недостатками в системах и процедурах управления, мониторинга и контроля;
- производственный риск, определяемый вероятностью несвоевременного завершения строительства объекта, низким качеством проводимых работ, строительных материалов и др.;
- риск форс-мажора, связанный с возможными стихийными бедствиями и авариями.

Рыночный (коммерческий) — риск потерь из-за изменения рыночной ситуации, в том числе и параметров рынка (процентные ставки, курсы валют, цены акций или товаров). Рыночный риск подразделяется на:

- валютный риск, связанный с изменением курса валют в процессе осуществления строительства;
- процентный риск, определяемый изменениями процентных ставок, требований ипотечных договоров, а, следовательно, и внешних финансовых условий осуществления строительной деятельности;
- бытового риск, зависящий от неуспешной реализации квартир, удорожания строительной продукции и, соответственно, стоимости квадратного метра жилья, изменений предпочтений и покупательной способности потребителей;
- страновой риск, который обусловлен особенностями ведения бизнеса в данной стране и возможностью возникновения кризисных ситуаций в экономической или политической сферах.

Кредитный — риск, связанный с тем, что участник-контрагент возможно не исполнит свои обязательства в полной мере,

на требуемую дату, либо в любое время после этой даты. Кредитный риск включает:

- риск потери ликвидности, являющийся следствием того, что предприятие не сможет в конкретный момент погасить свои обязательства имеющимся капиталом;
- риск невозврата основной суммы кредита в результате потери финансовой устойчивости.

Факторы воздействия странового риска и риска форс-мажора одинаковы для всех субъектов экономической деятельности. Уровень кредитного риска напрямую зависит от параметров финансового состояния и ликвидности баланса конкретного предприятия. Аналогично управленческий риск определяется характеристиками внутренней организационной среды предприятия.

Однако есть и специфические проявления различных видов рисков в зависимости от особенностей продукции строительных предприятий. Так, предприятия, осуществляющие в настоящий момент производственно-хозяйственную деятельность на рынке строительных работ и услуг, можно разделить на две основные категории: строители типичных объектов; строители уникальных объектов. Для первой категории строительных организаций использование апробированных методов и наличие определенного опыта, полученного при возведении типовых объектов, позволяет говорить о низком уровне технологических рисков, что, однако, не исключает возникновение коммерческих рисков в области сбыта, поставок и инвестиций. Например, строительство коттеджей ведется по стандартным проектам с использованием хорошо отработанных технологий, поэтому в данном случае технологические риски очень малы.

Многие организации используют страхование основных производственных фондов и работников, но это нельзя называть риск-менеджментом. Подобные решения принимаются лишь на основании имеющегося опыта работы. Вопросы возмещения определенных рисков, создания резервов, страхования решаются только исходя из уровня страховых тарифов. В такой ситуации страхование как метод осознанного и целенаправленного снижения рисков своей функцией не выполняет.

Для строителей типового жилья очень важны все риски, обусловленные взаимодействием с внешней инфраструктурой.

Тут риск-менеджмент часто заменяется диверсификацией деятельности. Строительные организации предпочитают работать с собственными проектировщиками, поставщиками, транспортными службами и даже иметь собственное охранное предприятие, обеспечивающее неприкосновенность территории, чтобы минимизировать риски [5].

Главный недостаток такого подхода заключается в том, что инвестиционные вложения в сопутствующие строительству виды бизнеса не позволяют расширять основной бизнес. Кроме ограничения по объемам инвестиций (в конкретных случаях), развитие упирается в необходимость держать под контролем не только риски самого строительного бизнеса, но и нарастающие риски вновь создаваемых сопутствующих структур. Тут нельзя применить ни страхование, ни традиционный риск-менеджмент.

Что касается второй категории строительных организаций, каждый из проектов которых уникален, и имеет, в основном, бюджетное финансирование, то для них, напротив, наибольшую угрозу представляют конструкторские и технологические риски при сравнительно низком уровне коммерческих. Это обусловлено тем, что технологический процесс в силу уникальности указанных объектов требует повышенного внимания. На таких объектах присутствует риск-менеджмент, но он не соответствует современным представлениям.

Когда коммерческие риски отсутствуют и заказчиком выступает государство, нет общего руководства рисками для всего объекта, а управление ними сосредоточено в отдельных технологических звеньях. Специалисты проекта рассчитывают весь комплекс мер по предотвращению рисков разрушения объекта и прилегающих территорий. В процессе самого строительства риски минимизируются на базе соблюдения технологии и требований техники безопасности. Кроме того, многолетний опыт и резерв непредвиденных мероприятий, традиционно закладываемый в сметы, также уменьшают уровень риска.

Однако абсолютно устранить вероятность проявления крупных рисков при строительстве уникальных объектов невозможно, а ответственность за причинение ущерба перед заказчиком и третьими лицами в этом случае несет подрядчик.

Развитие количественных методов в риск-менеджменте тесно связано с финансовой математикой, само существование которой

возможно благодаря тому, что деньги выполняют функцию изменения стоимости и обладают таким удобным при осуществлении анализа свойством, как делимость. В связи с этим количественные методы риск-менеджмента лучше всего развиты в управлении финансовыми рисками, а именно — рыночными и кредитными. Управление операционными рисками получило гораздо меньшее распространение. Поэтому эволюция количественных методов и всего риск-менеджмента затрагивает в первую очередь финансовые учреждения. В реальном секторе, где по объективным причинам преобладают операционные риски производственных бизнес-процессов, риск-менеджмент практически не используется [6]. В связи с этим значительный научный и практический интерес представляет анализ юридических и экономических предпосылок развития риск-менеджмента в Украине, а также выяснение первопричин низкого уровня его применения в реальном секторе экономики и, в частности, в строительстве.

В настоящее время в Украине создана и продолжает совершенствоваться законодательная база, направленная на защиту инвестиций и снижение уровня риска предпринимательской и инвестиционной деятельности, прежде всего за счет страхования рисков. В частности, Закон Украины “Об инвестиционной деятельности” [7] определяет общие, правовые, экономические и социальные условия инвестиционной деятельности на территории Украины и направлен на обеспечение равной защиты прав, интересов и имуществ субъектов инвестиционной деятельности независимо от форм собственности, а также на эффективное инвестирование экономики Украины, развития международного экономического сотрудничества и интеграции.

В соответствии с нормами Закона защита инвестиций — это комплекс организационных, технических и правовых мер, направленных на создание условий, способствующих сохранению инвестиций, достижению цели их внесения, эффективной деятельности объектов инвестирования и реинвестирования, защите законных прав и интересов инвесторов, в том числе права на получение прибыли (дохода) от инвестиций. Также Законом особо оговорены права иностранных инвесторов — на возмещение убытков, включая упущенную выгоду и моральный ущерб, причиненный им в результате действий, бездействия или ненадлежащего исполнения государственными органами Украины либо их

должностными лицами предусмотренных законодательством обязанностей относительно иностранного инвестора или предприятия с иностранными инвестициями, в соответствии с законодательством Украины.

Соблюдение прав всех участников инвестиционного процесса при осуществлении строительной деятельности возможно только при эффективной работе системы страхования рисков. Обычно в бюджете строительства выделяется определенная сумма средств на страхование. Однако эта величина, предусмотренная в процессе составления сметы, не отражает реальную величину вероятного риска и, более того, не гарантирует идентичную сумму страхования.

Комитет Верховной Рады Украины по вопросам финансов и банковской деятельности в письме от 04.03.2004 г. № 06-10/220 указал, что Закон Украины “О финансово-кредитных механизмах и управлении имуществом при строительстве жилья и операциях с недвижимостью” [8] распространяет свое действие на все правоотношения по организации и осуществлению жилищного строительства, возникающие с 01.01.2004 г., и является обязательным для применения всеми субъектами строительства. Этот закон обязывал застройщиков страховать риски строительно-монтажных работ, ответственность перед доверителями фондов финансирования строительства (то есть инвесторами) за нарушение сроков строительства и некачественное выполнение строительно-монтажных работ, риск нехватки привлеченных средств на сооружение здания и некоторые другие.

Министерство строительства с 2004 года должно было проверять факты заключения договоров страхования, но наличие страховых полисов не устанавливалось ни для застройщика, ни для фонда финансирования строительства. Кроме того, правила и тарифы так и не были утверждены ни одним небанковским регулятором. Поэтому фактически застройщики игнорировали страхование.

С начала 2007 года в силу вступил новый закон “О страховании” [9, 10], который внес изменения в ряд законодательных актов. Согласно статье 7 Закона “О страховании” и ст. 9 Закона “О финансово-кредитных механизмах и управлении имуществом при строительстве жилья и операциях с недвижимостью” застройщик в обязательном порядке должен страховать строительно-монтажные работы. Тем не менее, выдавая разреше-

ния на строительство, Министерство строительства и регионального развития (правопреемник Минстроя) не проверяло наличие у застройщика соответствующего страхового полиса. И, хотя были разработаны Рекомендации по страхованию рисков в строительстве [11], в которых рассматриваются вопросы добровольного страхования объекта строительства (комплекса работ) и ответственности перед третьими лицами, связанной с выполнением строительно-монтажных и пуско-наладочных работ в процессе строительства, тем не менее, проблема полноценного страхования рисков в Украине принятием данного подзаконного акта не была решена.

18 декабря 2008 года Верховная Рада приняла Закон 692-VI [12] о поддержке строительной отрасли, который сделал обязательным страхование рисков участия в фонде финансирования строительства (ФФС). В соответствии с указанным Законом было принято Постановление Кабинета Министров Украины от 22 июля 2009 года № 805 “Об утверждении Порядка и правил обязательного страхования имущественных рисков по договору об участии в фонде финансирования строительства в соответствии с Законом Украины “О финансово-кредитных механизмах и управлении имуществом при строительстве жилья и операциях с недвижимостью” [13].

Правительство обязало фонды финансирования строительства (ФФС) с сентября 2009 года страховать риски несвоевременно ввода в эксплуатацию жилья. Под страхование попадают имущественные интересы покупателей жилья, передавших в управление фонду деньги на строительство. Согласно постановлению, страховаться будут риски несвоевременного введения объекта в эксплуатацию, его несоответствия госстандарту, невыполнения или ненадлежащего выполнения работ, отсутствия технической документации на оборудование.

Вопросы страхования рисков являются особенно важными в условиях современной экономической ситуации, в том числе в сфере строительства. По данным Госкомстата, в первом полугодии 2009 года объем строительных работ снизился до 14,935 млрд. грн. или на 54,9 %, а подготовка строительных площадок — до 727 млн. грн. или на 45 %. В январе-мае введено в эксплуатацию 1,295 млн. м² жилья. Сокращение по сравнению с аналогичным периодом прошлого года составило 33,8 % [14].

Кроме того, Государственная комиссия по регулированию рынков финансовых услуг Украины издало распоряжение № 542 от 09.07.2009 об утверждении Положения о Строительном страховом пуле [15]. Указанное положение определяет Пул как юридическое лицо — объединение страховщиков, которым разрешено осуществлять страхование строительных рисков, является неприбыльной организацией, которая существует за счет взносов его членов и не осуществляет предпринимательской деятельности.

Таким образом, в настоящее время ситуация в Украине по страхованию инвестиционных рисков нестабильна, хотя для его проведения и создана довольно обширная юридическая база.

Условия строительной деятельности в Украине предполагают осуществление процессов управления рисками. Суть риск-менеджмента состоит в том, что следует оценить размер строительных рисков, выработать эффективные меры по уменьшению их размера и затем убедиться, что уровень рисков является приемлемым (и остается таковым), а, следовательно, не принесет убытков инвесторам и самой строительной компании. Следовательно, риск-менеджмент включает в себя два вида деятельности, которые чередуются циклически [16]:

- (пере)оценку (измерение) рисков;
- выбор эффективных и экономичных защитных средств (нейтрализация рисков). По отношению к выявленным рискам возможны следующие действия:
 1. ликвидация риска (например, за счет устранения причины);
 2. уменьшение риска (например, за счет использования дополнительных защитных средств);
 3. принятие риска (и выработка плана действий, необходимых для их проведения в соответствующих условиях);
 4. переадресация риска (например, путем заключения страхового соглашения). В соответствии с этапностью процесса управления рисками [16] представим схему данного процесса (рис. 1).

Как показывает рисунок, управление рисками — циклический процесс, следовательно, оно предполагает обязательную обратную связь, а также постоянный контроль и периодическую переоценку рисков.

Риск-менеджмент имеет важное значение в деятельности любого субъекта хозяйствования, функционирующего в условиях ры-

Рис. 1. Схема процесса управления рисками

ночной среды. Контролировать бизнес-процессы, своевременно выявлять и реагировать на любую рисковую ситуацию, осуществлять анализ рисков, разрабатывать варианты стратегий для защиты от риска — это основные задачи риск-менеджмента, которые должна ставить перед собой каждая строительная организация.

На наш взгляд, решение этих задач может быть достигнуто при реализации соответствующего экономического механизма, который будет направлен на снижение уровня рисков и защиту средств инвесторов. Однако необходимо отметить, что в настоящее время обязательный для применения в таких случаях экономический инструментарий слабо задействован. В связи с этим следует провести усовершенствование экономического сопровождения процесса

управления рисками как составной части при разработке и дальнейшем развитии соответствующей юридической базы.

Литература

1. Чекулаев М. В. Риск-менеджмент. Управление финансовыми рисками. — М: Альпина паблишер, 2002. — 344 с.
2. Лобанов А. А., Чугунов А. В. Энциклопедия финансового риск-менеджмента. — М: Альпина Паблишер, 2003. — 786 с.
3. Бартон Т., Шенкир У., Уокер П. Риск-менеджмент. Практика ведущих компаний. — К.: Вильямс, 2009. — 208 с.
4. Деминг Э. Выход из кризиса: Новая парадигма управления людьми, системами и процессами. — Альпина Паблишерз, 2009. — 419 с.
5. <http://www.advertme.ru>.
6. Старостіна А. О., Кравченко В. А. Управління ризиками в економіці: сучасний стан та інтегральний підхід // http://nbuv.gov.ua/e-journals/PSPE/2009_2/Kravchenko_209.htm.
7. Закон України “Про інвестиційну діяльність” від 18.09.1991 № 1560-XII // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 1991. — № 47. — Ст. 646. — <http://zakon1.rada.gov.ua>.
8. Закон України “Про фінансово-кредитні механізми і управління майном при будівництві житла та операціях з нерухомістю” від 19.06.2003 № 978-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 2003. — № 52. — Ст. 377. — <http://zakon1.rada.gov.ua>.
9. Закон України “Про страхування” від 07.03.1996 № 85/96-ВР // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 1996. — № 18. — Ст. 78. — <http://zakon1.rada.gov.ua>.
10. Закон України “Про внесення змін до Закону України “Про страхування” від 16.11.2006 № 357-V // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 2007. — № 2. — Ст. 14. — <http://zakon1.rada.gov.ua>.
11. Наказ Мінрегіонбуду України від 30.05.08 р. № 230 “Про затвердження рекомендацій щодо страхування ризиків в будівництві” // <http://www.minregionbud.gov.ua>.
12. Закон України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення фінансових механізмів здійснення інвестицій у будівництво житла” від 18.12.2008

- № 692-VI // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 2009. — № 17. — Ст. 236. — <http://zakonl.rada.gov.ua>.
13. Постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження Порядку та правил обов’язкового страхування майнових ризиків за договором про участь у фонді фінансування будівництва відповідно до Закону України “Про фінансово-кредитні механізми і управління майном при будівництві житла та операціях з нерухомістю” від 22.07.2009 № 805. — <http://zakon1.rada.gov.ua>.
14. <http://www.ukrstat.gov.ua>.
15. Розпорядження Держфінпослуг “Про затвердження Положення про Будівельний страховий пул” від 09.07.2009 № 542. — Зареєстровано: Мін’юст України від 17.08.2009 № 768/16784. — <http://zakonl.rada.gov.ua>.
16. Галатенко В. А. Основы информационной безопасности // <http://www.intuit.ru>.

Резюме

В статті проведено аналіз основних напрямків щодо здійснення ризик-менеджменту в будівельному комплексі України. Показано основні риси та специфіку проявів ризику як економічної категорії, зокрема в проектно-будівельній діяльності. Зазначено основні законодавчі акти, які спрямовані на запобігання виникнення та страхування ризиків. Актуальною є розробка відповідного економічного механізму, який дозволить запровадити процес управління ризиками та мінімізувати рівень ризикованості інвестиційної діяльності в будівництві.

Рецензент доктор економ. наук, профессор И. Г. Гречановская

УДК 316.423.3

Д. Додонов

**КАТЕГОРІЯ “РЕВОЛЮЦІЯ” В СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ
ДИСКУРСІ: ВНЕСОК СОЦІОЛОГІЧНОГО ПІДХОДУ**

Сучасні історичні та політологічні дослідження суспільних процесів, що пов’язані з порушенням стабільності та рівноваги політичних систем, потребують з’ясування суті та проявів різних видів макроконфліктів, зокрема, таких істотних, як революції. Численні дослідники відзначають, що ХХ століття пройшло під “знаком революції”.

Наукове дослідження категорії “революція” потребує застосування комплексного підходу, зокрема, поєднання зусиль політологічного, соціологічного, економічного, психологічного тощо знання. Для повного уявлення про те, що сьогодні вкладається в дану категорію, необхідно дослідити всю еволюцію уявлень про революцію в межах суспільно-політичних дисциплін.

Дана стаття має на меті дослідити основні наукові підходи щодо еволюції уявлень про революцію як категорію суспільно-політичного аналізу.

У виявленні характеристик революції як форми суспільного конфлікту опиратимемося на висновки, що отримані П. Сорокіним, Г. Маркізе та ін. Серед останніх наукових публікацій в Україні назвемо роботи В. Якушика, А. Колодій, С. Цимбалюка, Ю. Мацієвського та ін.

Перший раз термін “революція” був використаний у латинській назві книги М. Коперніка “Про революцію небесних тіл” (1543 р.). Спочатку термін революція був “фізико-політичним” (Розеншток-Гюессі). За аналогією з астрологічним терміном XVII ст., де революцією називався коловорот зірок, що впливає і визначає життя людей, незалежно від їхньої земної волі, так і в політичному визначені: революції вершаться незалежно від волі учасників, проте кожний причетний до них слідує, як вважає І. Валерстайн (світ-система), їхнім законам.

Пояснити революційні перетворення намагаються різноманітні підходи, зокрема психологічний, економічний, соціологіч-

ний, конфліктологічний, історико-порівняльний, структурно-функціональний тощо аспекти. Однак, їхні результати настільки відрізняються один від одного через специфічність зразків та залежність від історичного періоду, що знайти консенсус у наукових колах виявилось практично неможливим.

Зупинимося детальніше на найбільш вагомих наукових підходах. Відомий функціоналіст П. Сорокін вважає, що в основі революційної дії лежать незадоволені потреби. Революція, на його думку, означає насамперед зміни в поведінці, психології, віруваннях, ціннісних орієнтаціях соціальних груп. Вона свідчить про деформації в їх біологічному складі (співвідношенні груп за ознакою статі і віку, що є наслідком збожень у відтворенні і селекції). Водночас це і деформація всієї соціальної структури, складу соціальних груп, способу їх розташування за соціальними позиціями, механізмів стратифікації, дестратифікації та рестратифікації, соціальної мобільності. П. Сорокін вважає, що революція є найгіршим засобом вирішення соціальних проблем. Вона не стільки соціалізує людей (виводить на новий рівень соціальності), скільки біологізує їх (низводить до природного чи квазіприродного стану); не збільшує, а зменшує обсяг свобод; не поліпшує, а погіршує матеріальні умови існування, в т. ч. робітничого класу та найбідніших верств населення, в ім'я яких революція немовби здійснюється. У кращому випадку окремі позитивні зрушення досягаються страхітливою ціною. Революція, іншими словами, є різновидом соціального захворювання. І саме з цього боку має аналізуватися соціологією. Як така, революція має свої причини, симптоматику, процес перебігу і хворобливі, а інколи й смертельні для суспільства, наслідки [6, с. 120-167].

Причини революції тотожні чинникам, які породжують відхилення в людській поведінці. Безпосередньо — це пригнічення базових потреб більшості населення, неможливість навіть мінімального їх задоволення. Це стосується задоволення потреб в їжі, одязі, самозбереженні (індивіда і групи (зокрема, сім'ї) професійних, релігійних та ін. спільнот), продовження роду, збереження власності, почуттів особистої чи колективної гідності, справедливості, прагнення до творчої самореалізації і т. д. Сила революційного вибуху залежить від сили придушених потреб, їх розповсюдженості і міри репресивності відповідних. Критична точка вибуху пов'язана із мірою всезагальності пригноблення.

Підкреслюється значення не абсолютних, а відносних величин: втрати різних прошарків населення у порівнянні з тим, що вони мали; їх становище у порівнянні з іншими. Революційний вибух залежить також від можливості панівних верств населення придушувати руйнівні дії низів. Якщо сили соціального порядку не здатні ефективно використовувати засоби примусу, то революція стає незворотною. Отже, причини революції, за Сорокіним, такі: зростання пригнічення потреб, всезагальний характер цього процесу, безсилля груп та інституцій порядку [6, с. 204].

Потреби, не реалізовані в соціально сприйнятливій формі, починають задовольнятися через асоціальну поведінку. Баланс рівноваги порушується, суспільство біологізується, чим слабшим є вплив культури, тим могутніше заявляє про себе натура. Залежно від основної групи пригнічених потреб розпочинаються голодні і холерні бунти, релігійні війни, повстання рабів чи кріпаків, пролетарські революції (пригнічена потреба власності), молодіжний рух (пригнічена потреба сексуальної свободи) і т. д. Пальним для двигуна революції є, за автором, невдоволення найбільш убогих, у т. ч. маргінальних прошарків. По-перше, тому, що вони є завжди найбільш постраждалими від будь-якого гніту; а по-друге, тому, що вони (з вищезазначеної причини) найближче до природного стану.

На думку П. Сорокіна, революція не принесе нічого нікому. Матеріальні потреби будуть задовольнятися ще гірше, з причин спаду виробництва і неминучої економічної кризи. Політичні свободи не можуть зрости, бо викликаний революцією хаос потребує в кінцевому рахунку наведення порядку, навіть вкрай репресивними методами. До влади прийде найбільш агресивна і жорстока політична еліта. Отже, міра соціальної справедливості зменшиться. Занепад громадської моралі, знищення найбільш здорової частини чоловічого населення тільки погіршить можливість задоволення сексуальних потреб, особливо продовження роду. Знищення зречевлених форм суспільного багатства не збільшує і можливості для задоволення потягу до власності. Ймовірно, що спочатку вона сприйме зовні колективну форму, а по суті буде елітною. Зруйновані продуктивні і культурні сили позбавляють (окрім групи безпосередньої влади) шансів на шукані засоби суспільного самовиразу, самоствердження і соціального просування. Тільки у випадку повного фізичного знищен-

ня колишніх панівних кіл звільняються соціальні ніші, які можуть посісти вихідці із нижчих прошарків. Але їх некомпетентність надовго перекриває шлях дійсному соціальному розвитку, а значить — припиняє вирішення тих проблем, задля розв'язання яких революція розпочиналася [6, с. 348-356].

В цілому для структурно-функціонального підходу та соціологічного аспекту дослідження категорії “революція” особливе значення має розв'язання центрального владного конфлікту: суперечності між вертикальною і горизонтальною стратифікацією суспільства. У демократичних політичних режимах він розв'язується за рахунок використання компенсаторних механізмів: соціальної мобільності, організованого протесту, адекватної соціалізації, справедливого права і незалежного судочинства, еквівалентної винагороди та ін. Але коли конфліктує сама вертикальна структура (піраміда влади), тоді суперечності загострюються, конфлікт переростає в ідеологічну боротьбу. Для підсилення своєї могутності владні угруповання закликають широкі верстви населення. Якщо горизонтальна структура (розподіл груп за економічним становищем) має вигляд справедливої стратифікації, то залучення громадського суспільства у владний конфлікт досить обережне.

Коли розподіл людей відбувається за класовою ознакою (значне накопичення переваг чи дефіцитів), суспільство активно включається у боротьбу, а ворогуючі угруповання орієнтовані вести її до переможного кінця. Це вже передреволюційна ситуація. Чим більші структурно-функційні, ціннісно-нормативні, владно-контрольні розбіжності, вища сегментація культури (наявність узгоджених субкультур) і нижче соціальна мобільність, тим вірогідніше, що конфлікт переросте у насильницьку революційну боротьбу.

Механізм політичної революції у класовому підході увібрав у себе три елементи: суспільство пориває з традицією, політична влада стає нелегітимною, а добробут суспільства катастрофічно знижується. Проте, вирішальною умовою стає наявність партії-авангарду з необхідною програмою, стратегією, тактикою, організованою дисципліною, задля гарантування перемоги.

Відтоді термін “революція” означає “потрясіння”, “поривання з традицією”, “переворот у свідомості”, у процесі якого піддані самі стають правителями. Різні революції відбувалися впродовж усієї історії людства. Вони відмінні за кількістю революціонерів

(учасників), за тривалістю, ідеологією, своїми способами і різними іншими аспектами. Революції можуть привести до соціально-політичних змін у соціально-політичних інститутах, або до значних змін в економіці й культурі тієї чи іншої країни.

Луї Себастьян Мезьє в 1771 р. зауважив: “Усе на світі є революцією”. Інакше кажучи, всі революції мають на меті у просторовому вимірі світову революцію, в часовому ж вимірі — її безперервність, сталість доти, доки не буде досягнуто поставлених нею цілей [5].

Новацією 1789 року стало ущільнення терміну “революція”. Революція перетворюється на згусток збірної однини, котрий, здається, сконцентрував у собі всі різновиди перебігу окремо взятих революцій. Тим самим, “революція” повністю відокремлюється від своїх природних витоків і спрямовується відтепер на впорядкування в соціальному плані досвіду, що перевертає існуючі уявлення. Інакше кажучи, цей термін із політичної площини вживання переходить у соціальну, набуває соціального контексту. Загальновідомо, що всі політичні революції містять в собі й соціальні моменти. Соціальні революції являються могутнім рушієм суспільного прогресу. К. Маркс називав їх “локомотивами історії”. Таким чином, соціальна революція стає регулятивним принципом і для пізнання, і для дій та вчинків усіх людей, охоплених її виром. Її мета — емансипація всіх людей, трансформація самої структури суспільства [1, с. 29]. К. Маркс у 1844 р. висловив таке твердження про походження соціальної революції: “кожна революція приходить на зміну старому суспільству, з чого випливає її соціальний характер. Кожна революція веде до повалення старої влади, з чого випливає її політичний характер” [1, с. 19-21].

Функціоналізм і марксизм є протилежними методологіями суспільно-політичного дослідження. Вже сам по собі цей факт свідчить, що вони не можуть призвести до істини у повному обсязі. Їх вихідні принципи, аксіоми, пропозиційні твердження, діагноз, прогноз, технологія пропонованих дій взаємно заперечуються. Звідси — прямо протилежна інтерпретація передумов, джерел і механізму розвитку. Структурний функціоналізм відводить економіці лише роль адаптатора суспільства до навколишнього середовища, передумови для наступної взаємної адаптації всіх інших складових елементів соціальної системи для підвищення її стійкості

та опору дестабілізуючим чинникам. Марксизм розглядає матеріальне виробництво як необхідну і достатню передумову історичного прогресу. Далі він здійснюється фатально, автоматично, в силу об'єктивної логіки структурних перетворень. Функціоналізм з усіх видів соціальних змін віддає перевагу соціальній мобільності. Вона, з його точки зору, реалізує весь спектр соціосистемних, індивідуальних і колективних потреб. Здійснюючи циркуляцію певних людських мас у просторі соціальних структур, соціальна мобілізація запобігає тому, щоб довести соціальні зміни до якісних зрушень, хаосу і дезорганізації, зберігаючи в незмінному вигляді становий хребет соціальної системи. Іншими словами, соціальна мобільність вводить такі зміни, які не лише не розхитують, а зміцнюють існуючий порядок, знімаючи соціальну напругу і компенсуючи порушення структурно-функційної стійкості новою, ще більшою рівновагою. Індивіди через соціальну мобільність долають суперечність між особистою обдарованістю і суспільним визначенням, домаганнями і реальним становищем, стартовою рівністю шансів і фінішною нерівністю зайнятих позицій, універсальними ціннісними орієнтаціями та індивідуальною мотивацією дій. Колективи через соціальну мобільність не втрачають групову згуртованість і солідарність, а набувають нових рис консолідації, бо позбуваються випадкових членів.

При уважному аналізі в суспільстві можна віднайти факти і дії, які одночасно підтверджують обидві концепції. Можна також привести для прикладу окремі конкретні суспільства, де переважають тенденції, описані функціоналізмом; або тенденції, описані марксизмом. Функціоналізм можна розглядати як соціологічну теорію, яка найповніше відповідає соціокультурній ситуації процвітаючої країни. Чим більше вона наближається до такого рівня, тим продуктивнішим буде застосування методології функціоналізму.

Типовими для такої соціальної ситуації є такі риси. Перш за все має місце інтенсивний економічний розвиток. Така господарська система не лише динамічна, але й саморегулятивна, самоврядувальна. Отже, основна проблема суспільства, а значить, і соціології, полягає в необхідності перманентної адаптації до економічних зрушень: технологічної перебудови, змін у ринку праці та споживання, професійної мобільності, нових видів товарів і послуг і т. д. Це є приклад демократичного суспільства з досить розвиненими механізмами меритократії (еквівалентної винагороди за внеском і заслугами), з розгалуженою системою

освіти і культури, які є домінуючими інструментами соціальної селекції і просування. В основі останніх лежать компетентність, дисципліна і загальна культура. Таке суспільство ефективно контролює розподіл праці та її продуктів, а також державні дії та політичний процес у цілому. У ньому діє відносно справедливе право, незалежне судочинство і розгалужена мережа культурних комунікацій, особливо засобів масової інформації.

Можна віднайти і такі суспільства, де доцільна марксистська методологія. Для них характерне значне зuboжіння основної маси населення, класова дихотомія, відносно репресивна держава, соціальні антагонізми, пауперизація і маргіналізація виробників, колективний егоїзм правлячих кіл; накладання економічних, політичних і культурно-ідеологічних розбіжностей, переваг чи обмежень.

Можливий і третій, проміжний, стан суспільства, коли вже завершена початкова індустріалізація, але ще не досягнуто значного економічного розквіту. У такому суспільстві вже діють механізми соціальної мобільності та меритократії, але ще є значні класові розбіжності в економічному, владному і культурно-ідеологічному становищі. Держава близька до соціальної, але має місце значне зосередження влади в руках панівної еліти, котра в основному саморепродукується. У такому суспільстві розвинене право, судочинство та інші атрибути демократії, але незначна активність більшості населення відчужена від культури, науки і освіти. Тут відсутнє чи обмежено розвинене самоврядувальне громадянське суспільство, поширені підозри і взаємна недовіра серед основних соціальних суб'єктів, переважає опозиція, конфронтація, політичне та ідеологічне протистояння.

Таке суспільство потребує особливої методології аналізу, яку, на нашу думку, виробив історичний акціоналізм. Але це не означає, звичайно, що останній лише "відображає" суспільство перехідного періоду, не виходить за його історичний простір і не має більш широкого і самостійного наукового контексту, в т. ч. теоретичного і практичного застосування. Історичний акціоналізм досліджує суспільство у перехідному стані, точці історичного розриву і пов'язаних з цим перетворень, в т. ч. структурних зрушень [2; 7; 8].

Найбільш значущими елементами соціальної структури в контексті проблематики змін і розвитку історичний акціоналізм вважає класи. Але вони тут розрізняються, перш за все, можливістю контролювати процес виробництва нових суспільних відно-

син. За цією ознакою історичний акціоналізм розрізняє панівні і пригноблені класи. Але вводить нове поняття — “подвійна діалектика класів”. Це означає, що кожен із означених класів розглядається у двох можливих вимірах: соціально зрілому і соціально незрілому стані. Так, панівний може виступати як панівний-керівний і панівний-пригноблюючий клас. У свою чергу пригноблений проявляється як пригноблений-протестуючий і пригноблений-уярмлений клас. При поєднанні панівного-керівного і пригнобленого-протестуючого класів розвиток відбувається при збереженні контролю над розгортанням і розв’язанням основного конфлікту, а також при посиленому і необхідному внеску всіх інших учасників соціальної взаємодії.

При поєднанні панівного-керівного і пригнобленого-уярмленого класів розвиток здійснюється насильницьким шляхом. Робітничий клас або народні маси не сприймають нав’язаної зверху перспективи, чинять опір мобілізації та інтеграції, виявляють активність лише під дією фізичного і духовного примусу. Темпи такого розвитку швидко уповільнюються, частково через виснаження ресурсів пригнобленого класу, частково з причин переродження керівного класу у лише пригноблюючий. Коли такий клас (панівний-пригноблюючий) поєднується з пригнобленим-уярмленим, то розвиток стає неможливим. Це — застій. Якщо поєднується панівний-пригноблюючий з пригнобленим-протестуючим, то настає революційна криза. З падінням могутності панівного-пригноблюючого і ростом організованого опору з боку пригнобленого-протестуючого класу криза переростає в насильницьку політичну революцію.

Така методологія і заснована на її використанні технологія соціального діяння передбачає включення у розвиток усіх соціальних груп і суб’єктів історичної творчості, а також його (розвитку) керований характер. Керованість є тут функцією від взаємного контролю всіх учасників соціальної взаємодії. Історичний акціоналізм націлений на дослідження передусім промислового суспільства у перехідній фазі його еволюції. Саме такою є історична ситуація сучасного українського суспільства. Подальший виклад тому можна вважати результатом порівняльного дослідження історичного досвіду передових промислово розвинених країн задля його можливого запозичення і творчого використання стосовно наших власних перспектив.

Література

1. Дряхлов Н. И. Марксистско-ленинская социология: Учеб. пособ. для вузов. — М., 1989. — 467 с.
2. Колодій А. Українська „помаранчева” революція: сутність та уроки для транзитології // http://democracy.kiev.ua/publications/collections/conference_2005/section_1/Kolodii.doc.
3. Мацієвський Ю. “Помаранчева революція” крізь призму транзитології // Часопис І. — 2005. — № 40. — <http://www.ji.lviv.ua/n40texts/macijevskvj.htm>.
4. Мацієвський Ю. Між авторитаризмом і демократією: політичний режим після “помаранчевої революції” // <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=63&c=1399>.
5. Опанасюк В. Революція як форма політичного конфлікту // Наукові записки. — Вип. 42. — С. 78-88.
6. Сорокин П. Социология революции. — М.: Территория будущего: РОССПЭН, 2005. — 768 с.
7. Цимбалюк С. І. Розвиток категорії “соціальна революція” в соціологічному дискурсі // http://culturalstudies.in.ua/knigi_7_15.php.
8. Якушик В. Українська революція 2004-2005 років. Спроба теоретичного аналізу // Політичний менеджмент. — 2006. — № 2 (17). — С. 19-36.

Резюме

В статье рассматривается категория “революция” в эволюционном аспекте, при этом акцент делается на социологическом направлении, т. е. анализе революции как социального явления, поэтому автор работы опирается на исследования основных социологических научных школ, особое внимание уделяя теории революций П. Сорокина.

Рецензент канд. полит. наук, доцент А. В. Музыченко

УДК 321.6/8

Р. С. Карагіоз

СУТНІСТЬ ПУБЛІЧНОЇ ПОЛІТИКИ ТА ВИЗНАЧЕННЯ АГЕНТІВ ПОЛЯ ПОЛІТИКИ

Для сучасної політики поняття публічна політика й досі є новим та не завжди зрозумілим, але при цьому воно досить широко використовується в політичному лексиконі. У більшості

випадків під поняттям публічної політики розуміються новітні технології політичного менеджменту, які застосовуються для аналізу та оцінки результатів і наслідків прийнятих державних рішень у різних сферах життєдіяльності суспільства. Такі моделі прийняття рішень і оцінки наслідків, результатів (цілі, завдання, терміни, планований результат) застосовуються й у практиці урядових структур Європейського Союзу.

Поняття “публічна політика” у повсякденному сприйнятті тісно пов’язане з активною політично функціонуючою демократичною громадськістю. Загальним завданням публічної політики є досягнення консенсусу, тобто громадської згоди по фіксованих проблемах. І у цьому аспекті вона не може бути скорочена лише до інституціональних форм та практик, таких, як комунікація в ЗМІ або діяльність експертів.

Загальні засади дослідження концепції публічної політики закладені в теоріях правової держави та громадянського суспільства, зокрема у філософських працях Дж. Лока, Монтеск’є, Джеферсона, Фуко та інших. Для даної статті також важливими є звернення до аналізу праць направлених на дослідження політичного процесу — Х. Арендт, В. Бекера, Ф. Майклмана та інших. Для аналізу деліберативного процесу політики було застосовано теорії та концептуальні підходи Ю. Хабермаса та І. Канта.

В західній політологічній науці застосовуються традиційні трактування публічної політики. Для цього використовуються два головних терміни — “politics” і “policy”. Перше поняття трактується як план дій, будь то індивід, група, бізнес або уряд; друге поняття, публічна політика — трактується як легітимні, прийняті з усіма належними процедурами, і формальні (оформлені в правових документах) рішення урядових органів. Таке розуміння публічної політики в радянській і пострадянській традиції було заміщено поняттям “державна політика” і як явище політичної культури характеризується закритістю процесу прийняття рішень. Тому, зрозуміло, від того як сучасна політична практика та наука трактують публічну політику залежить й те яким чином буде здійснюватися процес прийняття державних та політичних рішень, зокрема, яку роль у цьому процесі буде відігравати політична згода та діалог. Це говорить, про актуальність дослідження даної тематики на сучасному етапі значних політичних та державних перетворень в нашій державі.

Метою даної статті є дослідження та аналіз концепції публічної політики та визначення агентів поля політики скрізь призму деліберативного процесу.

При застосуванні “публічності” до політики як до боротьби за владу, публічність розуміється як показовість, як яке-небудь дійство, за яким цікаво спостерігати, але у спостерігачів практично відсутня можливість впливати на події. При цьому засоби масової інформації починають вже не стільки відображати політичні події, скільки безпосередньо їх створювати. Більш відповідним є застосування терміну “публічний” до політики в змісті “policy”, включаючи у фокус розгляд характеру, процедури та процесу розробки та реалізації програм діяльності влади різного рівня. Тоді під публічною політикою можна розуміти програми й пріоритети органів влади, механізми й технології їхньої реалізації, які розроблені на основі й з урахуванням очікувань соціальних груп (страт) суспільства їхніми представниками [2].

Сучасна система життєдіяльності суспільства вимагає нових форм та методів державного управління. Державний апарат інтегрується в громадянське суспільство й перебуває під постійним контролем, що перешкоджає відокремленню чиновницької корпорації й надмірному прояву її партикулярних інтересів. Держава бере на себе задоволення тих суспільних потреб, які не може забезпечити ринок. Державні організації повинні стати ефективними та прозорими, а їхня діяльність повинна бути зорієнтована на виявлення та задоволення суспільних потреб з урахуванням думки зацікавлених груп та незалежної експертизи. Більшість розвинених країн реформують свій державний апарат і міждержавні органи саме у цьому напрямку.

Тому, під публічною політикою можна розуміти політику, що припускає відповідність державної політики суспільним потребам, взаємодію державних і недержавних структур на всіх стадіях прийняття, реалізації, контролю та оцінки результатів державних програм, проєктів та рішень. Публічна політика виявляється тісно пов’язаною з поняттям суспільної участі в прийнятті владних рішень. Тому, можна сказати, що публічна політика є способом та результатом суспільної участі в процесі прийняття життєво важливих для суспільства рішень.

Становлення публічної політики є необхідною умовою становлення демократії участі, що може прийти на зміну електоральної

демократії, демократії голосувань тільки у випадку розвитку практик суспільної участі, Тільки ці практики й здатні перетворити закрити політику в політику відкриту, прозору та підзвітну населенню — тобто політику публічну. Але, слід зазначити, що практики й технології суспільної участі можуть бути реалізовані тільки зусиллями конкретних людей і організацій, які готові витрачати час і інші ресурси для розвитку таких практик.

Іншою важливою характеристикою публічної політики є її неможливість існувати без процесу різноманітних комунікацій суспільних груп із приводу цілей та завдань державної влади й місцевого самоврядування. Тобто існує чіткий взаємозв'язок даного поняття з поняттям деліберативної демократії. Демократична процедура виявляє ідеальний зміст практичного розуму в прагматичному образі і реалізується в процесі деліберативної політики (від лат. *Deliberativus* — обговорення). Деліберативна політика постає лише одним із елементів складного суспільства, а політична система — однією із субсистем серед багатьох інших. Оскільки разом з іншими вона виконує соціально-інтегративні функції, то мусить намагатися комунікативне легітимуватися через медіум права. Деліберативна політика залежить від інших соціальних субсистем, зокрема від фіскальної функції економічної системи. Проте особливо тісно вона внутрішньо пов'язана з контекстами життєвого світу незалежно від того, реалізується вона за формальною процедурою формування думок і волі, чи неформально — в сітці політичної громадськості. “Саме деліберативно фільтровані політичні комунікації залежать від ресурсів життєвого світу — свободної політичної культури, вільнодумної соціалізації та передусім — від ініціативи асоціацій, які утворюються та регенеруються в значній мірі спонтанно і через це постають важко доступними для прямого втручання з боку політичного апарату” [1, с. 235]. Свою легітимуючу силу деліберативна політика здобуває із дискурсивного формування думок і волі. Розглянута концепція деліберативного політичного процесу є дискурсивно-теоретичним варіантом розвитку ідеї І. Канта про оприлюдненість (демократизацію) політики як умови її моралізації [2, с. 465].

Тут можна вести мову про так званий деліберативний простір (за Ю. Хабермасом), який є простором громадського життя, у якому обговорюються ідеї, узгоджуються інтереси, відшукуються

компромiси тощо [3, с. 257]. Цей простiр не встановлює будь-яких жорстких меж для взаємодiй, що відбуваються в ньому, i сприяє формуванню цiнностей громадянського суспiльства. Новi групи iнтересiв та окремi особи одержують можливiсть приєднатися до процесiв ухвалення нацiональних i мiждержавних рiшень. Завдяки сучасним комунiкацiйним засобам думки iндивiдiв i груп iнтернацiоналiзуються в режимi реального часу, реакцiя на тi чи iншi подiї стає вiдомою негайно. Це створює умови для публiчних дискусiй у мiжнародному масштабi, а також для утворення коалiцiй мiж учасниками полiтичної гри [4, с. 65].

Ю. Хабермас пропонує модель консенсусу, в якiй варiант соцiального компромiсу є єдино можливим для порозумiння влади та громадськостi. Нова процедурна модель, яку Ю. Хабермас називає “делiберативна полiтика”, дає змогу говорити про можливiсть здiйснення бiльш-менш рацiонального формування суспiльної думки щодо актуальних, важливих для всiх членiв суспiльства проблем. Ю. Хабермас стверджує, що не ринок, а саме дiалог має стати основною парадигмою для практичного самовизначення громадян. Згiдно з таким пiдходом Ю. Хабермас пропонує новий стиль полiтики — делiберативний, якого мають дотримуватися всi партiї, що борються за владнi позицiї державного апарату. Делiберативний стиль полiтики має своєрiднiсть полiтичного дискурсу. Теорiя дискурсу Ю. Хабермаса вбирає елементи як лiберальної, так i республiканської полiтичної моделi та iнтегрує їх у поняття iдеальної процедури обговорення i прийняття рiшень. Делiберативнiсть вказує на прийняття певних установок таких, як: волевиявлення та готовнiсть до соцiального спiвробiтництва; згода щодо прийняття лише розумних доводiв; вiдкритiсть пiд час дискусiї [5, с. 128].

Двома головними сторонами у цьому процесi вiдповiдно є органи влади, що затверджують та реалiзують конкретнi програми; та соцiальнi групи (страти) суспiльства, очiкування яких повиннi становити основу програм дiяльностi влади. Загалом, публiчна полiтика є симбiозом полiтичної дiї, наукової рефлексiї та мас-медiйної комунiкацiї. Вона здiйснюється в порядку iнтервенцiї в сферу полiтики експертiв, аналiтикiв, фахiвцiв в галузi соцiальних наук, публiцистiв та журналістiв. Кожна ж форма публiчної полiтики спрямована на свою соцiальну проблему й має свою категорiю соцiальних контрагентiв.

Західноєвропейська й, зокрема, французька традиція аналізу публічної політики, опираються на аналіз держави і його ролі в регуляції публічної сфери, розглядають її в аспекті становлення. Проблема публічної політики розглядається тут в аспекті зростаючої нездатності сучасної держави вирішувати соціальні проблеми населення. Держава нібито усувається від відповідальності за рішення цих проблем, і перекладає її, з одного боку, на інститути громадянського суспільства, а з іншого боку — на нейтральну інстанцію — експертів-науковців.

На думку Ю. Хабермаса, у сучасному суспільстві сфера дії громадськості постійно розширюється, а політична дієвість знижується. При цьому автономними є лише ті об'єднання громадськості, які не провадяться політичною системою з метою легітимації, і не є частинами цієї системи. Ці об'єднання повинні виникати спонтанно з повсякденних практик, і мати проникні межі [6, с. 256].

Будь-який політичний агент наділений практичними схемами, що функціонують як принципи класифікації та розподілу політичного світу, які стали особистісними властивостями агента в процесі його політичної соціалізації. Агенти поля політики, журналістики та науки переводять практичні схеми в категорії конструювання політичного світу. Вони виступають професіоналами пояснення цього світу й, відповідно, нав'язують легітимні категорії в їх інтерпретації. Принципи класифікації, відтворені практичними схемами, по більшій частині є імпліцитними, що не припускає явного формулювання своїх критеріїв, логічний несуперечності й внутрішній погодженості. Навпроти, агенти поля політики, журналістики та науки повинні роз'яснити та погодити практичні схеми, додати їм систематизованого вигляду, щоб надалі перевести їх у відповідні категорії й задіювати у подальшому в легітимному дискурсі.

Поле політики у цьому аспекті є сукупністю політичних позицій, залучених у боротьбу за монополію легітимного символічного насильства, що має своєю метою монопольне розпорядження капіталами держави. Саме становлення державної монополії на легітимне фізичне та символічне насильство приводить до утворення поля політики, що є простором боротьби за монопольне володіння вигодами, пов'язаними із цією монополією. Поле політики є універсумом, у якому агенти виборюють легітимне символічне управління поведінкою людей у їхньому публічному

житті шляхом нав'язування їм засобів сприйняття, оцінювання та вираження політичної диференціації суспільства. Це дає можливість розділяти державу та поле політики, тому, що агенти держави також прагнуть до управління практиками агентів, однак управління не тільки символічного, але й фізичного. З іншого боку, у кризові періоди монополія держави на легітимне фізичне насильство може порушуватися агентами поля політики. Тому при вивченні публічної політики варто враховувати як вплив на неї держави, так і те, що її головною ставкою виступає монопольне використання ресурсів держави.

Для публічної політики важливою є її контекстуалізація, прив'язка практик до відповідної системи координат, що включає в себе як позиції соціального простору як такого, так і позиції поля політики, журналістики та науки. Поле політики вимагає від практик публічної політики демократичності та прозорості, поле журналістики — популярності у значенні актуальності та доступності аудиторії ЗМІ, а поле науки — відповідності критерію істини.

Нові політичні й економічні умови привели до глибоких перетворень політичного поля, так що політичні ставки виявилися нерозривно пов'язаними зі ставками публічної політики. Сьогодні в Україні можна виділити два стани поля політики. Перший є визначеним, чітко оформленим й інституціоналізованим і представлений депутатами різних рівнів, лідерами політичних партій, політ консультантами і т. п. Другий стан виражає ще невизначений новий спосіб панування, що реалізується за допомогою експертів у різних галузях життєдіяльності суспільства, активістів, що не володіють повноваженнями, але які є довіреними особами якихось соціальних спільнот, менеджерів у соціальній сфері. Це дає можливість говорити про присутність при процесі переходу від одного стану поля політики — традиційного, що володіє історично сформованим континуумом форм, до іншого його стану — публічної політики, де експерти, члени громадських та суспільних комітетів, соціальні працівники є важливими діючими особами.

Експерт є агентом поля політики, який конструює нові соціальні категорії, пропонуючи свій специфічний продукт — експертизу. Це є можливим лише тому, що культурні ресурси експертів стали затребувані в умовах нової соціально-економіч-

ної ситуації, у той час як традиційна компетенція агентів поля політики перестала відповідати новому стану поля політики. Експерти зі своєю компетенцією впровадили на ринку символічної продукції свій продукт — експертизу, що транслює легітимні представлення про бажаний політичний порядок, що формує нові політичні категорії й легітимні способи їхнього сприйняття. Тобто, новими політичними агентами є експерти, що представляють самих себе як фахівців, що перебувають поза політикою, але при цьому вступають у конкурентну боротьбу зі “старими” політичними агентами за визначення та впровадження легітимних визначень.

Таким чином, публічна політика існує як сукупність практичних акцій, превентивних засобів контролю, регуляції та публічних обговорень. Вона представляє собою сукупність категорій, легітимних визначень, соціально-політичних класифікацій та оцінок.

Література

1. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность: Лекции и интервью. Москва, апрель 1989 г. — М., 1989. — 426 с.
2. Кант И. Критика практического разума // Соч. в 6 т. — Т. 4, ч. 1. — 465 с.
3. Хабермас Ю. Єдність розуму в розмаїтті його голосів // Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія. — К., 1999. — 257 с.
4. Сіленко А. Соціально-політичні наслідки інформаційної революції // Політичний менеджмент. — 2005. — № 5 (14). — С. 65-85.
5. Флишберг Б. Хабермас й Фуко — теоретики гражданского общества // Социологические исследования. — № 2. — 2000. — С. 128-135.
6. Хабермас Ю. Єдність розуму в розмаїтті його голосів // Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія. — К., 1999. — 256 с.

Резюме

Автор изучает актуальность публичной политики и назначение агентов поля политики.

Рецензент доктор полит. наук, профессор С. М. Наумкин

**ОСОБЛИВОСТІ МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ
КУРСАНТІВ (СТУДЕНТІВ) У МОРСЬКИХ ВИЩИХ
НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ**

Питання морального виховання завжди були актуальними, але сьогодні ця проблема набуває особливого занепокоєння майже у всіх країнах світу. Сучасний світ поступово поглинає корупція, порушення загальнолюдської моралі проявляються у всіх сферах життя.

Корупція — від латинського слова “псувати”. Ця закономірна тенденція прийшла з давніх часів. Але в сучасному світі корупція досягла вершини підступності.

Деякі держави, наприклад, Канада, Норвегія, Таїланд, Сінгапур змогли майже повністю побороти корупцію. А ось Україна і Зімбабве, а ще й Кот д’Івуар довели корупцію до 100 %. Тому соромно і ганебно за Україну.

Ми вважаємо, що одним з першочергових завдань вищої школи у гуманітарній сфері є виховання молоді в дусі високої моральності. Необхідна розробка якісного нового підходу до морального виховання сучасного населення України, особливо “дітей перебудови”. В той же час, необхідно не тільки критикувати комуністичне минуле, але і взяти дуже суттєвий позитивний досвід комуністичного виховання, зокрема, морального. На жаль з розпадом СРСР зникали і моральні традиції, була перейдена межа, за якою була ігнорована традиція моральності.

Як відомо, в радянський період вченими-фахівцями була розроблена концепція комуністичного виховання і представлена на XXV з’їзд КПРС як програма комплексного підходу до виховання, що означало єдність ідейно-політичного, трудового і морального виховання з урахуванням різних категорій і прошарків людей. Ядром комуністичного виховання вважалось трудове виховання. Всі ці три компоненти виховання були взаємообумовлені і взаємопроникненні. Тобто людина, яка має набір моральних цінностей, які були сформовані в радянський час в так званому моральному кодексі, невід’ємно їх проявляє у розумовій, ідейно-політичній і трудовій, професійній діяльності.

Після розпаду СРСР утворився певний вакуум ідеології, який заповнювався часто брудними і шкідливими ідеями анархії

і сваволі, ганьбою історичного минулого, цілковитою критикою будь-якого позитивного досвіду радянської системи виховання і морального, зокрема. У людей було втрачено почуття гордості за свою державу. Доповнювалась ця зневага катастрофічним зниженням життєвого рівня основної маси населення. Не треба голодомору, епідемій, війни, щоб знищити майбутнє народу. Достатньо отруїти свідомість молодого покоління, його моральність.

Але моральність не вмерла, перш за все, тому, що основним осередком суспільства є сім'я. Традиції моральності охороняє і проповідує церква, яка досить часто була центром морального виховання.

Сімейні чинники в три рази дієвіше у порівнянні з шкільними, у вихованні дитини, в тому числі і через моральне виховання. Інтелект дитини закладається (більшої частини дітей, у всякому разі), в сім'ї, до школи. Тому початок морального виховання у значній більшості залежить від батьків. Дошкільні навчальні заклади, установи працювали у колишньому СРСР у комплексі, приймаючи естафету від сім'ї, врешті, “будували” моральний фундамент для дитини. Викладачі не тільки надавала нові відомості і контролювали їх засвоєння та організовували хід індивідуалізованості навчального процесу, були особистим прикладом, взірцем моральності.

Але радянська освіта була направлена на виконання потреб СРСР. Наприклад, радянські моряки не мали права працювати в зарубіжних компаніях, тому дефіциту кадрів плавскладу в ті часи не було. Навпаки, був навіть конкурс на робочі місця, відбір відбувався через спеціальні органи, як затвердження спеціальної “візи”, тобто дозволу на закордонні рейси.

В теперішній час ситуація змінилась принципово. По-перше, моряки мають право працювати в зарубіжних компаніях. По-друге, йде старіння морських кадрів офіцерського складу транспортного флоту. По-третє, в світовому транспортному флоті є дефіцит кадрів морських професій плавскладу, тому що збільшуються потреби в перевезенні вантажів морськими і річковими шляхами.

А чи потрібна сучасному спеціалісту морського флоту висока моральна вихованість? Якщо звернутись до Міжнародного Кодексу про підготовку і несіння вахти (ПДМНВ — 78/95) та інших міжнародних нормативних документів ІМО, то там майже немає прямих згадок про мораль. Немає навіть прямих вимог до мінімального рівня гуманітарної вихованості майбутніх командирів

флоту. Є тільки вимоги до знань та умінь, без яких моряки не можуть бути дипломованими і допущеними до плавання на судах. Тобто моральна сторона виховання умовно передбачається.

Як же ця проблема тепер вирішується в морських вищих навчальних закладах?

Морський спеціаліст, крім професійної підготовки, повинен бути підготовлений і через гуманітарні науки, мати свій світогляд. Але і кожне заняття з інших дисциплін повинно мати виховний момент. Хоч морська освіта ніколи не була технократичною, сьогодні необхідна переоцінка багатьох її цінностей. Професійна мобільність і конкурентоздатність морських спеціалістів згідно з Болонським процесом на світовому ринку праці сьогодні значно зросла, ніж раніше. Цінується, перш за все, рівень професіоналізму спеціаліста, впевненого володіння англійською мовою, а загальна культура порою припускається.

Всім морякам відомо, яке значення має у морському екіпажі в період рейсу морально-психологічний клімат, особливо в екіпажі різноманітного етносу.

Викладання соціо-гуманітарних дисциплін у морському вищому навчальному закладі (ВНЗ) має свою особливу специфіку. Особистість курсанта (студента) в сучасних умовах стає не стільки об'єктом вивчення і виховання, а ще і суб'єктом діяльності.

Є таке поняття як морська мораль. Але “розшифровки”, його визначення в науці немає, хоч кожний моряк знає, що це таке. Наприклад, завдовго до появи науки під назвою “екологія” і Міжнародної Конвенції про попередження забруднення морського довкілля (МАРПОЛ — 73/78), моряки вважали непорядним забруднювати моря і місця якірної стоянки, а бездоганна чистота на судні — це була безперечна приналежність флоту. Не могло бути і мови про те, щоб під покривом темряви скидати у море відпрацьоване масло, відпрацьовані води як сміття. Високі вимоги пред'являлись і до зовнішнього виду, форменому одягу, тощо.

В складний теперішній час, на наш погляд, у відроджені морських моральних традицій повинна внести свій фундаментальний внесок морська освіта, особливо вища. Морській галузі потрібні спеціалісти з високими моральними якостями. Міністерство освіти і науки України, згідно вимог Болонського процесу, для ВНЗ визначило з гуманітарного циклу реєстр базових дисциплін з таким обсягом у кредитах:

1. Філософія (три кредити ESTS — 108 годин).
2. Історія України (три кредити ESTS — 108 годин).
3. Історія української культури (два кредити ESTS — 72 години).
4. Українська ділова професійна мова (три кредити ESTS — 108 годин).
5. Англійська мова (п'ять кредитів ESTS — 180 годин).

Розглянемо два приклади, які стосуються особливостей морального виховання студентів з досвіду роботи викладачів.

Перший приклад. Базова дисципліна “Філософія”. Виховання моральності на прикладі корифеїв філософської думки (Г. С. Сковороди).

Відомо, що вершиною розвитку просвітництва і гуманістичних традицій Києво-Могилянської академії XVII-XVIII ст. стала філософія видатного українського мислителя, поета, мандрівника філософа і просвітителя Г. С. Сковороди (1722-1794). Його діалектичне філософське творіння сьогодні привертає багатьох філософів і політиків своєю потенційною актуальністю. Людина — сенс його життя і діяльності, об'єкт дослідження. Наприклад, проблема людського щастя. Григорій Савич Сковорода вважав, що людина, її ідеал — це опосередкованість споживання матеріальних і духовних потреб. Не випадково Сковорода неодноразово згадає грецького філософа Сократа, котрий говорив: живу не для того, щоб їсти і одягатись, а споживаю їжу і одягаюся для того, щоб працювати і жити.

Праця необхідна людині як умова його існування. Суть сучасної істотної людини полягає “не во внешней своей плоти и крови, а мысль и сердце его — то истинный человек есть”. За Сковородою справжню людину визначає його внутрішня духовна сутність — “Бог”. Божественне начало притаманне людині, вона причетна к “царству божьему” багато століть. Тому пізнати себе в собі — є вища істина, як вважав Сковорода, саме в цьому є сенс життя людини і досягнення справжнього щастя.

Засіб, за допомогою якого необхідно це зробити — самопізнання.

Діалектика самопізнання — перманентний (безперервний) процес руху людини до вищої істини. Суть полягає в необхідності усвідомлення полярності світу, його подвійності (матеріальне і духовне). Людина завжди стоїть перед вибором і визначає собі кроки подальшої діяльності між високим і низьким, шляхетним (благородним) і недостойним, між добром і злом, блажен-

ством і стражданням. Діалектична концепція людини Сквороди цікава і плідна у тому відношенні, що вона виходить із прирмату “серця”, духовності над тілом.

Скворода, розглядаючи діалектично двоєдину природу людини, вважав, що людина народжується з визначеними завдатками до тієї чи іншої професії. Люди не народжуються однаковими за своїми здібностями, “Бог”, образно говорячи, подібний водограю (фонтану), котрий наповнює різні судини по їх місткості. Але нерівність людей існує не тільки по цій причині. Мова йде про реалізацію здібностей у процесі життя. Кожний вид праці заслуговує поваги.

Зрозуміло, що за відсутністю даних наукового характеру мислитель не зміг всебічно викласти цю проблему. Але важливо те, що Скворода ідеал суспільства і соціальних відносин передбачав не в матеріальних відношеннях, а у відношеннях, які спираються на глибинні духовні і моральні основи.

Григорій Скворода можливо був першим мислителем у Європі, хто розпізнав протирічність між науково-технічним і моральним прогресом. Він стверджував, що нові наукові і технічні досягнення не роблять людину щасливою, “ему чого-то не достает”. Хоч люди “измерили море, землю, воздух и небеса и обеспокоили брюхо земное ради металлов, размежевали планеты, доискались в Луне гор, нашли других миров несчетное множество ... Но то горе, что при всем том кажется, что чого-то великого не достает. Нет того, чего и сказать не умеем ...”.

Вчення Г. Сквороди, його “філософія серця”, ідеї моральності збуджують думку про мораль суспільства і сьогодні є слушними, як у світі, так і в незалежній Україні.

Зокрема, в нашій країні громадянське суспільство ще не досить розвинуте, влада далека від бажаної дійсності. А головне, що держава відмежована від суспільства. У більшості громадян поняття влади асоціюється з багатіями, тому вони (народ) песимістично характеризують нинішнє керівництво, владу усіх рівнів, які далекі від української ідеї, вона для них є ширмою. Більш того, народ вважає існуючу політичну еліту в більшості не моральною, яка є носіями корупції. Україна — це морська держава, яка мала в радянський період значний морський флот, який був аморально знищений представниками діючої політичної еліти, а також тими, хто приймав участь у розвалі СРСР.

На відродження торговельного флоту України поки що немає коштів, та не тільки коштів. У корумпованої еліти, що керує державою, не має навіть розробленої морської політики з урахуванням змін у сучасному світі.

Згідно діалектики Г. Сковороди, сучасному суспільству необхідний новий тип людини, яку треба “вирощувати” через школу, особливо вищу. Специфіка морської професії накладає свій відбиток на цю проблему.

Другий приклад. Базова дисципліна “Історія України” (з досвіду роботи викладачів Одеської національної морської академії (ОНМА). Як відомо, дисципліна “Історія України” за радянських часів в УРСР викладалась тільки на історичних факультетах університетів та педінститутів. В інженерних та інших галузевих ВНЗ у великому обсязі вивчалась навчальна дисципліна “Історія КПСР”.

За часи незалежності України накопичено визначний досвід у викладанні історії України як у середній загальноосвітній школі, так і у ВНЗ різних профілів. Надруковано багато наукової і методичної літератури, посібників та підручників. Ця література ґрунтується на серйозних дослідженнях вчених. Однак є цілий ряд спірних питань, що цілком природно.

Далі дамо відповідь на питання: Які особливості викладання базової дисципліни “Історія України”, в тому числі і морального виховання в Одеській національній морській академії?

“Вибух” освіти — одна з особливостей XX і XXI століть у світовому співтоваристві. Освіта в кожній країні є стимулюючим чинником життєдіяльності кожної людини. Швидкими темпами вона трансформується в “освіту протягом всього життя”. Тому, як приклад: не можуть знання з історії України, здобуті у початкових класах загальноосвітньої школи, бути достатніми для студента ВНЗ, у якого формується світогляд. Він в процесі навчання активно бере участь у політичному житті країни (нехай навіть в рамках свого навчального закладу).

Викладачі історії України ОНМА розглядають історію своєї країни у контексті світової історії через призму світового флоту — супутника світової цивілізації.

Матеріал подається в авторському досвіді викладання з урахуванням особливостей, що дає можливість суттєву увагу звернути на профорієнтаційну, виховну сторону викладання. Однією

з складових виховання є моральне виховання курсантів (студентів). Особливості викладання дисципліни “Історія України” в морському ВНЗ представлені в наступному:

1. Ґрунтовно використана специфіка ВНЗ, зокрема, історія України розглядається у контексті світової історії з урахуванням морської специфіки ВНЗ. Видані три навчальні посібники з грифом Міністерства освіти і науки України, які є конкретним прикладом зв’язку історії країни з історією галузі, тобто проявом єдності соціо-гуманітарної та технічної підготовки. Автори вважають, що це один із важливих напрямків підвищення ефективності та якості підготовки фахівців (Докладно ця проблема викладена авторами в навчальних посібниках: 1) Василенко С. Д., Чечітко Ю. Т. Історія України у контексті світової історії. — Одеса: Друк, 2006. — 272 с. 2) Василенко С. Д., Чечітко Ю. Т. Історія України: контекст світової морської політики ХХ століття. — Одеса: Друк, 2007. — 352 с. 3) Василенко С. Д., Чечітко Ю. Т. Історія України. — Одеса: Друк, 2008. — 464 с.

2. Історія України — це історія виникнення і розвитку українського народу в контексті світового етногенезу. Але український народ, на відміну від інших, змушений був боротися за виживання, розвиватися поза впливом тієї чи іншої цілком сформованої держави, з українською елітою, яка була підпорядкована цим державам.

В цих посібниках наведений матеріал “замикає” коло відмінностей викладання у ВНЗ морського профілю від загальноосвітньої середньої школи. Разом з тим, зроблена спроба розглянути історію України з вирізненням соціально-політичних проблем у взаємозв’язку з розвитком сусідніх держав, а також провідних морських країн, особливо в період новітньої історії. Соціально-політичний аспект має, крім теоретичного, пізнавального, ще і суто практичний сенс, зокрема, виховання високоосвічених морських кадрів з високим рівнем моральних принципів.

3. Процес модернізації в історії — є глобальною закономірністю всіх держав світу. В українській історії вона проявляється в розмаїтті специфічних особливостей. Одна з них — модернізацію, прогрес України творили переважно не українці. Це стосується і такої важливої стратегічної галузі, якою є морський та річковий флот. В авторському досвіді за змістом, в контрольних

питаннях і практичних завданнях, після кожного розділу пропонуються питання для формування світогляду, тобто звертається увага на виховний момент викладання, а саме: морських традицій, профорієнтаційного, патріотичного і, безумовно, морального виховання. На нашу думку, це є дуже важливий чинник в процесі підготовки кваліфікованого сучасного фахівця морського флоту.

4. В навчальних посібниках автори намагались відійти від ідеологічної упередженості. Історики радянських часів методологічною основою суспільних наук вважали марксизм-ленінізм, тому об'єктивність історичного процесу ототожнювали з комуністичною партійністю. В умовах сучасної України в наявності існує протилежний націоналістичний ухил, інколи безапеляційний і категоричний. Автори зробили спробу знайти виважений “спокійний” фарватер історичної науково-об'єктивної правди.

Питання моральності в суспільстві розглядається і в курсі “Політології”, спецкурсі “Україна у міжнародних зв'язках”, в курсі “Політика і права людини”. Особлива увага приділяється проблемі морально-політичному виміру прав людини, звертається увага на норми суспільної моралі, на наслідки нехтування нормами моралі, на політичні маніпуляції етичними критеріями, аналізуються труднощі і ресурси подолання негативних тенденцій в морально-етичних орієнтаціях українського суспільства.

Зробимо деякі висновки з викладеного. Моральний чинник є однією з важливих складових української національної ідеї. Моральне виховання в морському ВНЗ в процесі викладання соціо-гуманітарних дисциплін, зокрема, філософії та історії України, політології, спецкурсів (“Україна у міжнародних зв'язках” та ін.) активізує розумову діяльність і підвищує бажання до знань і практичної діяльності курсантів (студентів), що якраз і необхідно фахівцям вищої кваліфікації морського флоту, галузі, яка сприяє “вмонтуванню” української політичної нації у загальнолюдський цивілізаційний процес.

- По-перше, моральне виховання є дією, важливою складовою формування свідомості фахівців, поєднанню освіти, культури і продуктивних сил держави і, врешті, підвищенню добробуту людей.
- По-друге, інтернаціональна, стратегічна морська галузь та морська освіта створюють сприятливі умови і можливості по вихованню морально-стійкої категорії людей, якими є морські кадри.

- Третє. Держава, яка є стрижнем, на якому тримається українська політична нація, що повинна відродити на новому щаблі національну морську галузь, сприяти інноваціям морської освіти. Висока моральність кадрів, морських професій буде сприяти підвищенню авторитету незалежної соборної України.
- Четверте. Необхідна цілеспрямована робота по пропаганді і втіленні в життя української національної ідеї, де плідне місце і безперечну роль повинні відігравати соціо-гуманітарні дисципліни, що викладаються у ВНЗ, такі як філософія, історія України, політологія та інші. Моральність повинна пронизувати і наповнювати всі напрямки навчання та виховання.
- П'яте. Моральність виховується стихійною енергією та інтелектом мас, але під керівництвом еліт. Підготовка технічної еліти, в тому числі морської є складовою української національної ідеї. Підготовка високоморальної еліти, на наш погляд, може мати два напрямки:
 - а) період теперішнього перехідного часу, коли головним важелем є консолідація різної за моральними якостями еліти (“маємо те, що маємо”).
 - б) паралельно з цими заходами, вирішувати завдання по підготовці молодії, високоморальної еліти. Пошук лідерів — чесних, талановитих, справедливих, порядних треба починати з навчання і виховання. Формування власної, нової високоморальної еліти починається в школі і продовжується у ВНЗ. Під керівництвом цих людей, морально-чистих і справедливих, Україна зможе вийти з кризи і тотальної корупції.

Література

1. Зеньковский В. В. История русской философии. — М.: Академический Проект, Раритет, 2001. — 880 с.
2. Захарченко М. В. Соціологічна думка України: Навч. посіб. — К.: Заповіт, 1996. — 424 с.
3. Політологічний словник: Навч. посіб. для вищ. нав. закл. / За ред. М. Ф. Головатого та О. В. Антонюка. — К.: МАУП, 2005. — 792 с.
4. Чечитко А. А. Диалектика в онтологии и антропологии Г. Сковороды // Правова держава в дослідженнях правників-

початківців: *Мат. Міжн. студ. наук. конф. (22-23 травня 2009)*. — Одеса: Фенікс, 492 с.

5. Василенко С. Д., Чечітко Ю. Т. *Історія України у контексті світової історії: Навч. посіб.* — Одеса: Друк, 2006. — 272 с.
6. Василенко С. Д., Чечітко Ю. Т. *Історія України: контекст світової морської політики ХХ століття: Навч. посіб.* — Одеса: Друк, 2007. — 352 с.
7. Василенко С. Д., Чечітко Ю. Т. *Викладання українознавчих дисциплін в морському вищому навчальному закладі: досвід, проблеми // Мова і культура.* — К.: Бурого, 2007. — Т. XI (99), вип. 9. — С. 101-107.
8. Василенко С. Д., Чечітко Ю. Т. *Погляд на інтегративну українську національну ідею через призму морської галузі та морської освіти // Морська освіта: Всеукр. наук.-інформ. видання.* — 2008, січень-березень. — № 1-2 — С. 53-56.

Резюме

В статье рассматриваются общие вопросы морального воспитания студенческой молодежи на современном этапе развития Украины, а также особенности морального воспитания курсантов (студентов) в морских высших учебных заведениях. Анализируются основные институты, которые реализуют данную политику, роль высшей школы в гуманитарной сфере. Рассматривается моральный фактор как один из важнейших составляющих украинской национальной идеи, моральное воспитание в морском ВУЗе в процессе преподавания социо-гуманитарных дисциплин.

Рецензент доктор истор. наук, профессор В. Н. Соколов

УДК 316.3:316.34

Н. А. Музыченко

СОЦИАЛЬНАЯ СТРАТИФИКАЦИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА В СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНЕ

Современные дискуссии по различным проблемам теории гражданского общества, неустоявшийся характер содержания ее важнейших критериев и понятий объясняются не только чисто гносеологическими трудностями и сложностью объекта познания. В немалой степени здесь повинно само историческое многообразие и своеобразие формирования гражданского общества в различных странах.

Вместе с тем, сколь бы ни были важны сами по себе теоретические разработки, как некоторые универсальные представления о структуре и функциях гражданского общества, мы должны понимать, что идеальная модель того, что называется сегодня зрелым гражданским обществом, может оказаться практически мало пригодна для современного этапа формирования гражданского общества в Украине. Ведь главными показателями зрелости гражданского общества всегда выступали наличие различных партий, в том числе и оппозиционных, свобода слова и информации, соблюдение прав гражданина и — как результат — наличие в обществе определенного консенсуса или компромисса интересов всех слоев, групп, партий и общественных организаций, понимание того, что мирный эволюционный путь развития по своим результатам более продуктивен и эффективен, нежели конфронтационный и революционный. Такой этап можно обозначить как состояние здорового консенсуса, когда в социальной структуре общества появляются достаточно мощные слои населения (составляющие его значительное большинство), кровно заинтересованные в сохранении существующего положения, в его стабилизации.

Теоретическая разработка проблем гражданского общества серьезно затрудняется отсутствием у нас соответствующей теоретической традиции и политической культуры. В силу этого к моменту, когда идея гражданского общества, бывшая десятилетиями в загоне, приобрела для нас первостепенное значение, мы далеко не сразу оказались готовыми к грамотному ее освоению. Тем более, что сам процесс этого освоения осуществлялся на фоне и в ходе острой политической борьбы, когда каждая из сторон стремилась поставить идею гражданского общества на службу своим интересам, и когда оно превращалось в очередную идеологему. Поэтому научный подход к проблеме нередко подменялся чисто прагматическим, при котором игнорировалась природа гражданского общества, утверждались внутренние противоречивые представления о нем, смещались соотношения между ним и государством.

В собственно теоретических исследованиях гражданского общества можно выделить две основные интерпретации его сущности, два различных понимания этого понятия. Одни авторы используют его для характеристики определенного состояния социума. При этой трактовке гражданское общество идентифицируется с государством особого типа, в котором юридически

обеспечены и политически защищены основные права и свободы личности, в силу чего оно может считаться “цивилизованным, то есть гражданским обществом”.

Вторая принципиальная трактовка гражданского общества связана с представлением о нем как об определенной сфере социума — сфере внесударственных отношений, структур и институтов. Понимание гражданского общества как особой сферы социума не означает разделение социального пространства на два тщательно отгороженных друг от друга поля. Общество есть единое целое, между различными его сферами неминуемы и необходимы взаимосвязь и взаимодействие. Государства в силу присущей ему функции структурирования социальных отношений неизбежно влияет на жизнь автономной частной сферы уже тем, что создает те или иные, благоприятные или неблагоприятные, условия для ее развития и функционирования. С другой стороны, гражданское общество выполняет функции “сцепления” социума, соединения частного и общественного интересов, посредничества между личностью и государством. Оно, с одной стороны, является полем, на котором развертывается борьба разнонаправленных частных и групповых интересов, а с другой — активным фактором этого процесса.

Вместе с тем следует подчеркнуть, что гражданское общество, вопреки мнению теоретиков, вовсе не сводится к противопоставлению его государству и акцентированию внимания лишь на его независимости и самостоятельности. Такой подход узок и необъективен, являясь порождением печального опыта нашей истории. Между тем, гражданское общество обретает свой подлинный расцвет в условиях демократии, а последняя формируется, развивается и сохраняется как устойчивая форма общественного развития лишь на базе прочной и развернутой в систему основы — гражданского общества. Существенно, что полная рассогласованность действий государства и гражданского общества свидетельствует об упадке государства. Это серьезная опасность для страны.

Очевидно, что актуализация теоретических проблем гражданского общества возникла и поддерживается не только и не столько чисто познавательным интересом к этой теме. Более важным побудительным мотивом выступают практические социальные и политические задачи, стоящие перед нашей страной сегодня и в ближайшей перспективе. В этом смысле вполне оправдано и даже

необходимо обращение к теоретическому и практическому историческому опыту становления гражданского общества в Украине.

Украина в своей истории пережила не одну волну переструктурирования социального пространства, когда рушилось прежнее устройство, менялся ценностный мир, формировались новые ориентиры, образцы и нормы поведения, гибли целые слои, рождались новые общности. В начале XXI в. Украина вновь переживает сложный и противоречивый процесс обновления.

Для того чтобы понять происходящие изменения, сначала необходимо рассмотреть основы, на которых строилась социальная структура советского общества. Раскрыть природу структуры советской Украины можно путем анализа украинского общества как комбинации различных стратификационных систем.

В стратификации советского общества, пронизанного административным и политическим контролем, ключевую роль играла этакратическая система. Место социальных групп в партийно-государственной иерархии предопределяло объем распределительных прав, уровень принятия решений и масштабы возможностей во всех областях. Стабильность политической системы обеспечивалась устойчивостью положения властной элиты (“номенклатуры”), ключевые позиции, в которой занимали политическая и военная элиты, а подчиненное место — хозяйственная и культурная.

Для этакратического общества характерно слияние власти и собственности; преобладание государственной собственности; государственно-монополистический способ производства; доминирование централизованного распределения; милитаризация экономики; словесно-слоевая стратификация иерархического типа, в которой позиции индивидов и социальных групп определяются их местом в структуре государственной власти, распространяющейся на подавляющую часть материальных, трудовых, информационных ресурсов; социальная мобильность в форме организуемой сверху селекции наиболее послушных и преданных системе людей.

Отличительной характеристикой социальной структуры общества советского типа является то, что она не была классово-вой, хотя по параметрам профессиональной структуры и экономической дифференциации оставалась внешне похожей на стратификацию западных обществ. Вследствие ликвидации основы классового разделения — частной собственности на средства производства — классы постепенно деструктурировались.

Монополия государственной собственности в принципе не может дать классового общества, так как все граждане — наемные работники государства, различающиеся лишь объемом делегированных им полномочий.

Под воздействием политических и социально-экономических реформ во второй половине 80-х гг. в Украине произошли большие перемены. По сравнению с советским временем структура украинского общества претерпела значительные изменения, хотя и сохраняет многие прежние черты.

Длительное подавление гражданского общества существовавшими политическими институтами определило неуправляемый, часто разрушительный характер возрождения демократии в Украине, вытеснение в сферу стихийного, где единственно возможным способом существования были формы протеста, придавало формирующемуся гражданскому обществу конфликтный, агрессивный характер. Оно оказалось ориентированным, прежде всего на уничтожение созданных ранее социальных институтов как объективаций сознательного (“несвободы”) и поощрение стихийных тенденций общественного развития (“свободы”). Однако нарастающее господство стихийного во всех сферах общества ныне так же губительно сказывается на формировании и функционировании элементов гражданского общества, как когда-то абсолютизм сознательно.

Поскольку становление гражданского общества было исторически связано с крупными изменениями в социальной структуре и политической форме, постольку эта проблема также оказалась в поле нашего внимания. Очевидно, что сфера деятельности элементов социальной структуры прямо или опосредованно связана с деятельностью субъектов гражданского общества, и это делает их проблематику взаимосвязанной.

Под социальной структурой понимается многомерное иерархически организованное социальное пространство, в котором социальные группы и слои различаются степенью обладания собственностью, властью и социальным статусом. Под социальными слоями (стратами) понимаются все социально-экономические группы, имеющие различное место в структуре глобальной социальной системы и между которыми имеется социальное неравенство.

Социальный слой может быть определен объективно и субъективно, и от этого зависит социальная стратификация. Субъективное определение — оценка отдельных социальных ро-

лей со стороны индивида. Эти роли ранжируются, распределяются на лестнице иерархии социальных ценностей. Оценку дает каждый индивид. Люди получают социальное положение, являющееся оценкой важности социальной роли, которую она имеет в конкретном обществе, или престиж в глазах окружающих.

При объективном определении слоя акцент делается на определенной социальной роли в общественном разделении труда. Тут индивиды тоже занимают определенное социальное положение на основе социально-экономического содержания: места в распределении материального богатства, обладания властью, социального престижа.

Современную трансформацию социальной структуры в нашей стране обуславливают два разнонаправленных процесса (тенденции): усложнение социальной дифференциации и ее упрощение. Усложнение происходит вследствие возникновения новых форм собственности (смешанной, частной, акционерной, кооперативной и др.), а упрощение — вследствие исчезновения номенклатуры с неинституционализированными видами привилегий, иерархизации собственников (предприниматели и наемные работники) по величине дохода, большей или меньшей свободы, саморегуляции, самореализации и др., т. е. в связи с формированием экономических классов.

Следовательно, если раньше основным дифференцирующим критерием являлось место в структуре властных отношений, то сейчас таким критерием становится имущественное неравенство, хотя первый не утратил своего существенного значения.

Социальная структура современного украинского общества характеризуется крайней социальной неустойчивостью, как на уровне процессов, происходящих внутри социальных групп и между ними, так и на уровне самосознания личностью своего места в системе социальной иерархии. Идет активный процесс “размывания” традиционных групп населения; происходит становление новых видов межгрупповой интеграции по формам собственности, доходам, включенности во властные структуры, социальной самоидентификации.

Начавшиеся процессы требуют не политического и даже не экономического, а исторического времени. Связанные с возникновением и распространением “вширь” и “вглубь” принципиально новых типов социальных субъектов и принципиально новых

социальных отношений между ними, эти процессы должны преобразовать не только системы хозяйствования и управления, но и саму систему массового сознания.

В настоящее время в социальной структуре украинского общества мы наблюдаем сосуществование старых, “регламентированных”, (“секторных”), по выражению польского социолога З. Загорского, классов и слоев и появление новых, тогда как современные западные общества базируют свой общественный порядок и парламентскую демократию на институте частной собственности и среднем классе, поддерживаемых системой стратификации, выполняющей роль инструмента собственного контроля. Следовательно, вопрос сегодня заключается в том, может ли в ближайшей перспективе в Украине сформироваться достаточно мощный средний класс, ориентированный на демократические ценности.

Социально-психологические предпосылки формирования “среднего класса” можно оценить по ценностным ориентациям, установкам населения, престижу принадлежности к среднему слою.

Сегодня доминирует установка большинства занятого населения на “твердую”, гарантированную зарплату как единственно приемлемый вид дохода. Другие его виды — предпринимательский доход, доход на активы, ровно как и возможность пользоваться кредитом, кажутся призрачными, ненадежными, а многим — просто спекулятивными и в силу этого неприемлемыми. У многих работников госсектора рыночная экономика ассоциируется с мошенничеством, делячеством, “деланием денег”, словом — с погоней за “нетрудовыми доходами”.

С выше сказанного вполне понятны трудности формирования нового социального слоя предпринимателей, ориентированных на независимую от государства производственную деятельность или коммерческое посредничество. Дает знать о себе и узость круга людей, материально и психологически готовых взяться за рискованную предпринимательскую деятельность и успешно справляться с управленческими обязанностями в условиях рыночной экономики. В нашем обществе, судя по всему, еще долго будут давать себя знать уравнилельные ожидания и отношение к предпринимательству как к сомнительной в моральном отношении деятельности. Устойчивость этих представлений выступает моральным

оправданием ее жестокого правового регулирования сегодня. Поэтому вряд ли можно рассчитывать, что рынок скоро станет фактором, интегрирующим общество — скорее наоборот, он будет усугублять его конфликтность. В частном секторе или в кооперативах сегодня предпочитает работать подавляющая часть молодежи, причем каждый четвертый из этой группы заявляет о желании заняться бизнесом самостоятельно.

Средний класс сегодня формируется из разных элементов разлагающейся структуры общества “реального социализма”, и он реально может способствовать процессу становления ценностей гражданского общества. Формирование среднего класса будет происходить, на мой взгляд, за счет следующих слоев переходного периода: 1) предпринимателей, менеджеров; 2) высококвалифицированных специалистов; 3) высококвалифицированных рабочих; 4) производительного крестьянства, фермеров.

Если процесс развития будет в значительной мере протекать по аналогии с западными обществами, хотя, разумеется, с существенной спецификой, то вследствие изменений в экономической структуре средний класс будет все более поглощать старые социальные слои и классы и станет решающей общественной силой, своеобразным гарантом демократического развития гражданского общества. Сегодня же можно говорить лишь о тенденции. Требуется значительное время, чтобы средний класс стал опорой и гарантом его дальнейшего развития.

Литература

1. Романенко Л. М., Витюк В. В. Современные теоретические парадигмы гражданского общества // Социс. — 2005. — № 6. — С. 14-24.
2. Парсонс Т. О структуре социального действия. — М.: Академический проект, 2000. — 880 с.

Резюме

В статті розглянуті основні складові громадянського суспільства, перспективи його розвитку в незалежній Україні. А також соціальну стратифікацію сучасного українського суспільства, та її основу — середній клас.

Рецензент канд. полит. наук, доцент А. В. Музиченко

КУЛЬТУРНО-НАУКОВІ ЦЕНТРИ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ

Еміграцію у даний час розглядають як одне із визначальних питань, що характеризує ХХІ століття. Понад 130 мільйонів людей, за даними Світового банку, знаходиться поза межами своєї батьківщини. Міжнародна організація з питань міграції наводить ще більш вражаючі цифри: у наш час 192 мільйони людей живе поза межами свого місця народження, що становить три відсотки всього населення світу.

Метою даної статті є характеристика основних культурно-наукових центрів українознавства, їх розвиток та діяльність їхніх найвизначніших представників.

Дослідженнями з даної проблеми займаються як українські так і західні дослідники українського походження. Такі як Марунчак М., Бачинський Ю., Наріжний С., Пасемко І. Чимала кількість наукових статей та праць щодо даного питання належать перу професора Макара Ю. І., Сича О. І., Федуняка С. Г.

Українська спільнота не виняток у світових міграційних процесах. Сьогодні за межами України, за різними оцінками, проживає від 12 до 20 млн. осіб, які покинули матірню землю з політичних та економічних причин, але зберігають свою національну ідентичність в умовах бездержавності країни походження [5, с. 30-31]. За словами Любомира Винара, голови Історичного товариства, історія української діаспори є інтегральною частиною історії України. Простежуючи діяльність світового українства за межами України, можемо стверджувати, що культура, освіта та наука, які розвивалися в середовищі української діаспори є також невід'ємною частиною культури, освіти та науки України. Це підтверджується тривалістю традицій розвитку цих сфер людської діяльності спочатку в Україні, потім у діаспорі, а сьогодні спостерігаємо зворотній шлях повернення цих здобутків на батьківщину. Лише симбіоз українських здобутків з материкової України та її діаспори в різних галузях створить цілісну і повну картину [12, с. 31].

За роки незалежності України значно підвищилася увага до вивчення української діаспори. В умовах національного відродження й державотворення в Україні активізувалося вивчення

української еміграції як політичного, соціологічного та культурного явища на шляху історичного розвитку українського народу [8, с. 58-64].

Протягом десятиліть у діаспорі нагромаджено значний духовно-культурний потенціал, створено чималі наукові, літературні, художні цінності, там працювали і працюють багато видатних українських науковців, письменників, митців. Українські емігранти змогли зберегти свою національну ідентичність завдяки потужній праці на ниві культури. Представники української інтелігенції будували школи, народні доми, “Просвіти”, читальні, церкви й церковні громади, засновували часописи, друкували книжки [6, 7].

Розглянемо найважливіші закордонні центри українознавства. До них І. Пасемко пропонує зараховувати Перемишль, Варшаву, Краків (Польща), Пряшів, Свидник (Словаччина), Подебради, Прагу (Чехія), Відень (Австрія), Мюнхен (Німеччина), Париж-Сарсель (Франція), Нью-Йорк, Філадельфію, Нью-Джерсі, Чикаго (США), Торонто, Едмонтон, Вінніпег (Канада), Мельбурн, Канберру, Сідней (Австралія), Буенос-Айрес (Аргентина), Куритибу, Прудентопіль — штат Парана (Бразилія). Щодо осередків українства у східній діаспорі, дослідник називає Москву, Санкт-Петербург, Тюмень, окремі осередки Зеленого Клину і Сірого Клину (Росія), Мінськ (Білорусія), Вільнюс (Литва), північні райони Казахстану [10, с. 47].

У Словаччині виділяються два центри — Пряшів та Свидник, де для 60-тисячного українського населення свого часу була створена ціла низка українських інституцій, зокрема: Українська національна рада Пряшівщини (1945), Український національний театр (1945), Реферат українських шкіл (1945), Українська студія чехословацького радіо (1949), Культурний союз українських трудящих ЧССР (1951), Піддуклянський український народний ансамбль (1953), Український відділ Братиславського дослідного інституту педагогіки (1953), Кафедра української мови і літератури Пряшівського педагогічного факультету Братиславського словацького університету імені Я. А. Коменського (1953), Музей української культури у Свиднику (1955). Також у Пряшеві виходять тижневик “Нове життя”, щомісячний публіцистичний часопис “Дружно вперед”.

Після закінчення Другої світової війни значна частина емігрантів опинилася у Західній Німеччині. Саме там з ініціативи В. Кубійовича 30 березня 1947 року було відроджене Наукове

Товариство ім. Т. Шевченка. У роботі установчих зборів, що відбулися у Мюнхені, брали участь 62 колишніх члени НТШ. Саме тут зародилася ідея видання “Енциклопедії українознавства”, тут постала перша трьохтомна “ЕУ-1” [4, с. 51-54].

Плідною була діяльність української діаспори у самому серці Європи — Празі. Після поразки визвольних змагань згідно зі статистикою близько 22 тис. української інтелігенції, політичних та громадських діячів знайшли свій притулок у Чехословаччині, президент якої Томаш Масарик, великий гуманіст і демократ, виявив до неї надзвичайну прихильність і дружелюбність. У надзвичайно стислий термін на чеських теренах була організована низка національних вищих шкіл. Успіх цієї важливої справи значною мірою забезпечив Український громадський Комітет, заснований у Празі у 1921 р., який став головним осередком культурно — національного життя українських емігрантів за кордоном.

Головною науковою і навчальною установою у міжвоєнний період був Український вільний університет (УВУ), заснований у січні 1921 р. у Відні за сприяння Чехословацького уряду, перенесений у жовтні цього ж року до Праги, яка стала у цей період найпотужнішим осередком українських учених за межами України [11, с. 12-15].

Унікальним за масштабами став факт заснування 28 травня 1925 р. Музею Визвольної Боротьби України, в якому були організовані такі відділи: військовий, табірної життя воєнного і післявоєнного періоду, архівів Союзу Визволення України, політично-дипломатичний, еміграційний та інші. Українському музеєві у Празі пожертвовано з різних частин світу й України понад 700 тис. матеріалів. Головою музею, його ідеологом і натхненником до 1935 року був Іван Горбачевський. З 1930 року Товариство “Музей Визвольної Боротьби України” ввійшло до складу Українського Академічного Комітету в Празі. Таким чином, за посередництвом Міжнародної Комісії для інтелектуальної співпраці при Лізі Націй, вступило у духовний обмін з науковими установами цілого світу. Музей став важливим осередком культурного життя української Праги і головним центром збереження пам’яток історії, культури й мистецтва української еміграції усього світу. Він працював виключно на добродійних засадах і був закритий під тиском комуністичного режиму у 1948 році.

У 1922 р. було засновано Центральний Союз Українського Студентства у Празі, який став всеохоплюючою молодіжною українською організацією у чужоземному світі. Ініціатором і одним із членів-засновників її стало Українське Академічне Товариство “Січ” у Відні (1868-1947).

Отже, Прага міжвоєнного періоду стала тим інтелектуальним і творчим тлом, на якому формувалася українська національна ідея. У цей період відбувався інтенсивний творчий діалог між українською інтелігенцією по лінії Прага-Париж, Прага-Варшава, Прага-Київ і, безперечно, з побратимами, насамперед Києва, Львова, Харкова.

Феномен празької української еміграції полягає у системності організації науки й освіти, яка дала можливість створити низку так званих празьких шкіл: поетичну, археологічну, історичну, мистецьку. Зокрема, до празької археологічної школи належали такі відомі археологи як Ярослав Пастернак, Вадим Щербаківський, Олег Кандиба-Ольжич, Іван Борковський. Варто наголосити на науковій діяльності Івана Борковського, який вагому частину свого творчого життя присвятив вивченню Праги та її околиць. Довголітні дослідження Празького граду були узагальнені вченим у докторській дисертації “Празький град у світлі нових досліджень” [12, с. 86-87]. Дивовижною є праця надзвичайно обдарованої особистості — Олега Кандиби-Ольжича, який за своє коротке життя (36 р.) став блискучим поетом, видатним археологом, відомим громадсько-політичним діячем, поліглотом (знав дев’ять європейських мов). Його археологічні дослідження стосувалися трипільської культури, яку відкрив чех Вікентій Хвойка наприкінці XIX ст. на Україні. Вона у 20-30 рр. XX ст. стала видатним явищем європейської археології. Великою мірою, окрім суто наукового інтересу, Кандиба бачив у вивченні трипільської культури (причетність якої до основ давньоукраїнської історії визнавали більшість її дослідників) певний патріотичний обов’язок. Олег Кандиба був одним із кращих знавців європейського енеоліту, зокрема трипільської культури, хоча сам вважав, що його справжнє покликання — поезія.

Помітний внесок у музичну культуру того часу здійснили відомі теоретики музики Федір Шешко і Василь Барвінський, композитори Нестор Нижанківський і Федір Якименко, Віра Березовська. Тут творила модерну європейську музику перша

українська жінка композитор Стефанія Туркевич. Не можна не згадати відому родину Колесс: Філарета, Олександра та Миколу, життя і творчість яких були тісно пов'язані з Прагою.

На перехресті західноєвропейських культур у міжвоєнній Празі повстала ціла колонія українських митців, творчість яких мала великий резонанс у чеських мистецьких колах. Особливо це стосується празької групи графіків, насамперед Віктора Цимбала, Роберта Лісовського, Юрія Вовка. Тут навчались також Петро Холодний (молодший), Євген Норман. Довгий час працювали і творили Іван Кулець, Онуфрій Пастернак, Михайло Брянський та інші. Надзвичайно важлива подія сталася у 1998 р.: працівники Слов'янської Бібліотеки у Празі, опрацьовуючи так звані “засекречені фонди”, виявили понад 1000 творів 68 митців українського графічного мистецтва, що були колись власністю Музею Визвольної Боротьби України і вважались назавжди втраченими. Їх у максимально короткий термін опрацьовала і закаталогізувала мистецтвознавець із Праги Оксана Пеленська

Слід наголосити, що українські вчені, митці, письменники в міжвоєнній Празі творили не на маргінесі, а часто ставали гордістю чеського народу. Зокрема, Іван Горбачевський заклав основи чеської біохімії, заснував празький Інститут лікарської хімії, а Іван Пулюй створив кафедру електротехніки у Празькій політехніці, якою керував до кінця свого життя. Тут плідно творив світової слави філософ, історик культури й літератури, славіст Дмитро Чижевський, а гордістю української історіографії стали Олександр Шульгин, Семен Наріжний, Федір Слісаренко. У музеях Чехії і Словачії знаходяться сотні картин українських художників, які за оцінками мистецтвознавців є вагомим внеском у європейський авангард першої половини ХХ століття.

На початок 50-х років припадає велике переселення українських емігрантів до США та Канади. Саме тут виростає новий осередок українознавства, який успішно функціонує й нині.

Канадський інститут українських студій в Едмонтоні (КІУС), напевне, — найвідоміший українознавчий осередок не лише в Канаді, але й на всьому американському континенті. Він виник внаслідок прагнення української громади зберегти свої історичні та культурні цінності, що зазнавали тиску з трьох сторін: тривале придушення української культури тоталітарним радянським режимом, байдужа (подекуди ворожа) позиція політиків та інтелекту-

алів Заходу, сильна асиміляція серед другого та третього покоління українців за кордоном. Тож завдання КІУС — збереження української ідентичності, утвердження того, що українська мова, історія та культура мають власну цінність [7,121]. На сьогодні, як твердить директор КІУС Зенон Когут, у його складі діють такі структурні одиниці та програми: видавництво Канадського інституту українських студій (поза Україною це найбільший видавець наукової україніки); видання “Encyclopedia of Ukraine”; Центр дослідження історії України ім. Петра Яцика; “Журнал українознавчих студій”; програма дослідження сучасної України ім. Стасюків (трирічна співпраця з Кельнським університетом та інститутом ім. Гаррімана при Колумбійському університеті з метою вивчення україно-російських стосунків); програма українсько-канадських досліджень, головний проєкт якої — підготовка багатотомної історії українців у Канаді; методичний кабінет української мови, головний проєкт — серія підручників української мови.

Нью-Йорк, Нью-Джерсі, Філадельфія, Чикаго — найвизначніші українознавчі центри США. У названих містах мають свої осередки українські земляцтва, фундації, товариства, об'єднання. Важливі структурні зміни, що відбулися у розвитку української еміграційної культури в 50-60-х роках ХХ століття, пов'язані з “Нью-Йоркською групою”. Вона не тільки не перервала духовної спорідненості поколінь, а й виявила новаторську дерзновенність, поєднавши найземніші реалістичні картини дійсності з міфологічними образами та фантастикою, тим самим перевівши ювелірно стильовий вектор — у систему неререферентної (незображальної) лірики [2, с. 21-25].

Важливо збагнути генезу “Нью-Йоркської групи”. Звичайно, можна б послатися на випадок і сказати, що її виникнення — явище випадкове, спалах сліпих, несвідомих сил природи. Згадана поетична група, як і, зрештою, вся наша культура, обертається довкола осі “особистість — маса”; ця вісь є однією з найактуальніших у сфері післявоєнної суспільної свідомості [14, с. 287-288]. “Нью-Йоркську групу” треба розглядати як вибух енергії блискучої плеяди талановитих, різнобічно обдарованих шістдесятників. Коли на материковій Україні до цієї генерації належали трохи старші поети — Дмитро Павличко, Ліна Костенко і дещо молодші — Василь Симоненко, Іван Драч, Василь Стус, Борис Олійник, прозаїки — Григорій Тютюнник, Євген Гуцало, Валерій

Шевчук, літературознавці — Іван Дзюба, Віталій Дончик, Михайлина Коцюбинська, художники — Панас Заливаха, Алла Горська та інші, то в діаспорі у цей час заявили про себе поети — Юрій Тарнавський, Богдан Рубчак, Патриція Килина, Емма Андєвська, Віра Вовк, художники — Юрій Соловій, Любослав Гуцалюк, Слава Геруляк, Аркадія Оленська-Петришин. Усіх цих — на той час молодих людей — об'єднувало особливе світовідчуження, загострене розуміння своєї історичної місії на землі, специфічне ставлення до ідей, інститутів і форм духовного життя, створених попередниками [1, с. 1-2].

Як згадує Б. Бойчук: “Існувала тільки група приятелів (близьких і далеких) — не було ніякої організації, не було статутів, ні зборів, ні управ, ні навіть маніфестів “Нью-Йоркської групи” [3, с. 21-25]. І більшість членів цієї групи лише “теоретично”, умовно проживали в Нью-Йорку.

Що ж об'єднало усіх цих митців? За словами Б. Бойчука, “чинником єднання була спільна настанова, що кожен поет мусить іти окремо, індивідуальною дорогою, виявляти власний літературний світ (що є стилем) і в тому сенсі бути інакшим, сучасним, модерним”. Хоч кожен із цих поетів розумів модернізм по-своєму і по-своєму ставився до нього. Ю. Тарнавський зазначає: “Власне, НІГ (“Нью-Йоркська група” — Авт.) організацією не була, бо не мали ми виборів, членських внесків, сходин і т. д. Не мали ми ні голови, ні скарбника, ні секретаря...Були ми друзями, колегами, і об'єднувало нас не так те, що ми мали спільного з собою, як те, чого не мали спільного з довколишнім світом, себто зі старшим поколінням українських письменників. Був це, в першу чергу, факт, що дозрівали ми всі на еміграції і наше відношення до України було цілком інакше, ніж відношення старших. Другим негативним спільним була в більшості нас відраза до традиційних літературних форм” [3, с. 40-49]. Цей спільний для цього угруповання рефлекс краси, в підваліні якого лежала потреба повної творчої свободи, теж не можна відкидати: “Всі згадані поети, — зауважує Б. Бойчук, — категорично відпихалися від концепції служіння народові, бо роль письменника, вважали, не є служити, а формувати літературу цього народу, тобто частинно формувати сам народ” [2, с. 21-25].

За деякими даними, до виникнення “Нью-Йоркської групи” причетний Іван Кошелівець (Ярешко). У роки війни опинився

на еміграції в Мюнхені, де працював редактором журналу “Сучасність”, співробітником редакції “Енциклопедії українознавства”, здобув учений ступінь доктора філософії і посів посаду професора Української вільної академії наук і Наукового товариства імені Т. Шевченка в Європі.

У причетності І. Кошелівця до “Нью-Йоркської групи”, можливо, певну роль зіграв і сімейний чинник: у 1959 році дружиною Івана Максимовича стала активна учасниця цього угруповання Емма Андіївська, то ж його інтерес до творчості поетів названого кола помітно підвищився. У своїй книзі “Розмови в дорозі до себе” І. Кошелівець про згаданих поетів пише так: “Для зручності (та на це були підстави, бо всіх їх об’єднувало щось спільне, хоча б скупчення у Нью-Йорку) я умовно означив цей гурт авторів “Нью-Йоркською групою”. Назва причепилася. Та й вони самі, припускаю, не помітивши, погодилися на неї”. Ю. Тарнавський не заперечує причетності І. Кошелівця до виникнення цього угруповання: “...Вже десь зимою 1959 р. був у Нью-Йорку Іван Кошелівець... Кошелівець запропонував, що мюнхенська друкарня, де друкувалася Українська літературна газета, може надрукувати журнал, і що він сам догляне. Ми погодилися на цю все-таки люб’язну пропозицію.” “Нью-Йоркський, -а, -е” — прийшло поетам на думку відразу, бо прикметник цей дуже влучно окреслював їхнє наставлення “відбиватися від традицій”, особливо українських, а також жорстокість урбанізації, яку всі вони відчували і яка відбивалася в їхніх творах. Спершу хотіли додати до прикметника іменник “школа”, аналогічно до вісниківської “Празька школа”. Та ця ідея відразу поетами була відкинута. Бо вони ніякої школи не творили, бо були надто неподібні до себе, і до того ж “школа” вводила конотацію “учень”, ким вони теж не хотіли бути. Тоді було запропоновано “група”, що мало елемент “об’єднання”, який був потрібен в назві, та яке не мало від’ємних конотацій “школи”. Це всім сподобалося. Б. Войчук ставить під сумнів, що І. Кошелівець був “хрещеним батьком” цієї групи: “Я не пригадую, в якій статті та в якому журналі він ужив назву Нью-Йоркська група... Ніхто з нас особисто не був тоді знайомий з Кошелівцем, ані не листувався з ним, тож безпосередньо підшепнути нам цю назву Кошелівець не міг” [2,21-25].

Які б дискусії не точилися довкола назви й початку “Нью-Йоркської групи”, не слід забувати, що вона постала тоді, коли в літературному процесі помітне місце займали учасники двох інших груп: “Празької школи” і групи шістдесятників.

Представники “Нью-Йоркської групи” орієнтувалися на нові відкриття; можна сказати, що в їх творах вперто й тяжко змагаються між собою два стилістичні принципи — тяжіння до стилізацій і свідомий нахил до сюрреалізму, означені тенденції зумовлюють систему нереферентної лірики, за словами Р. Якобсона, — “поезія думки”. У таких творах, як показав Р. Барт, домінує коннотація — сенс, що лише частково, у кількох опорних пунктах, зумовлений природою тексту, а більшою мірою приписаний читачем. Можна сказати, що поети “Нью-Йоркської групи” намагаються бути модерністами, але в кожного з них своє ставлення і своє розуміння модернізму, а при аналізі, при глибшому проникненні у тканину їх творів стає помітно, що їхня лірика глибинними мільйонними зв’язками тісно пов’язана з українською духовною традицією, в ній дивовижно матеріалізується архетипний матеріал колективної духовності нашої нації, захований у підсвідомій психіці, який з величезною силою діє хіба що на свідомість та інтуїцію найрозвинутіших читачів, а до всіх інших приходять у снах, як марення і візія. Тому має рацію І. Фізер, коли пише: “Члени НЙГ у різній мірі, навмисно чи ні, відкинули усталені норми як непридатні у творчому процесі. Внаслідок цього виник своєрідний поетичний ідіолект, подиву гідна незвичайність їхньої мови, характер їх поетичного світобачення” [16, с. 13-17].

Торкаючись українознавчих осередків у Польщі, називаємо Варшаву, Краків, Перемишль. Одна з перших відомих літературних організацій українців в еміграції — “Танк”. Вважається відгалуженням “Празької школи”, заснована 1929 р. у Варшаві за ініціативою Ю. Липи. До її складу входили Н. Лівіцька-Холодна, А. Крижанівський, Є. Маланюк, П. Холодний-син, О. Теліга, Б. Ольхівський та ін. “Танк” виник як результат полеміки творчої молоді в еміграції з Д. Донцовим, схильним до нав’язування національної заангажованості та недооцінки естетичних якостей художніх творів, підпорядкування творчості ідейній доктрині. Накреслюючи перед собою мету формування “державницької літератури”, орієнтуючись на “синтез героїзму, господар-

ності, волі”, “танківці” намагалися урівноважити критерії правди і краси, позбавити їх небажаного протистояння, відстояти творчу автономію національного митця, невідмежованого і від своїх громадських обов’язків. Про це мовилося у виданні “Статті про “Танк” “ (1929), де містився програмовий “Лист до літераторів” Ю. Липи та “Група “Танк” Є. Маланюка. І хоч це літературне угруповання розпалося 1929 р. (не без втручання Д. Донцова, занепокоєного появою невідкладних йому художніх структур), його ідеї реалізувалися пізніше на сторінках часопису “Ми”, газети “Назустріч”, до складу авторських колективів яких входили колишні “танківці”, власне, представники “Празької школи”.

“Ми” — літературна група українських письменників у Варшаві міжвоєнного двадцятиліття, яку можна вважати духовною спадкоємицею групи “Танк”. Група “Танк” організувала видавництво “Варяг” (1933-39), яке, крім творів Н. Лівіцької-Холодної, С. Гординського, А. Крижанівського та ін. українських письменників, “Бібліотеки українського державника”, видавало літературний неперіодичний журнал “Ми” (1933-37 — у Варшаві, 1937-39 — у Львові, видавець М. Куницький). Група і журнал відіграли важливу роль у розвитку української літератури на території Польщі перед Другою світовою війною. Засновниками групи були Є. Маланюк, А. Крижанівський, Н. Лівіцька-Холодна. Увійшли до неї українські письменники, котрі проживали у Варшаві (ширше — Польщі), львівська літературна молодь, що припинила свої стосунки з “Вісником”. Його редакторами були журналісти І. Дубицький, Б. Ольхівський, А. Крижанівський. Художнє оформлення здійснював маляр і графік П. Холодний (молодший). Журнал був високо оцінений польською критикою.

Отже, закордонні центри українознавства і українства — це феноменальне явище у світовій культурі, своєрідність і бурхливий розвиток якого поза межами України пояснюється в першу чергу тим, що на своїй материнській землі в умовах тоталітарного режиму та русифікації українці не мали права на власне національне самовираження [5, с. 21]. Процес культури творення, що тривав в українській діаспорі, став вагомим складовою українського культурного простору. Його головною метою була духовна консолідація українців усього світу в інтересах відродження, збереження й примноження національно-культурних традицій власного народу. Це сприяло збереженню цілісності

української культури, а в умовах незалежності — активізації державотвірного потенціалу, зміцненню позицій українських організацій у країнах поселення, а Української держави — у світовому співтоваристві [15, с. 6-11].

Література

1. Астаф'єв О. Стилї української еміграції: естетика тотожності // Українська мова та література. — 2000. — С. 1-2.
2. Бойчук Б. Декілька думок про “Нью-Йоркську групу” і декілька задніх думок // Сучасність. — 1979. — № 1. — С. 21-25.
3. Бойчук Б. Поезії про ніщо та інші поезії на цю саму тему // Сучасність. — 1971. — № 7-8. — С. 40-49.
4. Бублик В. Українська еміграція в Німеччині // Слово і час. — 1992. — № 5. — С. 51-54.
5. Зарубіжні Українці / С. Ю. Лазерник (кер. авт. кол.), Л. О. Лещенко, Ю. І. Макар та ін. — К.: Україна, 1991. — С. 30-31.
6. Козак С. Щоб тільки не наймитати: заходи української діаспори після проголошення незалежності України у США і Канаді // Літературна Україна. — 1991, 19 грудня. — С. 7.
7. Макар В. Ю. Соціально-політична інтеграція українців у поліетнічне суспільство Канади. — Чернівці: Прут, 2006. — С. 284.
8. Макар О. Ю. Особи українського походження в США і Канаді // Зарубежный мир: социально-политические и экономические проблемы. — К., 1991. — С. 58-64.
9. Макар Ю. І., Макар О. Ю. Розселення українців у світі // Трибуна. — 1991. — № 2. — С. 30-31.
10. Пасемко І. Осередки закордонного українознавства. — К.: Україна, 1999. — С. 49-52.
11. Пеленська О. Український портрет на тлі Праги. Українське мистецьке середовище в міжвоєнній Чехословаччині. — Нью-Йорк- Прага, 2005. — С. 12-15.
12. Петишрич В. Іван Борковський — видатний археолог з Прикарпаття // Постаті української археології. — Львів, 1998. — С. 86-87.
13. Рубанець М. Українці в Америці // Людина і світ. — 1994. — № 7. — С. 6-11.
14. Тарнавський О. Богдан Кравців // Українське слово: Хрестом ат. укр. літ. та літерат. Крит. XX ст.: у 4-х кн. — К.: Рось, 1995. — Кн. 4. — С. 287-288.

15. Українська діаспора у світі: Довідн. — К., 1993. — С. 240.
16. Фізер І. Модерн у межах допустимих обмежень // Сучасність. — 1985. — № 1. — С. 13-17.

Резюме

В статье рассматриваются культурно-научные центры украинской диаспоры.

Рецензент доктор истор. наук, профессор А. А. Степин

УДК 39:069.424

Л. М. Хрящевська

**ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ ЕТНОГРАФІЧНОГО
КОЛЕКЦІЙНОГО ФОНДУ**

Серед різноманітних культурно-освітніх установ, які пропагують прогресивні культурні надбання народів, особливе місце належить етнографічним, історичним і краєзнавчим музеям.

З кожним роком розширюється музейна мережа в Україні, урізноманітнюється профільна спрямованість створюваних осередків, удосконалюються всі форми музейної діяльності. Музеї відіграють дедалі більшу роль у виховному та освітньо-науковому процесах. Зростає роль музейних закладів як важливих центрів охорони пам'яток. Помітна тенденція дальшого піднесення ролі музеїв у культурно-виховному і науково-освітньому процесах зумовлює необхідність вивчення та узагальнення досвіду формування етнографічного колекційного фонду музеїв України, його наукового освоєння та пропаганди.

Першою публікацією, що стосується етнографічного музейництва на Україні, є праця західноукраїнського вченого І. Свенціцького, де в нарисовому плані показано історію формування музейних колекцій, узагальнено досвід музейного будівництва на українських землях [12, с. 5]. Особливо вагомим внеском у розробку питань історії, теорії та методики музейного будівництва на Україні стали дослідження, К. І. Гриневича, Т. В. Станюковича [4].

Разом з тим поза увагою дослідників залишилось чимало питань розвитку етнографічного музейництва, серед яких історія формування етнографічного колекційного фонду, дослідження якого є складовою частиною історіографічного вивчення розвитку етнографії на Україні.

Викладеними міркуваннями обґрунтовується мета дослідження — висвітлення історії формування етнографічного колекційного фонду та розвиток етнографічних досліджень на Україні.

Витоки історії музеїв України пов'язані з глибокою давньою. Іще за часів Київської Русі по церквах та монастирях збе-

рігались військові реліквії, князівські речі, окремі мистецькі предмети, ікони, книги, рукописи [13], що можна розцінювати як першопочатки власне музейної справи. Особливо цінні та багаті колекції зберігались у Софійському та Михайлівському соборах, Києво-Печерській лаврі, Києво-Видубицькому монастирі, Кирилівській церкві. Церкви та монастирські ризниці залишаються впродовж усього середньовіччя та нового часу осередками зберігання пам'яток живопису, мистецьких творів, стародруків [7], надійними сховищами “різноманітних дорогоцінностей зі всіх царин людської творчості” [12, с. 5]. У кінці XVII — на початку XVIII ст. з'являються вже й приватні колекції. Серед колекціонерів, що мали прекрасні збірки старовини і мистецтва, відомі, зокрема, Ф. Головін, В. Голіцин, А. Матвеев, Д. Голіцин, Я. Брюс та ін. [17, с. 37]. Першим загальнодоступним музеєм Російської держави стає створена у 1714 р. петербурзька Кунсткамера, єдиний у країні на той час державний осередок зберігання різноманітних пам'яток. Перетворення Кунсткамери із зібрання раритетів у науковий заклад відноситься до перших років існування Академії наук (заснована в 1824 р.).

Велике значення у формуванні етнографічних збірок музею відіграла експедиція Академії наук (1733-1743 рр.) у Приуралля та Сибір, що стала по суті першою історико-етнографічною експедицією, яка здійснила вивчення народів за етнографічним принципом.

Поступово етнографічні дослідження відмежовуються від географічно-біологічних та тісніше зливаються із гуманітарними — історико-філологічними. Планомірний експедиційний збір етнографічних матеріалів у другій половині XVIII ст. дедалі більше починає набувати самостійного характеру.

Розвиток та диференціація наук, поступове виокремлення та формування етнографії як науки, що має спеціальний предмет, завдання та методи дослідження, позначаються на музейній справі. Зокрема, в межах експозиції Кунсткамери у 1770 р. започатковується спеціальний етнографічний структурний підрозділ, а невдовзі (1836 р.) із Кунсткамери виділяється спеціалізований Етнографічний музей Академії наук [6, с. 196]. Назва музею сприяла поширенню терміну “етнографія”, який з 30-х років стає загальноприйнятим для визначення науки про культуру та побут різних народів. Становлення першого вітчизняного етнографічного музею відбувається бік у бік із становленням етнографії як науки.

Загалом по країні комплектування збірок культурно-історичних пам'яток до початку XIX ст. мало переважно спорадичний характер. Активізується робота по збереженню та охороні пам'яток лише з першої половини XIX ст. Передусім це було зумовлено розвитком капіталістичних відносин, що супроводжувався не тільки економічним, а й культурно-науковим піднесенням. Велике значення для справи охорони пам'яток мав розвиток спеціальних історичних дисциплін, археології та етнографії зокрема. Поява музеїв на території України (на початку XIX ст.) безпосередньо пов'язана з розвитком археологічної науки та з характерним для кінця XVIII-XIX ст. захопленням античністю. Археологічні музеї, що виникли в районі Причорномор'я, мали завдання зберігати місцеву старовину з розкопок античних міст Причорномор'я. Зокрема, вже в 1806 р. при Чорноморському гідрографічному депо у Миколаєві створюється Кабінет рідкостей, в якому зосереджувались археологічні колекції, зброя, медалі, монети та ін.

У 1811 р. один із засновників музейної справи в Причорномор'ї С. Г. Броневський організовує музей старожитностей у Феодосії. Як засвідчує путівник музею, в ньому були представлені пам'ятки еллінської, генуезької, вірменської і грузинської культур.

Розкопки археолога Дюбрюкса і виявлені в їх процесі пам'ятки старовини поклали початок Керченського музею старовини, офіційне відкриття якого відбулось 1826 р. за ініціативою І. А. Стемповського [11, с. 212].

Формування колекцій місцевої старовини Херсонеського археологічного музею також відноситься до кінця 20-х років XIX ст., хоча офіційне його відкриття датується 1860 роком [17, с. 37].

Ініціатива створення Одеського міського музею старовини належала археологу І. А. Стемповському, який першим почав систематичне дослідження давньогрецьких міст Північного Причорномор'я, доводив необхідність збереження пам'яток для наукових цілей [5, с. 17]. Відкриття музею відбулося у 1825 р. Першою збіркою музею стала подарована Ч. П. Бларамбергом колекція єгипетських, грецьких і римських предметів старовини і монети — загалом 347 одиниць зберігання та 50 томів книг.

Поява перших музеїв на Півдні України була результатом і потребою розвитку археологічної науки, так само як і склад музейних збірок визначався переважанням інтересів археології до пам'яток античності. Пам'ятки ж місцевої української ста-

ровини на цей час ще не стали об'єктом досліджень, і їх надходження в музеї Півдня України мало випадковий характер.

У 20-30-ті роки XIX ст. спостерігається деяке пожвавлення етнографічної думки. Велика роль у розвитку етнографічних досліджень на Україні в цей період належала Петербургу і Москві. Розпочаті ще в кінці XVIII ст. топографічні описи українських земель, що містили нариси про походження, матеріальну та духовну культуру населення України (Топографическое описание Харьковского наместничества, 1788 р.; Описание Черниговского наместничества, 1781 р.; Топографическое описание Киевского наместничества, 1786 р. та ряд інших), знайшли своє органічне продовження в ряді спеціальних етнографічних праць. Сприяли піднесенню народознавчих інтересів на Україні поширена в різних українських губерніях анкета Ф. Туманського та перша спеціальна наукова експедиція на Україну, очолювана А. Гюльденштедтом [10, с. 573].

Одночасно з Петербурзькою Академією наук і Московським університетом дедалі більшу роль у розвитку етнографії першої половини XIX ст. починають відігравати наукові товариства, зокрема, утворене в 1804 р. Товариство історії і старожитностей російських та заснована 1837 р. Археологічна комісія [2, с. 106]. Особливе значення мало утворення в 1845 р. такого наукового центра, як Російське Географічне товариство (РГТ) з відділенням етнографії. Етнографічне відділення РГТ — власне перша офіційна установа в країні — розгорнуло діяльність по фіксації фольклорно-етнографічних відомостей, виявленню та збиранню етнографічних матеріалів у межах всієї країни. Велике значення для активізації народознавчих інтересів на місцях та організації збирацько-пошукової роботи мали розроблені РГТ та розіслані по всій країні спеціальні етнографічні програми.

У 1848 р. при РГТ засновується Етнографічний музей. У статуті музею підкреслювалося, що він проектується як музей етнографії вітчизняних народів. Комплектування колекцій музею як безпосередньо ученими, так і кореспондентами з місць здійснювалося за спеціально розробленими циркулярами і програмами ("Программа предметов, собираемых для Этнографического музея Общества", "Исчисление предметов, желательных для Этнографического музея Географического общества"). При переважній увазі до явищ духовного життя, народного мистецтва,

програми ці водночас націлювали й на комплектування пам'яток матеріальної культури, в чому виявлявся комплексний підхід до вивчення народної культури.

На кінець 20-х - у 30-ті роки ХІХ ст. на українських землях з'являється ряд місцевих культурно-освітніх центрів, в яких поряд з іншими галузями знань набувала розвитку й етнографія.

У 1805 р. відкривається Харківський університет. В місті починають виходити періодичні видання ("Харьковский еженедельник", "Украинский вестник", "Украинский журнал"), в яких з'являються публікації про народну культуру та побут, усну народну творчість тощо.

У 1809 р. професор Г. П. Успенський підготував інструкцію по збиранню історико-топографічних і статистичних відомостей, у якій приділялася увага і "вітчизняним старожитностям". В університет почали надходити різні місцеві предмети археологічного і етнографічного характеру. Кореспондент музею Лабанда — учасник кругосвітньої подорожі Крузенштерна — передав музею різноманітне начиння, інструменти, одяг, зібраний ним серед жителів Маркізьких островів, островів Овейги, Кадьяка [16, с. 52]. Ректор університету І. С. Рижський подарував музею тканину, виготовлену на островах Таїті і Мадагаскар з трави та кори.

Дещо активізувалася збирацька діяльність університету з 1835 р. після введення нового університетського статуту. Згідно з положенням нового статуту, серед навчально-допоміжних закладів при університетах вперше визначається як обов'язковий — Музей прекрасних мистецтв та старожитностей.

Пам'ятки старовини згодом були передані з технологічного кабінету в мюнц-кабінет, в основу збірок якого були покладені пожертвування колекції монет попечителя Харківського навчального округу С. І. Потоцького та надзвичайно цінний дарунок Чичагова (13252 монети) [14, с. 86]. Серед інших пам'яток старовини відома колекція ідолів, одягу народів Східної Азії, давніх знарядь праці, зброї, побутового начиння тощо. Зібрані експонати були розміщені у двох залах колишнього корпусу казенноштатних студентів і відкриті для огляду.

Прогресивно настроєний професорсько-викладацький склад університету разом з членами гуртка "любителів української народності" зуміли налагодити видання ряду збірників і альманахів: "Украинский сборник", "Украинский альманах", "Моло-

дик” та ін. У цих виданнях було чимало етнографічних публікацій [14, с. 87], що містили фактографічні відомості про різні аспекти духовної культури українців. Це безперечно будило думку студентської молоді, сприяло розгортанню етнографічної збирацької роботи. Саме з цього часу помітно зростає кількість пам’яток старовини, в тому ж числі й етнографічної, в Музеї прекрасних мистецтв.

При музеї були відділи “первісної старовини”, антропології, монетних скарбів, церковної старовини. В останньому, створеному за ініціативою професора Є. К. Редіна, зосереджувалися цінні пам’ятки живопису, народного мистецтва краю, церковного начиння.

Музей університету став віхою на шляху до створення спеціалізованого етнографічного осередку на Харківщині. Його функціонування сприяло започаткуванню етнографічного музейництва на Україні.

У 30-40-ві роки XIX ст. зростає значення Одеси як важливого культурного і наукового осередку Півдня України. Культурне і наукове піднесення, зумовлене промислово-економічним розвитком краю, було тісно пов’язане із заснуванням в Одесі Товариства сільського господарства Південної Росії (1828 р.) та Одеського товариства історії і старовини (1839 р.) [9, с.4]. З 1832 р. при товаристві засновується музей, який замовив і придбав моделі традиційних сільськогосподарських знарядь, щоб мати змогу продемонструвати еволюцію знарядь праці рільництва. Вже на 1860 р. музей зібрав багату колекцію давніх і сучасних сільськогосподарських знарядь, що використовувалися місцевим населенням (плуги, сівалки, знаряддя ручного обробітку ґрунту і переробки продукції землеробства, транспортні засоби та ін.). На цей період музей був практично єдиним осередком на Півдні країни, в якому зосереджувалися етнографічні матеріали, що відтворювали заняття та побут місцевого населення.

Помітним був вплив на розгортання етнографічної наукової роботи та збирацької діяльності Одеського товариства історії і старовини, із заснуванням якого вперше порушується питання про необхідність не лише історико-археологічного, а й етнографічного вивчення культури та побуту населення Півдня України. У прийнятому в 1844 р. новому статуті товариства містяться положення, що стосуються завдань народознавчих досліджень.

З 1844 р. товариство розпочало видання свого друкованого органу: “Записки Одеського товариства історії і старожитностей”,

де публікувалися статистичні матеріали по історії заселення краю, відомості про обряди місцевого-населення, його побутові особливості тощо. Етнографічний аспект діяльності товариства визначив і характер музейних колекцій, серед яких, крім археологічних з'являються і етнографічні пам'ятки.

У 1858 р. відбулося об'єднання музею товариства і Одеського міського музею старовини [3, с. 39], що було зумовлено безперспективністю самостійного розвитку у місті двох однакових за профілем музеїв. Комплектування колекцій музею товариства здійснювалось згідно з положеннями статуту товариства, що заохочував вивчення та збирання не лише археологічних, а й фольклорно-етнографічних матеріалів. Великий інтерес становила, зокрема, колекція копій та оригінальних документів, що стосувалися історії заселення краю.

Таким чином у 30-50-ті роки XIX ст. відбуваються деякі зміни у комплектуванні музейних колекцій і на Півдні українських земель, стають очевидними зацікавлення етнографічними пам'ятками окремих культурних діячів, завдяки старанням яких у фонди музею починають надходити етнографічні матеріали.

Комплексний характер колекцій музеїв українських земель першої половини XIX ст. зумовлювався недиференційованістю народознавчої науки. Розпочате в 30-ті роки в комплексі історико-філологічних досліджень етнографічне вивчення Півдня позначається на характері місцевих музейних збірок, у складі яких поряд з пам'ятками археології та історії з'являються фольклорно-етнографічні матеріали.

Утворення музеїв на Наддніпрянській Україні відноситься до середини 40-х років XIX ст. — періоду подальшого загального суспільно-політичного, соціально-економічного та культурно-наукового розвитку. Активізація національного руху, зумовлена процесом формування української буржуазної нації, викликала помітне пожвавлення в галузі культури, сприяла розвиткові різних аспектів історико-народознавчих наук, в тому числі й етнографії. Саме в цей час виникають музейні осередки, в яких зосереджуються пам'ятки історії, культури.

Велика роль у розгортанні досліджень з українського народознавства в кінці другої чверті XIX ст. належить Київському університетові, який було засновано 1834 р. [1, с.5] З цього часу центр народознавчої діяльності поступово переміщається до Киє-

ва. Значним був вплив на пошуківлення фольклорно-етнографічних досліджень у стінах університету та на Україні взагалі М. О. Максимовича — відомого фольклориста, історика та етнографа, першого ректора Київського університету.

У 40-50-ті роки М. О. Максимович розробив план проведення великої фольклорно-етнографічної експедиції по північному Лівобережжю України та прилеглих до нього російських і білоруських землях з метою складання “детальної етнографічної карти”, багато працював над розробкою питань етногенезу східнослов'янських народів та українців зокрема. М. Максимович та М. Костомаров, який переїхав до Києва з Харкова, сформувавши довкола університету своєрідний осередок етнографічного вивчення України.

Велику роль у розвитку культури та науки в Києві, у вивченні історії України відіграла також створена у місті 1843 р. Археографічна комісія (Тимчасова комісія для розгляду стародавніх актів). Уже в 40-50-ті роки комісією було зібрано і опубліковано ряд важливих історичних документів, що стосувалися історії України.

Членом Археографічної комісії був і Т. Г. Шевченко — основоположник революційно-демократичного напрямку українського народознавства. Він виступив організатором історико-археографічних експедицій і відряджень по Україні з метою виявлення і фіксації історичних пам'яток. Під час цих експедицій Т. Г. Шевченко і сам зібрав значну кількість матеріалів з духовної та матеріальної культури, виконав ряд малюнків на етнографічну тематику.

Багатство пам'яток старовини на Київщині привертало увагу громадськості ще на початку XIX ст. Вже тоді робили спроби налагодити в організованому порядку виявлення та збереження пам'яток історії та культури Київщини. Однак лише із заснуванням Київського університету з'явилася можливість покласти початок справі охорони пам'яток. Наукові та культурні діячі, викладачі університету організують у 1835 р. у Києві Тимчасовий комітет для дослідження старожитностей.

На засіданні комітету 6 лютого 1836 р. приймається рішення про відкриття при Київському університеті Музею старожитностей з метою збереження для науки предметів старовини.

Характерною рисою університетських музеїв України було прагнення організаторів надати їм публічного характеру, підпоряд-

кувати їх діяльність потребам піднесення культурного розвитку краю, зробити їх доступними широкому загалу. Так, у середині XIX ст. у “Харьковских губернских ведомостях” було вміщено оголошення про те, що університетський музей відкривається для публіки. Були опубліковані правила користування музейними збірками та бібліотекою. Університетські музеї пропагували пам’ятки історії, культури та побуту у той період, коли етнографія як самостійна наука робила лише перші кроки. Вони орієнтувались у своїй діяльності на вивчення пам’яток історії і культури того краю, культурним центром якого виступали університети.

Відсутність у царській Росії першої половини XIX ст. будь-якого законодавства в галузі охорони культурно-історичних пам’яток народів, а також державної системи музеїв, посилювала суспільну значимість ініціативи наукових організацій та товариств, навчальних закладів, громадськості та приватних осіб, спрямованих на охорону пам’яток старовини і мистецтва, створення публічних музейних осередків.

До середини XIX ст. комплектування етнографічних пам’яток в музеях України здійснювалось у комплексі усієї збирацько-пошукової роботи музеїв. З 30-40-х років XIX ст. розпочалось серйозне збирання матеріалів з народного побуту. На кінець 40-50-х років організатори українських музеїв уже чітко усвідомлювали необхідність виявлення та збирання культурно-побутових пам’яток вітчизняних слов’янських народів. Проводяться перші етнографічні експедиції з метою збору пам’яток місцевої культури та побуту, розробляються та поширюються етнографічні запитальники.

Таким чином, стислий огляд виникнення та розвитку музеїв на території України першої половини XIX ст. свідчить, що саме на цьому етапі відбувається зародження етнографічного колекціонування та музейництва, яке базується на суспільно- та науково-осмисленому розумінні культурно-побутових пам’яток як важливих першоджерел етнографічної науки, становлення якої відноситься до середини XIX ст.

Огляд джерел формування етнографічного колекційного фонду розкриває основні його етапи та розвитку етнографічного музейництва. Перший етап триває з початку і до середини XIX ст. Саме у першій половині XIX ст. зароджується етнографічне музейне колекціонування. Громадські потреби у музеях — як пам’яткоохоронних, наукових і культурно-освітніх закладах —

позначалися на напрямках колекціонування історичних і культурно-побутових пам'яток. Комплексний характер перших музейних осередків на Україні зумовлювався не диференційованістю науки. Своїм виникненням музеї та етнографічні збірки цього часу завдячують ініціативі навчальних закладів, наукових товариств та окремих учених, зусиллями яких здійснюються перші етнографічні експедиції та започатковується розробка інструментарію для збирання народознавчих пам'яток.

Література

1. Анучин Е. К. О задачах русской этнографии // Этнографическое обозрение. — М., 1899. — Кн. 1. — 402 с.
2. Багaley Д. И. Опыт истории Харьковского университета. — Харьков, 1893-1898. — Т. 1. — 442 с.
3. Владимирський-Буданов М. Ф. История университета св. Владимира. — К., 1884. — Т.1 — 263 с.; Історія Київського університету. — К., 1959.
4. Гринеvич К. И. Иллюстрированный путеводитель по Херсонесу Таврическому. История — Руины — Музей. — 1926. — С. 87-88; Станюкович Т. В. Этнографическая наука и музеи. — Л., 1978. — С. 38.
5. Горленко В. Ф. Роль Петербурга і Москви у дослідженні української культури та побуту кінця XVIII - початку XIX ст. // Народна творчість та етнографія. — 1979. — № 2. — 6-106 с. (далі — НТЕ).
6. Дложевський С. С. Одеський державний історико-археологічний музей // Український музей. Збірник. Ч. 1. — К., 1927. — 396 с.
7. Краткое описание предметов древности, пожертвованных в Волыньское Епархиальное древнехранилище с 1 июля 1893 по 1 августа 1894. — Почаев, 1894; Краткая опись предметов, находящихся в древнехранилище православного Свято-Владимирского Братства в г. Владимире-Волыньском. — Киев, 1892; Полтавское Епархиальное древнехранилище. Указатель с описанием выдающихся письменных и вещественных памятников церковной старины Полтавской епархии. — Полтава, 1909.
8. Карнович Е. Н. Замечательные богатства у частных лиц в России. — СПб., 1874. — С.90; Забелин И. Е. Опыты изучения русских древностей и истории. — М., 1873. — Ч. 2. — С. 331.

9. Краткий указатель музея Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1867. — 187с.
10. Очерки истории исторической науки в СССР. — М., 1955. — Т. 1. — 601с.
11. Разгон А. М. Археологические музеи в России (1861-1917 гг.)//Очерки истории музейного дела в России. — М., 1961. — Вып. 3. — 326 с.
12. Свенціцький І. Про музеї і музейництво. Нариси і замітки. — Львів, 1920. — 105 с.
13. Сементовсий П. Киев и его святыни, древности, достопримечательности. — К., 1876.
14. Сементовский К. Очерк малороссийских поверий и обычаев // Молодик. — 1843. — С. 2. — 107 с.
15. Систематический указатель статей, заметок, протоколов, отчетов и проч., помещенных в “Листках” и “Записках” Общества сельского хозяйства Южной России с 1830 по 1894 г. — Одесса, 1895.
16. Учебные общества и учебно-вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805-1905 гг.). — Харьков, 1911. — 252 с.
17. Юргевич В. Исторический очерк 50-летия императорского Одесского общества истории и древностей 1839-1889 гг. — Одесса, 1889. — 337 с.

Резюме

Проанализированы источники формирования этнографического коллекционного фонда и развитие этнографических исследований на Украине. Выявлены основные этапы комплектации предметов культурно-исторических памятников.

Рецензент доктор истор. наук, профессор В. М. Хмарский

УДК 351.751.5-058.2372“20-30”

Т. А. Стоян

ФУНКЦІОНУВАННЯ ПАРТІЙНО-ІДЕОЛОГІЧНОГО КОНТРОЛЮ НАД ПРЕСОЮ В УКРАЇНІ (1928-1933 рр.)

Термін “соціалістична реконструкція”, що виник наприкінці 1920-х рр. та став знаковим для радянської історіографії, означав здійснення прискореної індустріалізації та революційної пе-

ребудови селянських господарств шляхом їх масової колективізації у формі колгоспів. Обґрунтування теоретичних та політико-економічних методів і принципів впровадження сталінської модернізації вимагало від партійних органів активізації пропагандистської роботи, поширення універсальних ідеологем стосовно розвитку радянського суспільства. Соціально-економічний експеримент, яким виявилася суцільна колективізація, потребував її системного ідеологічного обслуговування, захисту від опонентів та нападків “буржуазних ревізіоністів”, унеможливлення будь-яких критичних публічних заяв, друкування альтернативних модернізаційних проектів.

Органи політичної цензури також змінили форми діяльності, концентруючи увагу на поточних контрольних функціях. 7 травня 1927 р. начальник Головліту П. І. Лебедев-Полянський вимагав від головлітівських структур заборонити друкування статей, нарисів, повідомлень, у яких висвітлювались недоліки забезпечення населення продуктами, хлібом, щоб не викликати паніку у зв'язку з “...подоланням тимчасових труднощів в справі хлібозаготівель та постачання країни” [1, с. 71]. Причини виникнення хлібозаготівельної кризи та шляхи її подолання активно обговорювалися на засіданнях партійно-радянських органів влади — пленумах ЦК КП(б)У, ЦК ВКП(б), ВУЦВКу. Окремі виступи партноменклатури проникали на шпальти періодичних видань. Так, промову О. І. Рикова на зборах московського партактиву про підсумки липневого (1928 р.) пленуму ЦК ВКП(б) опублікувала газета “Комуніст” (Харків), тобто друкований орган ЦК КП(б)У, у якій висловлювалися негативне ставлення голови РНК СРСР до “надзвичайних заходів” під час заготівель хліба, сумнів щодо колгоспів і радгоспів розв'язати зернову проблему, а також обґрунтування необхідності продовження непу [2].

Насильна колективізація, карально-репресивні методи політики розкуркулення та невдоволення селян хлібозаготівлями викликали рух опору, що вилився в окремі повстання та збройні сутички з військами ДПУ [3]. Влітку 1930 р., щоб уникнути друкування інформації про масові акції протесту селян, Головліт надіслав до районних підрозділів інструкцію — перелік з охорони державних таємниць в пресі. До них належали факти відомості про страйки, антирадянські виступи, маніфестації [4, с. 284-285]. Заборонялося показувати масові форми спротиву “куркулів”,

друкувати загальні дані про кількість “терористичних актів куркульства”, але окремі факти замаху на сільських активістів, арешт “куркулів” дозволялися. В циркулярах Головліту розписувалися обов’язки та права уповноважених Головліту у видавництвах та політредакторів. Зокрема, 5 серпня 1931 р. Головліт вимагав попереднього контролю за періодичними виданнями, відслідковуючи інформацію про обороноздатність країни, про секретні постанови уряду, а також про розвиток економіки країни, про експорт, імпорт [4, с. 287].

Сучасні дослідники системи політичної цензури виокремлюють її функціонування в бібліотеках, тобто контроль за опублікованими книгами, брошурами, які підлягали вилученню з ідеологічних міркувань [5]. В історіографії навіть утвердився термін “бібліотечна цензура” [6, с. 29-33], хоча такого виду політичної цензури не було, а діяли конкретні форми ідеологічного нагляду за літературою, яку видавали читачам за службовими дозволами, позаяк вона зосереджувалася в спецховищах.

Предметом нашого дослідження є функціонування партійно-ідеологічного контролю над пресою, особиста роль Й. Сталіна, Л. Кагановича у його формуванні, їх нагляд за змістом публікацій, за авторами, а з другого боку з’ясування мотиваційної зумовленості цензурування інформації про економічний розвиток СРСР. 6 серпня 1931 р. Сталін в листі до Л. Кагановича звернув увагу на необхідність “...марксистсько-ленінської обробки членів партії” та контролю за газетою “Правда” [7, с. 37]. Опубліковане між ними листування за 1931-1936 рр. розкриває основні щаблі становлення їх особистої цензури, залежності усієї системи політичного контролю від суб’єктивного тлумачення подій вищою ланкою партноменклатури. Формальний текстологічний аналіз їхніх листів демонструє необмежену владу Сталіна, його диктаторські повноваження, про що свідчать наступні висловлювання: “змусьте “Правду”, “зобов’язати “Правду”, “не давати в пресі”, “полити брудом”, “ретельно наглядати”, “як це висвітлювати”, “друкувати не варто”. Зустрічаються визначення функціонального спрямування: “обробка громадської думки СРСР” [7, с. 396].

Особливе “підкування” Сталін виявляв до редакції газети “Правда” — центрального друкованого органу ЦК ВКП(б). 22 серпня 1931р., відповідаючи на його зауваження, Л. Кагано-

вич запевнив вождя у тому, що за діяльністю “Правди” “...буду більш ретельно наглядати” [7, с. 59]. Наступного дня Л. Каганович писав Сталінові таке: “Безумовно, що товариші з “Правди” тепер переходять деякі межі, як щодо саморекламування, так і в тональності і характері матеріалу. Після минулорічної вашої критики вони добре повернулися до господарства, але тепер у них виходить суцільний барабанний гуркіт і почасти наказний тон, вони прагнуть ніби як керувати; так, вони повинні виправляти недоліки, але вони ж і повинні виховувати мільйони, підняти ідейність, а в цьому їм багато чого бракує” [7, с. 52]. Газета “Правда”, редакційною роботою якої керували М. М. Попов та Л. З. Мехліс, не друкувала “Дискусійних сторінок”, які мали місце за життя та після смерті Леніна, але виявляли певну довільність оцінок поточної політики, тому Л. Каганович мав з ними “міцну і ґрунтовну бесіду”.

Партійні друковані часописи не підлягали цензурі Головліту, особливо постанови політбюро та ЦК ВКП(б), за якими слідкували власні структури Центрально-контрольна комісія та відповідні підрозділи ЦК партії. Головліт підпорядковувався партійним органам. 5 вересня 1930 р. політбюро ЦК ВКП(б) реорганізувало діяльність Головліту, звільнивши його апарат від попереднього політико-ідеологічного контролю, але зосередивши увагу на видавництвах та “виході літератури” [4, с. 54]. Партія здійснювала системний нагляд за цензурними органами, відтак вказівки Й. Сталіна були цілком закономірними.

Особисто слідкуючи за ключовими періодичними виданнями, Сталін дуже гостро реагував на порушення вимог політичної цензури. Так, 5 червня 1932 р. він надіслав листа членом політбюро ЦК ВКП(б), у якому дав категоричну оцінку статті О. Ярославського про недоліки в роботі партійного керівництва Іванівської області РСФРР [8], де відбулися страйкові протести робітників, хоча “старий більшовик” не згадує про них, однак підкреслює відсутність належного матеріального забезпечення. “Протестую проти публікації в “Правді” статті Ярославського про виступи робітників в Іваново-Вознесенську і зміну там парткерівництва. Стаття, — наголошував Сталін, — явно неправильна з фактичної сторони і шкідлива політично. Своєю статтею Ярославський дав іноземним кореспондентам можливість писати про “новий Кронштадт”, ніби “продиктованим останніми рішеннями

ЦК і РНК про колгоспну торгівлю”. Хто дав Ярославському право виступати з подібною статтею, яка завдає шкоди партії і явно вигідна нашим ворогам. Чому редакція “Правди” допускає подібні безвідповідальні виступи? Чому дають Ярославському безконтрольне право користуватися зброєю, якою він не володіє і якою всюди зловживає на шкоду партії” [7, с. 139]. О. Ярославський, як ветеран партії, давно працював в газеті “Правда”, котрий ще у 1924 р. вважав загальний наклад і кількість сторінок “...не технічним, а політичним питанням” [9, с. 81]. Будучи істориком і громадсько-політичним діячем, впливав на розвиток суспільної думки, особливо шляхом публікації статей, тому перебував під наглядом Сталіна.

6 червня 1932 р. Л. Каганович, довідавшись про обурення Сталіна виходом статті О. М. Ярославського, відреагував так: “Ваша оцінка статті Ярославського абсолютно правильна, завтра викличемо правдистів, приймемо засуджуючу постанову. Мені здається, треба було б Ярославського від “Правди” звільнити. На днях цеакисти хотіли ще видрукувати їх постанову про Іваново-Вознесенські справи, я затримав, і публікації не буде” [7, с. 143]. Л. Каганович мав розмову з редактором газети “Правда” Л. З. Мехлісом стосовно статті О. М. Ярославського, тому наполегливо просив Сталіна звільнити голову Всесоюзного об’єднання старих більшовиків від членства в редколегії газети, що і сталося 7 червня 1932 р. Того дня відбулося засідання політбюро, яке обговорило статтю Ярославського, вказавши йому, що “...своєю статтею він допомагає ворогам”. Рішення було категоричним, враховуючи партійний стаж О. Ярославського, котрий був в РСДРП з 1898 р.: “а) Визнати статтю т. Ярославського відверто помилковою, не правильною з фактичної сторони і шкідливою політично; б) Вказати бюро редакції “Правда” на те, що вона допустила помилку, надрукувавши цю статтю на сторінках “Правди”; в) Звільнити т. Ярославського від роботи в якості члена редакції “Правди” [7, с. 147]. В статті не висвітлювалися обставини страйку робітників, але сам факт непродуманого реагування О. Ярославського на події в традиційно бунтівному Іваново-Вознесенську, викликали негайну і жорстку реакцію самого Сталіна.

Сталінська критика О. Ярославського, яку запопадливо виконував Л. Каганович, мала далекоглядну тактичну дію: звільнен-

ня з керівних, особливо контрольних партійних органів, більшовицької гвардії, ослаблення їхнього авторитету і поступове утвердження безроздільного лідерства з повноваженнями основного теоретика партії. Оцінки “політично шкідлива”, “безвідповідальна”, “вигідна нашим ворогам”, які використав Сталін, свідчили не лише про його номенклатурну зверхність, а також про власну непогрішність, про встановлення особистої цензури за діяльністю основного друкованого органу партії. Л. Каганович, “правильно оцінивши ситуацію та бажання свого патрона, писав 7 червня: “Думаю, що ми вчинили вірно, звільнивши його від “Правди” і “Правду” від нього. Він змішував функції секретаря ЦКК з функціями члена редколегії, працюючи в “Правді” як ЦККист, а в ЦКК як журналіст. Ви цілком маєте рацію, що він не вмів користуватися зброєю газети, він до останньої хвилини не зрозумів своєї політичної помилки”. Захищаючи “Правду” від О. Ярославського, Сталін та Каганович боролися з історичною правдою, уникаючи оприлюднення руйнівних соціально-економічних наслідків соціалістичної реконструкції народного господарства.

Формуючи громадську думку навколо першого п’ятирічного плану, Сталін чутливо реагував на критику та викриття “прориву” генеральної лінії партії. Він сподівався на конструктивну результативність його економічного “стрибка”, відтак чекав від індустріалізації та колективізації диводійства, але реалії були жакливими, тому залишалося підтримувати ілюзію успіху. Сталін дорікав Л. Кагановичу за те, що ВРНГ видало постанову про розвиток чорної металургії, а “Правда” поспішно заявила про її ухвалення ЦК партії, хоча затвердити мав Раднарком. 26 вересня 1931 р. Сталін написав листа Л. Кагановичу та В. Молотову, у якому розкритикував редакцію газети “За індустріалізацію” за те, що вона опублікувала передовицю, показавши неправильно “причини прориву в промисловості” [7, с. 121]. Члени політбюро, порадившись між собою, змусили редакцію газети написати іншу статтю. Сталін вимагав від Л. Кагановича примусити “Правду” щодня друкувати зведення про виробництво на “АМО” та “Автозаводі”, наполягав “...негайно підняти в пресі кампанію стосовно багатючих перспектив стерлітамської, ухтинської і ембінської нафти”, “...на протязі декількох номерів “Известий” прокричати про багатючі поклади нафти в цих районах і про те, що за таких багатих перспектив доведеться частину

грозненської, майкопської та бакинської нафти повернути на експорт” [7, с.151]. Перебуваючи у Сочі, він телеграфував або передавав листи літаком Кагановичу та Молотову, які згодом ставали постановами партійних органів — політбюро, ЦК. Через пресу, особливо “Правду”, він керував промисловістю, маніпулював громадською думкою, хизувався перед світом прискореними темпами її розвитку. Листи Сталіна ставали партійними директивами, тобто політичними рішеннями прямої дії. Наприклад, 12 червня 1932 р. через Кагановича було винесено на обговорення політбюро чотири сталінські пропозиції, кожна з яких розпочиналася словами — “зобов’язати “Правду” друкувати або взяти під “систематичний обстріл”: щоденні зведення про випуск автомашин на “АМО” та Нижньгородським автозаводом; тракторів на Сталінградському і Харківському тракторному заводах, “...не боятися того, що Харківський тракторний з відомих причин буде давати на перший час менше сто штук на день”; керівництво “...наших металургійних заводів, які, не дивлячись на пуск нових гігантських домен, все таки ще не змогли підняти виробництво чавуну до двадцяти тисяч тонн на день”; підприємства Наркомлісу і Наркомпостачу, які не дивлячись на великі затрати державних коштів, все ще топчуться на місці” [7, с. 161]. Наступного дня політбюро ухвалило цей текст телеграми Сталіна як рішення політбюро. Партійний вождь вдало використовував “зброю преси”, спрямовував її на формування власного іміджу великого кормчого, а з другого боку сигналізував про успіхи соціалістичної індустріалізації, про очікуваність її дивовижних результатів, всіляко замовчуючи “прориви” і трагічні наслідки.

Постанови мали таємний характер, тобто були керівництвом до дії для наркомів та установ, але не всі друкувалися в пресі. Це стосувалося не лише партійних постанов, а також статей опальних політиків та літераторів. Їх друкували переважно за згоди Сталіна. 16 жовтня 1932 р. М. І. Бухарін, позбавлений політичного впливу в партії, просив Сталіна опублікувати статтю про М. Горького, яка з’явилася наступного дня [10], отже була дозволена ним, однак наприкінці матеріалу говорилося про поступ “...великої Людини, залізної і доброї, борця і ніжної душі, воїна та пророка, солдата та учителя” [9, с. 260]. Цитата швидше стосується месіанського поступу Сталіна, ніж літературної творчості М. Горького. 20 жовтня 1932 р. драматург В. Кіршон

просив Сталіна видати статтю про необхідність розгортання самокритики серед письменників, тому вождь без вагань написав Л. Мехлісу резолюцію: “Треба негайно опублікувати” [9, с. 268].

Підтримуючи ідеологічно витримані статті і твори, Сталін накидався на “фальсифікаторів” і “ворогів”, особливо іноземних кореспондентів. Він міг домовитись і зацікавити А. Барбюса, американського журналіста У. Дранті та інших писати замовні статті і репортажі про економічне диво в СРСР, навіть перекопати колишнього прем’єр-міністра Франції Е. Ерріо про соціалістичні успіхи, але одночасно скаженів від гніву, коли решта журналістів писали правду.

Влітку 1932 р. Сталін знав про масовий голод в Україні, тому що особисто одержав листи від В. Я. Чубаря та Г. І. Петровського з викладом обставин та причин цієї катастрофи [11, с. 212-215]. 6 липня 1932 р., коли розпочалася Всеукраїнська конференція КП(б)У, Молотов та Каганович радилися зі Сталіним стосовно характеру висвітлення в пресі її матеріалів. “Виникає питання, — підкреслювали вони, — як це висвітлювати в пресі. Щоб не давати поживи іноземній пресі, вважаємо потрібним дати виклад цієї критики в нашій пресі у стриманих тонах без друкування фактів про становище в поганих районах” [7, с. 219]. Напередодні конференції Сталін особисто вказував Кагановичу як треба висвітлювати підсумки весняної сівби. “В статті треба підкреслити, — наголошував він 22 червня, — що зведення Наркомзема документально встановлюють повну перемогу колгоспів і радгоспів в сільському господарстві, позаяк питома вага одноосібного сектору не становить цього року і 20 відсотків, тоді як питома вага колгоспів і радгоспів перевищує 80 відсотків усієї посівної площі” [7, с. 187]. На XIV з’їзді ВКП(б) 26 січня 1934 р. він визнає, що 1931-1932 рр. були роками великого занепаду “продукції зернових культур”, тваринництва, а зростання посівних площ не можна “...вважати повністю достатніми показниками розвитку сільського господарства” [12, с. 319-320]. Для преси мав оптимістичні вислови, а на партійному з’їзді демонстрував і недоліки колгоспної системи, яка не подолала зернової проблеми, хоча Сталін сподівався на неї.

Ідеологічно виважену самокритику Сталін всіляко підтримував, тому і дозволив друкувати статтю В. Кіршона, але не сприймав критики соціалістичного ладу з боку іноземних журналістів.

Зокрема, 15 липня 1932 р. Сталін довідався про те, що кореспондент газети “Нейе Фрей Прес” Бассехес написав “огидний пасквіль” на “радянську економічну політику”, про використання примусової праці політв’язнів на лісоповалах, про недоліки госпрозрахунку, якого мали депортувати з СРСР, але залишили. “Тепер, — шаленів від гніву Сталін, — він знущується з приводу позики та колгоспної торгівлі. А ми мовчимо, ніби ідіоти, і терпимо брехню цього цуценяти капіталістичних лавочників. Біль-шо-ви-ки, хе-хе...” [7, с. 225]. Попередні висловлювання Сталіна стосовно преси були дипломатично виваженими, політично непохитними та емоційно стриманими, але цього разу публікації Бассехеса його “дістали”. Він запропонував “...полити брудом цю капіталістичну мерзоту на сторінках “Правди” та “Известий”, а згодом “...вигнати його з СРСР” [7, с. 225]. Бассехеса вислали лише у 1937 р., тобто через 5 років, щоб не здійснити політичного галасу, не зосереджувати зайвої уваги західної преси довкола голоду, репресій, карткової системи постачання робітників хлібом тощо. Переслідувань зазнав також британський журналіст Д. Керет, який інформував Європу та Америку про жахливий голод в Україні [13].

Ставлення органів політцензури до іноземних журналістів було однозначно негативним, навіть ворожим, але вони не мали засобів впливу на них. Інша справа іноземні відділи радянських періодичних видань, співробітники яких пережили чергову політичну чистку протягом серпня 1932 р. за вказівкою Кагановича. Кожен крок іноземних кореспондентів відслідковували працівники ОДПУ, інформуючи партійні органи. Одержавши таке спецдонесення, Сталін запитував 19 лютого 1933 р. Молотова та Кагановича: “Чи не знаєте, хто дозволив американським кореспондентам в Москві поїхати на Кубань? Вони сфабрикували мерзенність про становище на Кубані (див. їх кореспонденції). Треба покласти цьому край і заборонити цим панам роз’їзжати по СРСР. Шпигунів і так багато в СРСР” [7, с. 307]. На Кубані та в Україні був Д. Керет, а можливо й інші журналісти, про яких згадував Сталін.

24 вересня 1933 р. питання пересування “інкореспондентів” територією СРСР порушив Л. Каганович, запропонувавши Сталіну встановити “...порядок надання дозволу у кожному конкретному випадку, допускаючи більш часті виїзди кореспондентів” [7,

с. 361]. Порядок їх поїздок встановило політбюро ЦК ВКП(б) 23 лютого 1933 р., згідно якого дозвіл на конкретну поїздку до населеного пункту видавало Головне управління міліції. Сталін відповів Кагановичу 28 вересня, одночасно вимагаючи “натиску на хлібозаготівлі”, таким чином: “Дозволяти “більш часті поїздки” інкореспондентів неможна. Якщо їм не подобається встановлений для них порядок, нехай ідуть до інших країн. Стосовно інкореспондентів треба повністю зберегти теперішній режим” [7, с. 364]. Зневага Сталіна до іноземних журналістів та газет мала політико-ідеологічну мотивацію, а також особисту, позаяк не кожен виконував соціальне замовлення Кремля.

5 жовтня 1932 р. кремлівський кабінет Сталіна відвідав французький письменник Анрі Барбюс, стенограма розмови між ними була видрукувана у 3-х примірниках під грифом “цілком таємно”. Бесіда, яка не була опублікована у “Творах” Сталіна, стосувалася роботи Амстердамського конгресу, спрямованого на висвітлення загрози імперіалістичної війни проти СРСР, особливо через журнал “Монд”, яким керував А. Барбюс. Сталін запропонував видавати спеціальний інформаційний бюлетень для висвітлення діяльності Комітету, інтернаціонального виконавчого бюро та секретаріату Амстердамського конгресу, а також надати фінансову допомогу для становлення такого часопису [9, с. 254-255]. А. Барбюс, як зазначалося в запису бесіди, висловив захоплення від побаченого в СРСР та зворушення про “...самого тов. Сталіна, котрий насправді виявився такою добросердною людиною” [9, с. 256]. А. Барбюс мав відвідати Дніпробуд, щоб переконатися в масштабності промислового розвитку СРСР. 12 жовтня 1932 р. О. Стасова та М. Шверник привезли від “радянських робітників” 385 тис. франків для підтримки починань А. Барбюса в межах амстердамського руху. Запис розмови А. Барбюса та Сталіна було вилучено з колекції документів, які особисто надсилалися до Парижу, а перевірені матеріали мали повторно направити дипломатичною поштою. Журнал “Монд” щедро фінансувався з державного бюджету СРСР (455 тис. крб. у валюті) [9, с. 288], тому А. Барбюс погодився писати біографію Сталіна. У зв’язку з цим була створена редакційна група, яка мала здійснювати підбір матеріалу для написання біографії. Радянський видавець Н. Рабичев, якому було доручено друк майбутньої книги, радився 8 грудня 1932 р. із секретаріатом

Сталіна, а також запитували Д. З. Мануїльського стосовно політичної надійності французького письменника. “Тов. Мануїльський вважає, — підкреслював Н. Рабичев, — що А. Барбюсу цю справу доручити можна і варто, він напише те, що йому порадять, зокрема, про боротьбу з троцькізмом” [9, с. 270]. На рукопис А. Барбюса “Сталін” була написана розгорнута редакційна рецензія керівника Агітпропу ЦК ВКП(б) О. І. Стецького, надіслана авторові книги 28 вересня 1934 р. [9, с. 342], тобто тривала ретельна цензорська діяльність.

Гнівною виявилася реакція Сталіна на книгу американського сільськогосподарського магната Томаса Кемпбелла “Росія: ринок чи загроза”, яка з’явилася 1932 р. В основу книги було покладено інтерв’ю зі Сталіним, записане Т. Кемпбеллом 28 січня 1929 р., яке в СРСР тоді не друкували. Одразу після бесіди Сталін дуже ретельно відреагував текст, доповнив сюжети про іноземний кредит, а також зазначив, що все це не для преси. В листопадовому числі 1932 р. в одному із троцькістських журналів з’явилася передова стаття, у якій розповідалося про книгу Т. Кемпбелла, про його враження від зустрічі зі Сталіним. 30 листопада 1932 р. журнал “Большевик”, щоб упередити зарубіжні видання, друкує текст розмови Сталіна і Кемпбелла, але в редакції Сталіна від 1 березня 1929 р. [12, с. 148-157]. Він потрапив до зібрання творів Сталіна. Наприкінці бесіди Сталін запропонував співбесіднику поговорити “строго конфіденційно” про позику, яку запропонували англійські банкіри. Т. Кемпбелл запитав Сталіна стосовно можливого інформування про це президента Гувера, на що Сталін відповів позитивно, але “не давати в пресу” [12, с. 156]. В книзі Т. Кемпбелла не було повного тексту інтерв’ю зі Сталіним, що дозволило останньому критично відреагувати на її появу та коментар в зарубіжному “троцькістському” журналі. Передмова, яку Сталін написав до видання тексту розмови, мала назву “Пан Кемпбелл прибріхує”, у якій він використовує категоричні оцінки: “нісенітниця”, “фантазує”, “прибріхує” [12, с. 279-281]. Викриваючи “брехню” американського бізнесмена, Сталін виконував функцію політцензора, спростовуючи висновки Кемпбелла.

Зовнішньоекономічні питання СРСР, але в бажаному для Сталіна контексті, показав У. Дюранті, котрий записав 25 грудня 1933 р. інтерв’ю з ним. Вони зустрічалися і раніше, але цього

разу слухняний американський журналіст мав донести керівництву США інформацію про кредитоспроможність СРСР. Фактично Сталін закликав ділові кола США надати кредит для розвитку радянської золотовидобувної промисловості, металургії, гарантуючи його повернення, позаяк ці галузі швидко розвиваються. У. Дюранті пригадав зустріч зі Сталіним у 1930 р., коли йшлося про економічну кризу капіталізму, а Сталін зазначив, що ця криза не остання. Він висловив думку про підтримку Ліги націй, тобто про готовність СРСР стати її членом, що і відбулося у 1934 р., а також запевнив журналіста стосовно вирішення проблеми сільського господарства. Інтерв'ю було опубліковано 4 січня 1934 р. в газеті “Правда”, а У. Дюранті видав низку статей на Заході про бурхливий розвиток радянської економіки. У. Дюранті запитував Сталіна про відношення з Кореєю та Японією, а напередодні зустрічі з американським журналістом він писав Кагановичу та Молотову про необхідність “...підготовки та обробки громадської думки СРСР і всіх інших країн стосовно і взагалі проти мілітаристів Японії” [9, с. 396].

В Англії з'явилися статті К. Д. Какабадзе — колишнього голови Держплану Грузинської СРР та керівника радянських торгових фірм (“Рудоекспорт”, “Марганекспорт”), який влітку 1933 р. залишився в Берліні, відмовившись від громадянства СРСР. Його статті в емігрантських часописах засвідчували факт штучного голоду на Кубані та Північному Кавказі [9, с. 314]. Він опублікував на сторінках британського видання “Сандей Експрес” статтю “Сталін Грозний”, розкриваючи повсякденне життя “вождя народів” на дачі Зубатовка, його матеріальні статки, розваги тощо. Статті К. Какабадзе передрукували деякі німецькі газети, про що інформував “Правду” її кореспондент в Берліні, а також повноважні представники СРСР в Лондоні. Політико-ідеологічної відповіді Сталіна на випад К. Какабадзе не було, але 14 квітня 1934 р. він написав Л. Берії короткого листа, у якому говорилося про “...арештованих в московських готелях грузинських гуляк та бешкетників”, які представляли господарські організації Грузії [9, с. 318]. Держплан Грузії очолював свого часу К. Какабадзе, тому проти його колишніх співробітників розпочалися репресії, якщо “...не хочете, щоб Закорганізації попали під суд ЦК ВКП(б)” [9, с. 318]. Сталін був дуже розлючений, а причиною могла стати публікація К. Какабадзе про нього.

Таким чином, проаналізувавши опубліковані документи і матеріали органів радянської політичної цензури періоду 1928-1933 рр., протягом яких відбувалася реалізація сталінської модернізації промисловості та сільського господарства, зазначу безпосередню участь Й. Сталіна в політико-ідеологічному нагляді за пресою. Він редагував тексти, організовував кампанії паплюження політиків, журналістів, письменників. Виправляючи праці О. Ярославського, М. Бухаріна та інших більшовицьких авторитетів, Сталін утверджував себе як основного теоретика партії, а слідкуючи за публікаціями радянських та зарубіжних кореспондентів, радів позитивним відгукам і шаленів від критики “капіталістичних лавочників”, нехтуючи об’єктивністю та реаліями повсякденного життя в СРСР. Використовуючи газету “Правда” та інші, навіть іноземні, яким щедро платив, Сталін формував позитивний імідж соціалістичної країни, демонстрував власний внесок, доводив геніальність його “економічного дива”. Преса була “зобов’язана”, а цензура підпорядкована партійним органам — політбюро ЦК, тому Сталін мав ефективну “зрою преси”, якою впливав на громадянську думку.

Література

1. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939. Документы и материалы: в 5-ти тт. / Под ред. В. П. Данилова. — М.: РОССПЭН, 1999. — Том 1: май 1927 - ноябрь 1929. — 927 с.
2. Хлібна криза та проблема спілки з середняком. З доповіді тов. Рикова на зборах Московського партактиву про підсумки пленуму ЦК ВКП(б) // Комуніст. — 1928, 17 липня.
3. Павлоградське повстання 1930 р.: Документи і матеріали / Упоряд. В. М. Даниленко. — К.: Український письменник, 2009. — 379 с.
4. История советской политической цензуры. Документы и комментарии. — М.: РОССПЭН, 1997. — 872 с.
5. Федотова О. О. Політична цензура друкованих видань в УСРР-УРСР (1917-1990 рр.): Моногр. — К.: Парламентське видавництво, 2009. — 352 с.
6. Каракоз О. Бібліотечна цензура в Україні в двадцяті роки ХХ століття // Вісник Книжкової палати. — 2004. — № 11. — С. 29-33.

7. Сталин и Каганович. Переписка. 1931-1936 гг. / Сост. О. В. Хлевнюк и др. — М.: РОССПЭН, 2001. — 798 с.
8. Ярославский Е. Перестроиться надо немедленно // Правда. — 1932, 31 мая.
9. Большая цензура: Писатели и журналисты в Стране Советов. 1917-1956 / Под общ. ред. А. Н. Яковлева. — М.: Материк-Альфа, 2005. — 752 с.
10. Бухарин Н. Новое человечество (запоздалая статья к юбилею М. Горького) // Правда. — 1932, 17 октября.
11. Командиры великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україні та на Північний Кавказ. 1932-1933 рр. / За ред. В. Васильєва, Ю. І. Шаповала — К.: Генеза, 2001. — 399 с.
12. Сталин И. В. Сочинения. — М.: Госиздат политической литературы, 1951. — Т. 13: июль 1930 - январь 1934. — С. 319-320.
13. More Than a Grain of Truth. The Biography of Gareth Richard Vaughan Jones / By Dr. M. S. Colley, N. L. Colley. — Nottingham, 2005. — 449 p.

Резюме

Анализируется система функционирования партийно-идеологического контроля над прессой в Украине, личная роль И. Сталина, Л. Кагановича в ее формировании. Выясняется мотивационная обусловленность цензуры информации об экономическом развитии СССР.

Рецензент канд. истор. наук, профессор Ю. И. Сурай

УДК 94(477.86)

Г. М. Маринченко

ЗАКОНОДАВЧА БАЗА АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ В 40-х - 60-х рр. ХХ ст.

Питання релігійного життя середини ХХ ст. продовжує залишатися однією з найбільш актуальних та не розроблених проблем вітчизняної історичної науки. Дослідження державно-церковних відносин в період другої половини 40-х - початку 60-х рр. ХХ ст. проводилися в основному зарубіжними авторами. До них належать, у першу чергу, праці Д. Поспеловського,

Г. Граббе, Н. Зернова, Л. Регельсона, та деяких інших. Ці автори намагалися подати свої концепції відносин церкви й держави в соціалістичному суспільстві, вказувалося на наявність у них потенційних можливостей для боротьби з тоталітарним режимом. Більшість авторів радянської доби розглядали історію релігії та церкви й державно-церковних відносин з марксистсько-ленінських позицій, тобто так, як того вимагала правляча комуністична партія. Серед найбільш вагомих дослідників цієї доби, в працях яких найбільш повно відобразилися погляди на історію церкви та державно-церковні відносини за радянських часів, слід назвати П. Курочкина, О. Белова, В. Титова, М. Гордієнка, В. Чертіхіна та ін. Наприкінці 80-х рр. XX ст. почався процес поступового подолання ідеологічного диктату над суспільними науками, розвиток гласності та свободи в наукових дослідженнях, відкриття доступу до документальних матеріалів, — усе це створило сприятливі умови для об'єктивного висвітлення історії взаємовідносин церкви та держави в радянському суспільстві. Першими спробами переосмислити новітню історію релігії та церкви в Україні були праці відомих учених В. А. Алексеєва, В. Є. Єленського, М. І. Одинцова та інших [1].

Із проголошенням незалежності України вітчизняна історіографія цілком відмовилася від ідеологічних установок, з нових позицій підійшла до оцінки післявоєнного періоду. До цього періоду належать фундаментальні праці В. Барана “Влада і церква: з історії взаємин в 1945-1965 рр.”, В. Пащенко “Православ'я в новітній історії України” [2]. На сьогодні тема державно-церковних відносин досліджується на двох рівнях: загальнодержавному та регіональному. Науковці в першу чергу почали звертали увагу на загальнодержавні тенденції розвитку історії релігії та церкви в радянські часи. Це праці науковців Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г. Сковороди НАН України: Г. Надтоки, П. Яроцького, А. Колодного, В. Єленського, О. Сагана та ін. [3]. Активно вивчають дану проблематику на регіональному рівні Ж. Канталінська, Ю. Катунін (Крим), С. Яремчук (Буковина), В. Борщевич, В. Милусь (Волинь), А. Моренчак (Галичина), І. Луковенко (Донеччина) [4].

Розуміння відносин між державою та церквою звичайно не можливо без з'ясування питання про їх нормативно-правове закріплення, тобто законодавчої бази державної політики в да-

ному напрямі. Саме цей бік досліджуваної проблеми і є найбільш суперечливим, оскільки політична лінія партії та радянської держави у відношенні релігії та церкви була сформульована ще за перших часів існування нової (радянської) влади. Її фундаментальна база була розроблена у декреті від 21 січня 1918 р. “Про відділення церкви від держави та школи від церкви”, а порядок його перетворення у життя був розроблений в інструкції Народного комісаріату юстиції від 24 серпня 1918 р. [5]. Ці документи корінним чином змінювали вікову традицію існування державної релігії та урівнювали усі існуючі релігійні культу між собою. Однак радянська держава, декларуючи принципи свободи совісті, на основі законів, що доповнювали декрет, поступово обмежувала можливості віруючих у відправленні релігійних культів.

Так, 8 квітня 1929 р. ВЦВК та РНК РРФСР прийняли новий закон “Про релігійні об’єднання” [6], а також інструкцію, що регламентувала діяльність релігійних організацій до початку 80-х рр. XX ст. Слід зазначити, що ці два документи суттєво впливали на життєдіяльність релігійних організацій, які існували у Радянському Союзі. Закон та прийнята на його основі інструкція, жорстко регламентували усю діяльність релігійних організацій і робили їх повністю підконтрольними державним органам влади. Такий жорсткий тотальний юридичний тиск у відношенні до всіх конфесій дозволяв державі досить активно розправлятися з діючими релігійними громадами і не допускати появи нових груп віруючих. В умовах тоталітарного режиму 20-30 рр. XX ст. цей закон сприяв знищенню десятків тисяч лідерів релігійних громад та віруючих, а також закриттю на більшості територій СРСР, зокрема і України, наприкінці 30-х років майже усіх релігійних громад.

Ситуація змінилася тільки на початку 1940-х рр., коли нависла реальна загроза повної поразки у війні з Німеччиною. 7 листопада 1941 р. на Червоній площі був відслужений молебень із закликом до боротьби з німецько-фашистськими загарбниками [7]. В такий спосіб органи радянської влади вирішили залучили православну церкву до антифашистської боротьби і використовувати в своїх цілях.

За даними Г. Г. Карпова, до вересня 1943 р. у Радянському Союзі нараховувалося 9 829 православних церков (із них 6,5 тисяч — на окупованій території). У 1944 р. відкрито було

ще 208, а в 1945 р. — 510. Таким чином, до 1946 р. нараховувалося 10 547 тільки православних церков (в Україні — 6 077, у РРФСР — 2 816, у Білорусії — 621, у Молдавії — 582, у Прибалтиці — 343) [8].

Важливим кроком в ліберизації відносин держави і православної церкви стала зустріч Й. Сталіна з керівниками Російської православної церкви (далі — РПЦ) у вересні 1943 р. На ній дійшли згоди щодо відродження церковної структури РПЦ, відновлення патріаршества й синоду, відкриття храмів, монастирів, духовних навчальних закладів, свічкових заводів. Для регулювання відносин держави з церквою була створена Рада в справах Російської православної церкви (її головою був призначений Г. Г. Карпов, відповідальний працівник НКВС) та Рада в справах релігійних культів (для інших релігійних об'єднань у СРСР — вірмено-григоріанська, старообрядницька, католицька, греко-католицька, лютеранська церкви, а також мусульманського, іудейського, буддійського та сектантських віросповідань. Головою Ради у справах релігійних культів при Раднаркомі СРСР було призначено К. А. Зайцева) [9].

Згідно з “Положенням про Раду в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР” та “Положення про Раду у справах релігійних культів” на Ради покладалися обов'язки здійснення зв'язку між Урядом і релігійними об'єднаннями, а також затверджувалися штат та посадовий склад співробітників Рад. Проте, в цих постановках чітко простежується лінія партії про те, що Ради не мали права втручатися у внутрішнє життя релігійних громад, канонічну та догматичну сторону їхньої діяльності. Вони повинні були розглядати і вирішувати усі питання, із якими зверталися до них релігійні об'єднання, розробляти проекти законодавчих актів і постанов, що належать до релігійних об'єднань, спостерігати за правильним і своєчасним втіленням у життя цих законів і постанов. На уповноважених покладалися обов'язки реєстрації релігійних об'єднань, оформлення передачі їм молитовних будівель, допомоги у питаннях будівництва, оренди та інших [10].

Проте аналізуючи архівні документи діяльності обох рад, можна дійти висновку, що діяльність цих органів призводила до того, що у суспільстві існували як офіційно зареєстровані релігійні громади, так і ті, які не були згодні з політикою об'єднання представників різних конфесій в єдину організацію, до якої при-

мусово віднесли баптистів, євангелістів, п'ятидесятників та меконітів. Основою усіх процесів, що були характерними для взаємовідносин церкви та держави у період 40-60-х років були рішення партійних та державних органів того часу.

Основні засади відносин держави і православної церкви були визначені у наступних нормативно-правових актах уряду: Постанова РНК СРСР від 7 жовтня 1943 р. "Про права та завдання Ради в справах Російської Православної Церкви й її уповноважених на місцях", Постанова РНК СРСР від 28 листопада 1943 р. "Про порядок відкриття церков", від 1 грудня 1944 р. "Про православні церкви й молитовні будинки", від 22 серпня 1945 р. "Із питань, що стосуються православної церкви і монастирів", Постанова РНК СРСР від 22 серпня 1945 р. "Про деякі зміни в правовому становищі церковних органів", а також численні інструктивні листи й інструкції визначили основні напрямки співпраці державних і релігійних органів. Проте державні органи систематично контролювали виконання цих постанов, приймалися певні заходи щодо порушень діючого законодавства. Зокрема в листі від 7 грудня 1945 р. "Про порушення Інструкції, що допускаються на місцях при розгляді клопотання щодо відкриття церков і при направленні відповідних матеріалів до Ради" суворо наголошувалося на ліквідацію порушень порядку розгляду клопотання про відкриття церков і молитовних будинків і порядку направлення відповідних матеріалів із цього питання до Ради.

На основі Постанови РНК СРСР від 22 серпня 1945 р. "Із питань, що стосуються православної церкви й монастирів" було прийнято відповідне рішення, у якому релігійним організаціям надавали можливість будівництва нових храмів, здійснювати церковний дзвін, а також надавали їм юридичні права. Інструктивний лист, який було розглянуто на засіданні Ради в справах РПЦ 6 травня 1946 р., давав уповноваженим настанови, вказівки й роз'яснення з питань, що виникали в практиці їх роботи, наприклад: про порядок роз'яснення уповноваженим податкових питань; про церковні дзвони; про обряди й треби, здійснені незареєстрованими особами; про адміністративне втручання уповноважених у внутрішні справи церкви; про невчасне виконання рішень Ради про відкриття церков; про неправильне відхилення клопотання віруючих про відкриття церков; про

церковні обряди вінчання, хрещення та відспівування; про неправильні рішення щодо руйнування церковних будівель; про плани роботи уповноваженого Ради; про порушення постанови РНК СРСР від 1 грудня 1944 р. Інструкція наполегливо вимагала від уповноважених установлення ретельного контролю за виконанням указаної постанови [11].

У наступному інструктивному листі від 14 червня 1946 р. Рада в справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР давала вказівки й роз'яснення з нижчезазначених питань: про використання церковних будівель, що були порожніми; про духовні концерти; про служіння панахид на братських могилах; про неправильне утаємнення документів; про відвідування уповноваженими єпископів і духовенства [12].

В інструктивному листі від 12 липня 1946 р. наголошувалося на обов'язковому розгляді Радою квартальних планів уповноважених. Їх зобов'язали постійно стежити за виконанням законодавства щодо релігії як з боку держави, так і з боку церкви, своєчасно реагувати на порушення діючого законодавства [13].

Враховуючи вказані недоліки в планах роботи уповноважених, Рада пропонувала: при ознайомленні на місцях із положенням і діяльністю парафій, зі станом релігійної ситуації серед населення, не допускати навіть видимості втручання у внутрішні справи, тому Рада забороняє уповноваженим спеціально викликати церковнослужителів і окремих віруючих із метою отримання від них інформації про церковне життя, а також проводити спеціальні опитування і вимагати будь-яку письмову інформацію, довідки тощо, що стосуються церковного життя, за винятком питань, які стосувалися матеріальної бази релігійних організацій, церковних будівель і культового майна. Необхідну інформацію треба було з'ясовувати шляхом тактовних послідовних бесід із окремими особами, яким можна довіряти, із числа, духовенства, церковнослужителів і віруючих, а також іншими методами оперативної роботи [14].

Отже, хоч держава і проголосила про політику невтручання у внутрішньо церковні справи, а насправді створювалася система таємного втручання в діяльність релігійних організацій, та таємних інформаторів, що було значно небезпечніше для церкви й значно ефективніше для владних структур, чого саме і прагнули останні. ЦК Компартії України в цей період організував перевірку стану науково-атеїстичної пропаганди в деяких облас-

тях республіки й активізував через партійні органи боротьбу з релігією. Перевірка виявила суттєві недоліки в цій галузі ідеологічної роботи. Одночасно були також зафіксовані масові порушення законодавства з боку владних структур. Тільки за перше півріччя 1954 р. уповноваженому Ради в справах РПЦ по УРСР надійшло 189 письмових заяв і скарг про зловживання й порушення законів із боку державних чиновників [15]. Саме після цього було прийнято наступні дві Постанови ЦК КПРС — 7 липня 1954 р. “Про великі недоліки у науково-атеїстичній пропаганді серед населення”, а 10 листопада 1954 р. того ж року — Постанова “Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення” [16].

На початку 60-х років значно активізували свою антирелігійну діяльність центральні органи влади, що продовжували приймати документи, у яких посилювався тиск у відношенні релігійних громад. Після прийняття цих документів, на їх основі автоматично приймали свої рішення місцеві органи влади, доповнюючи їх конкретними заходами посилення атеїстичної пропаганди та антирелігійної діяльності.

Прикладом цього наступні документи, прийняті державними органами влади у 1962-1965 рр. 16 березня 1962 р. була прийнята Постанова Ради Міністрів СРСР, а 29 квітня 1962 р. Постанова Ради Міністрів УРСР “Про посилення контролю за виконанням законодавства про культури”. 2 січня 1964 р. була прийнята Постанова ЦК КПРС “Про заходи щодо посилення атеїстичного виховання населення”, а 22 січня 1964 р. ЦК КПУ прийняв Постанову “Про посилення атеїстичної роботи серед трудящих, що перебувають під впливом релігійного сектантства” [17]. ЦК зобов’язав посилити контроль за виконанням законодавства про культури релігійними об’єднаннями й державними органами. Уповноважені зобов’язані були систематично інформувати місцеві партійні й радянські органи про стан справ. Особлива увага приділялася питанням активізації діяльності комісій по сприянню уповноваженим при міськ- та райвиконкомках.

Однак уже 14 травня 1964 р. була видана нова Постанова ЦК КПУ “Про факти грубого адміністрування відносно релігійних об’єднань і окремих віруючих”, а влітку 1964 р. була проведена Всесоюзна нарада уповноважених, присвячена цим питанням. Проте слід відмітити, що на початку 60-х рр. XX ст. дер-

жаві таки вдалось отримати перемогу над православною церквою, суттєво зменшивши кількість її громад, та знизивши її вплив на суспільство, але це не вдалось зробити по відношенню до інших релігійних культур. У державі в цей період було сформовано так зване “релігійне підпілля”, яке радянська держава так і не змогла приборкати до останніх часів свого існування. У боротьбу з системою “релігійного сектантства” були включені усі партійні комсомольські та державні органи. Віднині усі акценти у антирелігійній боротьбі концентрувалися на релігійних культурах. Для боротьби з релігійним підпіллям влада стала використовувати юридичний прес. 26 березня 1966 р. був прийнятий Указ Президії ВР УРСР “Про адміністративну відповідальність за порушення законодавства про релігійні культури” та Указ Президії ВР УРСР “Про внесення доповнень до статті 138 Кримінального Кодексу Української РСР” [18].

Було також прийнято Постанову Президії ВР УРСР “Про використання статті 138 Кримінального Кодексу Української РСР”, в якій йшлося про те, що: “під порушенням законів про відділення церкви від держави та школи від церкви, які тягнуть головну відповідальність по статті 138 Кримінального Кодексу Української РСР розуміється: примусове стягнення зборів і обкладань на користь релігійних організацій і служителів культу; виготовлення з метою масового поширення, або масове поширення обігів, брошур, листівок і інших документів, що призивають до невиконання законодавства про релігійні культу; здійснення облудних дій з метою поширення релігійного фанатизму у масах населення; організація й проведення релігійних зборів, ходів і інших церемоній культу, що порушують громадський порядок; організація та систематичне проведення занять по навчанню неповнолітніх релігії, з порушенням установлених законодавством правил; відмова від прийому на роботу або у навчальний заклад, звільнення з роботи, та виключення з навчального закладу, позбавлення установлених законом пільг, а також інші випадки обмеження прав громадян залежно від їхньої приналежності до релігії” [19]. За ці порушення наступала кримінальна відповідальність. Але, якщо у подальшому вона досить активно використовувалась у перших п’яти пунктах, то у радянські часи не було жодного випадку використання шостого пункту, пов’язаного з тиском у відношенні до віруючих.

Враховуючи те, що сама держава своєю політикою створила систему релігійного підпілля, партійні та державні органи влади були змушені змінити підходи до можливості реєстрації релігійних об'єднань. Так, 16 жовтня 1965 р. була прийнята Постанова Ради у справах релігійних культів при РМ СРСР “Про реєстрацію релігійних об'єднань”, у якій йшлося про те, що реєстрації в органах влади підлягають лише ті релігійні громади, які беззаперечно визнають законодавство про релігійні культу. Зміна тактики Ради у справах релігійних культів була пов'язана з тим, що органи влади почали надавати перевагу легальній діяльності віруючих, що, в свою чергу, дозволило більш ефективно контролювати громади.

Отже, розглянувши законодавчу базу державної політики щодо релігії та церкви в другій половині 40-х - початку 60-х рр. XX ст. слід підвести підсумок, що політика тиску у відношенні до релігії та церкви не отримала очікуваних результатів, пов'язаних із відмиранням релігії, а навпаки призвела до формування нелегальних релігійних груп, які не тільки не визнавали законодавство про релігійні культу, але й саму радянську систему та почали діяти підпільно, що зробило майже неможливим процес стеження та контролю за їх діяльністю.

Література

1. Алексеев В. А. Иллюзии и догмы. — М., 1991; Його ж. “Штурм небес” отменяется?: Критические очерки по истории борьбы с религией в СССР. — М., 1992; Єленський В. Є. Державно-церковні взаємини на Україні (1917-1990). — К., 1991; Одинцов М. И. Государство и церковь в России в XX век. — М., 1994; Одинцов М. И. История религий в России. — М., 1998.
2. Баран В. Держава і церква: з історії взаємин в 1945-1965 рр. // Сучасність. — 1995. — № 5. — С. 113-128; Пашенко В. Православ'я в новітній історії України. — Полтава, 1997.
3. Історія релігій в Україні. /За заг. ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького. — К., 1999.
4. Канталінська Ж. В. Відносини радянської держави та православної церкви в Криму в кінці 40-х - на початку 60-х років XX століття: Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Запоріж. держ. ун-т. — Запоріжжя, 2003. —

- 20 с.; Катуніна О. В. Політика партії та Радянського уряду у відношенні релігійних культів у 40-х - 60-ті рр. ХХ століття (на матеріалах Криму): Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Запоріж. держ. ун-т. — Запоріжжя, 2007. — 20 с.; Яремчук С. Православна церква на Буковині у 1944-1991 рр. (державно-церковні взаємини): Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Черкаський національний ун-т ім. Богдана Хмельницького — Черкаси, 2006. — 20 с.; Борщевич В. Українська православна церква на Волині у 20-40-х рр. ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України — Л., 2000. — 19 с.; Милусь В. Державна влада і православна церква на Волині у другій половині 40-х - 50-ті роки ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка — Львів, 2002. — 18 с.; Моренчук А. Релігійні процеси в Україні у 1953-1964 роках (на матеріалах західних областей): Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 09.00.11 / Національний ун-т “Острозька академія” — Острог, 2006. — 20 с.; Луковенко І. Радянська держава і Російська православна церква: історичний досвід відносин на матеріалах Донецької області (1943-1964 рр.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 09.00.11 / Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України — К., 2007. — 21 с.
5. О религии и церкви: Сборник высказываний классиков марксизма-ленинизма, документов КПСС и Советского государства. — М., 1981. — С. 116-119.
 6. Державний Архів АРК (далі — ДААРК). — Ф.-Р. 663. — Оп. 10. — Спр. 1736. — Арк. 76-92.
 7. Одинцов М. И. Хождения по мукам // Наука и религия. — 1990. — № 8. — С. 57.
 8. Одинцов М. И. Вказана праця — С. 59.
 9. Там само.
 10. Державний Архів Миколаївської області (далі — ДАМО). — Ф.-Р. 992. — Оп. 3. — Спр. 74. — Арк. 17-19.
 11. ДАМО. — Ф.-Р. 992. — Оп. 3. — Спр. 73. — Арк. 15-24.
 12. ДАМО. — Ф.-Р. 992. — Оп. 3. — Спр. 73. — Арк. 32-35.
 13. ДАМО. — Ф.-Р. 992. — Оп. 3. — Спр. 73. — Арк. 44-49.
 14. ДАМО. — Ф.-Р. 992. — Оп. 3. — Спр. 73. — Арк. 45.

15. Пащенко В. Православ'я в новітній історії України. — Полтава, 1997. — С. 261.
16. О религии и церкви: Сборник высказываний классиков марксизма-ленинизма, документов КПСС и Советского государства. — М., 1981. — С. 69-80.
17. ДААРК. — Ф.-Р. 2647. — Оп. 6. — Спр. 2. — Арк. 95.
18. ДААРК. — Ф.-Р. 3909. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 5.
19. ДААРК. — Ф.-Р. 3909. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 6-7.

Резюме

Рассматривается вопрос законодательной базы государственной политики по отношению к религии и верующим в Советском государстве в период после войны до начала 60-х годов. Делается попытка проанализировать на базе существующих законодательных актов и инструктивных писем процесс трансформации государственной политики по отношению к религии.

Рецензент доктор истор. наук, профессор А. А. Степин

УДК 94(477.7)

Ю. В. Делібалтова

СПЕЦИФІКА ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ ОРГАНІВ МІЛІЦІЇ НА МИКОЛАЇВЩИНІ У 1917-1920-ті рр.

Сучасна національна державність будується на радянському фундаменті, але з максимальним використанням демократичних традицій. Історичний досвід національного державотворення початку ХХ ст. був практично забороненою темою в радянські часи. Тепер же він підлягає вивченню і осмисленню, щоб можна було винести уроки для сьогодення.

За радянських часів історією виникнення та діяльності органів міліції займалися І. Підплеття, В. Чуніхін, А. Умеренков, друкуючись в періодичній пресі, а також вони видали книгу "Рассекретить — опубликовать...". Написану на маловідомих раніше архівних матеріалах. Також цієї тематиці приділяли увагу М. Поляков, М. Сідоров, М. Спектор, Ю. Гросман, друкуючи свої праці в періодичних виданнях Миколаївщини.

На регіональному рівні діяльність органів ДПУ-НКВС у контексті політичних репресій були висвітлені визначними істориками. Зокрема, це фундаментальні праці академіка М. М. Ши-

тюка, а також публікації істориків Б. Нікольського, І. Ніколаєва, Ю. Зайцева, стосовно репресій на Півдні України у 20-50-ті рр. ХХ ст. Слід відзначити також Ю. В. Котляра, публікації якого присвячені боротьбі органів держбезпеки з повстанським рухом на Лівобережній Україні у 1920-1930-х рр.

У 2008 р. за редакцією В. П. Шкварця, В. А. Довбні, Л. Л. Левченко вийшла друком фундаментальна наукова праця “На захисті людини. Міліція Миколаївщини: історія та сьогодення”, що містить в собі архівні матеріали, документи, цікаві ілюстрації, стосовно історії міліції на Миколаївщині.

В наш час історію висвітлення історичних віхів боротьби за становлення і укріплення державної влади ХХ - поч. ХХІ ст. на території Миколаївської області опікуються видатні історики та науковці, як В. А. Пархоменко, С. Піскурьов, С. Гаврилов, Ю. Любаров та інші. Проте, комплексного дослідження, стосовно специфіки виникнення, становлення, організації та діяльності органів міліції в І половині ХХ ст. на Півдні України, а зокрема, на Миколаївщини, науковцями ще не зроблено.

У 1917-1920 рр. Україна стала ареною жорстокої класової боротьби. Опорою радянської влади на місцях стала Всеросійська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією і саботажем (ВЧК) Миколаївська ЧК, яку очолив більшовик Абапідзе [1, с. 27]. Слід сказати, що Надзвичайна комісія в Миколаєві була заснована з деяким запізненням. Перший час комісія називалась: Херсонсько-Миколаївська губернська Надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією, саботажем і спекуляцією, з центром в м. Миколаєві [2, с. 96]. Але цій події передувало ряд важливих ключових видозмін у політичному житті на Миколаївщині, та й країні вцілому.

Надзвичайною бурхливістю подій означився 1917 р. Кількість страйкуючих в країні збільшувалась: формувалась нова ідеологія, зростало масове незадоволення системою, нерідко траплялися сутички з представниками влади. З метою їх попередження миколаївський градоначальник Покровський видав “Інструкцію на випадок виникнення безладу в місті Миколаєві” від 20 лютого 1917 р. (його та дружину розстріляли у підвалі ВНК у 1918 р.) [3, с. 46].

Після Лютневої революції царське самодержавство впало. 27 лютого створено 2 центри майбутньої революційної влади — Петро-

градська рада робітничих і військових депутатів і Тимчасовий комітет IV Державної думи, який 2 березня створив Тимчасовий уряд.

1 березня, коли в Миколаєві дізналися про падіння самодержавства, з новою силою спалахнули масові страйки, революційні виступи робітників. Уже 5 березня заводчани з “Наваля” виступили із зверненням до своїх побратимів підтримати вибори представників до Ради робітничих депутатів міста, яку було створено 6 березня, а 7 березня створюється Рада військових депутатів, які 23 квітня були об’єднані в Раду робітничих і військових депутатів [4, с. 118]. А паралельно виникає ще один орган влади — т. зв. Громадський комітет, обраний на надзвичайному засіданні Міської думи 6 березня 1917 р. Отже, в місті утвердилось двовладдя в особі Ради робітничих і військових депутатів, а також Громадського комітету органу Міської думи, очолюваний легендарним градоначальником М. П. Леонтовичем [4, с. 119].

За пропозицією В. П. Костенка для усунення конфліктів при Раді робітничих депутатів була утворена “конфліктна комісія” для “ліквідації усіляких чвар поміж роботодавцями та робітниками” [5, с. 37], яка послужила основою до виникнення нового органу. 14 березня 1917 р. Тимчасовим урядом було розглянуто постанову “Про заснування міліції” та “Тимчасове положення про міліцію”, в якому вказувалося на те, що цей орган є виконавчим органом державної влади на місцях, який перебуває у віданні земських та міських громадських управ. Він мав допомогти місцевій владі навести лад у місті. В умовах таких змін 15 березня 1917 р. телеграмою Херсонський комісар Тимчасового уряду Фальц уже призначив дільничних начальників міліції.

Одна з таких телеграм знаходиться в Новоодеському районному історичному музеї, де вказано наступне: “У зв’язку з неможливістю у найближчий час організувати штати дільничних начальників міліції до скликання повітових комітету, який вибере кандидатів, та у зв’язку з тим, що повіт не можна залишати без охорони, прошу Вас прийняти тимчасово на себе обов’язок дільничного начальника міліції з правами колишнього пристава.

Район дільниці волості Н. Одеська, Гур’ївська, Тернівська. Колишньому приставу залишитися у вашому розпорядженні як завідувачеві канцелярії. Платня йому зберігається попередня згідно з посадою пристава. Якщо трапляються труднощі виконання мого прохання або залишення колишнього пристава Ва-

шим діловодом, прошу телеграфувати 12-69. Повітовий комісар Фальц” [3, с. 48].

Невдовзі після лютневої революції 1917 р. в Україні з’являються перші загони робітничої міліції. На початку березня у великих промислових центрах держави згідно з рішенням заводських комітетів, міських Рад, їхніх виконкомів були сформовані перші бойові дружини, які, власне, підпорядковувалися міліційним комісіям Рад. Одним із організаторів таких дружин у Миколаєві був Михайло Семенович Нікітін, колишній комірник заводу “Наваль” [6].

Відповідно до наказу Миколаївського громадського комітету, очолюваного М. П. Леонтовичем, вирішено розпустити міську поліцію та створити міську поліцію в період Тимчасового уряду від 20 березня 1917 р. № 4716: “Все без исключения классовые чины, вольнонаёмные служащие, городовик (пешие и конные) Николаевской Городской Полиции увольняются от службы по скачке всех находящихся у них благ и казённого имущества. Взамен увольняемых, на должности по Николаевской городской милиции, согласно заключению Николаевского Общественного Комитета назначается

1. Судебная милиция: комиссар К. Н. Ластоский, товарищ комиссара М. Тришевский.
2. Одесская часть: М. В. Бегак, товарищи комиссара: А. Хмелевский, И. Иванов, В. Гаскевич.
3. Московская часть: комиссар В. М. Залесский, товарищи комиссара: А. Малый, А. Балкарей.
4. 1-ая Адмиралтейская часть: комиссар П. И. Чабаненко, товарищ комиссара В. Шуер.
5. 2-ая Адмиралтейская часть: комиссар К. М. Евневич, товарищ комиссара Б. Барон.
6. Портовая часть: комиссар М. М. Теплицкий, товарищ комиссара А Свиридовский.
7. Завод Русского Судостроительного общества: комиссар С. С. Цуканов.
8. Заводы Общества Николаевских заводов и верфей: комиссар В. И. Зозулевич, товарищ комиссара И. Дидковский.

...Увольняются от службы: пристав Московской части Крутьков, пристав 1-ой Адмиралтейской части Корецкий, пристав

пригородных хуторов Леонард, поморники пристава А. Ф. Киселёв, А. И. Добровольский; штатне полицейские надзиратели: Михаил Сидоренко, Иван Авраменко, Олександр Усачёв, Владимир Качуров, Сергей Демченко, Феодосій Ржечицкий, Иван Поповкин, Антон Яговдик, Иван Величенко, Константи Зенчевский, Даниил Голега, Максим Поляков, Максим Вылкур, Иван Журавлёв, Сергей Иванов, Андрей Шишкин; сверхштатные полицейские надзиратели: Пантелеймон Тимченко, Станислав Секлюцкий, Франц Ермолинский, Фёдор Вескур, секретарь полицейского управления Фокин; полицейские надзиратели: Казимир Билинский, Яков Ковшар, Михаил Сурмели” [3, с. 50].

Херсонська газета “Родной край” від 9 березня 1917 р. писала про те, що рішенням Громадського комітету, утвореного з числа представників Ради робітничих депутатів 3 березня поточного року, заарештували та взяли під варту помічника начальника Херсонського губернського жандармського управління у м. Миколаєві підполковника Петра Фокіна, начальника розшукового пункту підполковника Федора Фокіна, приставів поліцейських частин: Одеської — Сахарова, Московської — Крутькова, 1-ї Адміралтейської — Корецького, секретаря міської поліції Василя Фокіна, робітника заводу “Руссуд” Івана Белова. Причина їхнього арешту — “розповсюдження обурюючи населення чуток та інші неправомірні діяння” [7]. Відтоді в місті зросла злочинність, погромницька і чорносотенна агітація. Значних масштабів набувало дезертирство та мародерство. Життя в місті стало неймовірно складним, інколи — страшним. Городяни, котрі звикли до такого й спокійного життя, не знали, що чекає на них попереду.

Отже, Рада робітничих депутатів, розпочала свою роботу, власне, зі створення міліції. У відозві селянської комісії Ради від 18 березня 1917 р. говорилося про те, що вона буде сприяти селам у створенні сількомів, до обов’язків яких увійде “створення народної міліції для охорони порядку, майна громадян, вирішення продовольчих та інших необхідних питань”. Головним комісаром Миколаївської робітничої міліції (народної), отже, її першим керівником, став член партії есерів, юрист П. І. Синкевич, котрий, маючи авторитет і досвід, доклав чимало зусиль для її утворення та подальшого розвитку. Найближчими його помічниками були Блінов, котрий вже у грудні 1917 р. очолив міську міліцію, а також Зіберт та С. І. Белогай. Відтоді, як 21 березня

публічно оголошено про утворення нових органів, з ініціативи комісара, представників Ради робітничих депутатів та Ради військових депутатів міліція виникає і у приміських хуторах — Водопої, Широкій Балці, Мішковому [8, с. 245].

20 квітня 1917 р. вийшов циркуляр Міністерства внутрішніх справ “Про порядок звільнення від посад колишніх чинів поліції”, котрий регламентував порядок виконання і впровадження положення, а також тлумачив доцільність утворення нового органу. У зв’язку з цими обставинами газети писали наступне: “...У неділю головний комісар П. І. Синкевич разом з представниками Ради робітничих і Ради військових депутатів прибули на хутір Водопій. Оратори пояснили сенс здійсненого перевороту — “робітники дають озброєння, а ви повинні давати хліб”. Зараз почали організовувати міліцію. Також мітинг було влаштовано на майдані хутора Мішкове, куди прибули мешканці хутора Погорілове. Селянам було роз’яснено, що з упровадженням дільничних почителів таємні схови продуктів у місті буде ліквідовано й товари широкого вжитку значно подешевшають” [5, с. 30].

Першим міліціонером на хуторі Водопій був Микола Іванович Коваль, котрий віддав немало років свого життя радянській міліції [3, с. 52]. Незважаючи на такі зміни, першими днями до штату міліції ще брали колишніх працівників поліції. Тоді ж почали влаштовуватися товариські суди честі, переслідувалися провокатори царської охоранки. Тоді ж діяли і летючі загони, які формувалися з числа робітників та військових, котрі 19 липня 1917 р. були об’єднані в один загін, що знаходився в підпорядкуванні Миколаївської Ради робітничих і військових депутатів та, відповідно, виборної колегії. Функції загону полягали у своєчасному розкритті і придушенні реакційних та погромних організацій, а також “для контролю за діями членів міліції та в допомогу їй в тих випадках, коли сила місцевої міліції недостатня” [3, с. 53].

Начальником одного з таких загонів, що діяв на території 1-го Робітничого району, служив Михайло Іванович Яцковський, який раніше працював ковалем. Про нього відомо й те, що в березні 1919 р. він, молодший міліціонер кінного загону міської міліції, брав участь у боях проти війська отамана Григор’єва, а згодом воював на врангелівському фронті. Пізніше він працював у 2-му робітничому районі міліції м. Миколаєва. М. І. Яц-

ковський розкрив чимало крадіжок та грабежів, знищив чимало бандитів та грабіжників. З 1922 р. обіймав посаду помічника начальника Одеського району міліції [9, с. 5].

25 жовтня 1917 р. миколаївська радіостанція отримала телеграму про більшовицький збройний переворот у Петрограді, наслідком чого вже стали масові мітинги вже наступного дня. Разом з офіційним запровадженням 8-годинного робочого дня під управління нової влади потрапила значна частина підприємств, серед яких були банки, млини, друкарні, готелі. Відтоді виникла гостра потреба у створенні дійсно народної міліції, котра, на думку партійних функціонерів, мала виконувати чимало функцій виконавчого рівня.

Отже відповідно до Декрету Народного комісаріату внутрішніх справ “Про робочу міліцію” від 28 жовтня (10 листопада) 1917 р. вказувалось:

“Усі Ради робітничих і солдатських депутатів засновують робітничу міліцію. Робітничу міліцію знаходиться цілком винятково у веденні Ради робітничих і солдатських депутатів. Військова і цивільна влади зобов’язані сприяти озброєнню робітничої міліції і постачанню її технічними силами аж до постачання її казенною зброєю. Дійсний закон вводиться в дію телеграфом” [3, с. 54]. Це і стало приводом до появи юридичної основи створення місцевої міліції, хоча міліцейські органи ще не мали чіткої штатної структури.

З 26 жовтня 1917 року, з дня першого проголошення Радянської влади в Миколаєві по лютий 1918 рік проходило становлення влади трудящих. 7 лютого 1918 р. згідно з рішенням Херсонського повітового з’їзду міліцію Центральної Ради планувалось поступово замінити на Червону гвардію. Вказувалось, що організована земством міліція скасовується і замінюється добровільною Червоною гвардією: “Міліція скасовується в міру заміни її Червоною гвардією. До моменту її скасування вона залишається у повній підлеглихості і розпорядженні Радянської влади” [10, с. 3].

У своїй роботі міліціонери докладали чимало зусиль у боротьбі зі злочинністю, охороняли громадський порядок, залучались до збору податків, боролися із самовільними обшуками. Одним із пріоритетних напрямків діяльності міліції стали заходи, спрямовані на вилучення зброї у населення.

Проте становище в Миколаєві було складним. З березня 1917 р. місто було окуповане австро-германськими військами. В грудні 1918 року в портах Миколаєва, Криму та Одеси з'явилися десанти Антанти. Одночасно з'явилась військова диктатура гетьмана Скоропадського, а за нею Директорія Петлюри. Навкруги Миколаєва робили розбій банди отаманів Григор'єва, Махна, Тютюнника та ін. Населення продуктами та паливом не забезпечувалось. Навкруги панували голод, хвороби, безробіття.

За таких умов партійна організація Миколаївщини перебувала в підпільних умовах. В результаті героїчної боротьби комуністів-підпільників, загонів Червоної армії до весни 1919 року Миколаїв був звільнений від петлюрівців. В березні 1919 року в місто Миколаїв вступили частини Червоної армії. 16 березня — день встановлення Радянської влади в місті. В сформовані органи влади ввійшли більшовики: Соколов — голова виконкому, Абашідзе — голова надзвичайної комісії та ін. [11, с. 246]. Після взяття влади перед більшовиками Миколаївщини повстала нелегка задача її захисту і утримання.

Слід сказати, що Надзвичайна комісія була заснована з деяким запізненням. Перший час комісія називалась: Херсонсько-Миколаївська губернська Надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією, саботажем і спекуляцією, з центром в місті Миколаєві [11, с. 251].

Коли Миколаїв окупувала денікінська армія і перед партійним підпіллям виникла необхідність проведення глибокої кваліфікованої розвідки у військо противника, в денікінський тил, в числі інших розвідників, був направлений Матвій Наумович Ленау [1, с. 68]. Музикант, професійний журналіст, який співпрацював в херсонській газеті "Известия", він відрізнявся мужністю та винахідливістю. В окуповане місто Ленау прибув під ім'ям М. Н. Любимова, студента Новоросійського університету. Він деякий час успішно виступав в якості військового кореспондента чужої газети, де можна було добути необхідну інформацію про ворога. Добуті важливі військові і політичні відомості про Ленау по каналам зв'язку передавав більшовикам.

Приймаючи рішучі міри по налагодженню роботи транспорту, Центральний Комітет Комуністичної партії направив на південь України Ф. Е. Дзержинського. 30 травня 1921 року Фелікса Едмундовича зустрічали в Миколаєві, всюди, де побував

нарком, проводив наради, зустрічі з робітниками, виступав на зборах та мітингах [1, с. 78]. За його радами, розпорядженнями приймалися міри, які були направленні на покращення партійно-політичної і профсоюзної роботи, забезпечення службовців і робітників продовольчими та різними побутовими предметами. Він робив все для налагодження товарообміну, відновлення доріг, ремонту судів. Не одноразово пропонував внести ряд змін по організації перевозки нафти ремонту барж та ін.

Чекістам півдня України довелося постійно тримати у полі зору діяльність різних іноземних “місій”, що спеціалізувалися на збиранні секретної інформації. Цим зокрема займалася група американської розвідки під керівництвом підполковником Рігса. Його співробітники побували в Одесі, Миколаєві, Херсоні. Не відставала й англійська розвідка. Через ворожу діяльність цілого ряду іноземних консульств органи ВЧК провели ряд пошуків, які довели підривною діяльність дипломатичних представництв [12, с. 93].

У літку 1919 року в архіві англійського консульства в Миколаєві чекісти виявили документи, що свідчили про шпигунство робітників консульства проти Радянської республіки. Англійські “дипломати” підтримували тісний зв’язок з денікінськими розвідувальними органами. Аналогічною діяльністю займалося і шведське консульство, в якому Миколаївська губерньска Чека виявила зведення шпигунського характеру “чорні списки” керівників партійних радянських установ.

Із захопленням Півдня України пікінцями дипломати-шпигуни роз’їжджали окупованою територією цілком легально, збирати інформацію, що їх цікавила, допомагали денікінській контррозвідці боротися з революційним підпіллям. В Херсоні і Миколаєві активно працювали агенти англійської секретної служби: полковник Сміт, капітан Моле [12, с. 94]. Підпільні партійні комітети завдяки добре узгодженій розвідці постійно тримали ворожу агентуру в полі зору.

Миколаївські чекісти під керівництвом М. Бурова розкрили і знешкодили ряд білогвардійців. Влітку 1920 року в Миколаєві арештовано кілька співробітників контррозвідки, що осіли тут і проводили підпільну роботу. Серед них: Борис Нікольський, Павло Середа, котрі раніше брали участь у масових розстрілах комуністів. Ще через два роки на території підвідомчій Миколаївській губерньській комісії, в основному були ліквідовані ве-

ликі банди й контрреволюційні організації [1, с. 85]. “Інтеліженс-сервіс” одна з найбільш на думку органів НКВС, великих контрреволюційних організацій, що діяла на території Миколаєва, Одеси, Москви, Севастополя і Донбасу з другої половини 20-х років [13, с. 19]. Зародження цієї шпигунсько-диверсійної шкідницької організації, очолюваної резидентами англійської розвідки Коксом і Гільером, відноситься до 1926 року. В жовтні вони прибули для спостереження за південною групою суднобудівних заводів в Миколаєві і Севастополі з постійною резиденцією в Миколаєві [12, с. 94].

Особливим відділом 15 дивізії і Миколаївським ДПУ в 1930 році виявлена і ліквідована велика контрреволюційна організація. Спочатку до кримінальної відповідальності притягнули 91, після перших допитів залишилося 45 (інші були звільнені), з них 16 чоловік з Миколаєва; справа налічує 19 томів, кожен з яких об’ємом понад 300 сторінок [12, с. 94].

Як свідчать матеріали справи, організація ставила завдання повалення Радянської влади при допомозі інтервенції. На думку органів НКВС, діяльність організації розвивались в слідуючих напрямках: воєнно-політичне і економічне шпигунство, шкідництво в суднобудівній промисловості, комерційному суднобудуванні, побудова нафтоналивних суден, військове суднобудування. Організація здійснювала диверсії в мирний час на вихід з ладу плаваючих судів, нафтоналивного торгового флоту, в час інтервенції до виведення комерційних суден в іноземні порти країн, що знаходяться в стані війни з СРСР, чи потоплення їх на місті, підготовка диверсійних актів на суднобудівних підприємствах і спорудах нафтового господарства, створеного так званими “Бригадами бойової активності”. Крім того, в час інтервенції, організація намагалась підготувати зраду в військовому флоті створення труднощів тактично-стратегічного характеру для бойових операцій флоту, деморалізацією особового складу і переходу на сторону противника з приєднанням до діючого флоту інтервентів [12, с. 95].

На кожному етапі становлення та діяльності органів міліції були Півдня України, зокрема і Миколаївщини, були свої труднощі та специфічні особливості, притаманні даному південноукраїнському регіону, а особливо в буремні 1917-1920 рр., що мали як позитивні та негативні моменти. Свідченням цього є історія радянських чекістів, нарівні з їх беззаперченими досягненнями у

справі по боротьбі з іноземними спецслужбами, бандитизмом, спекуляцією, була причетність до страшних трагічних подій, у тому числі масових репресій, голодомору, встановлення тоталітарної системи. Водночас, жорна тодішньої тоталітарної системи нещадно перемололи й самих безпосередніх виконавців. Проте, на мою думку, історія і пам'ять народу самі розставляють усе на свої місця.

Література

1. Підплетья И., Чунихин В., Умеренков А. Рассекретить — опубликовать... / Сост. В. А. Левенец. — Одесса: Маяк, 1989. — 152 с.
2. Гаврилов С., Любаров Ю. Николаев — 220 лет. Очерки истории жизни города и горожан. — Николаев, 2009. — 208 с.
3. На захисті людини. Міліція Миколаївщини: історія та сьогодення у 2-х т. / Ра ред. Шкварець В. П., Довбня В. А., Левченко Л. Л. — Миколаїв: Іліон, 2008. — Т. 1. — 176 с.
4. Пискурёв С. Характеристика преступности в г. Николаеве в первые месяцы Февральской буржуазной революции 1917 г. // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження: Мат. III Миколаїв. обл. краєзн. конф. — Миколаїв, 2000. — С. 117-120.
5. Піскурьов С. Миколаїв. Рік 1917. Червоні коліщатка. — Миколаїв: Вид-во Ірини Гудим, 2007. — 71 с.
6. Державний Архів Миколаївської області (далі — ДАМО). — Ф. Р-311. — Оп.1. — Спр. 29. — Арк. 147.
7. ДАМО. — Ф. Р-330. — Оп.1. — Спр. 90. — Арк. 94.
8. Котляр Ю. Українська національно-демократична революція і громадянська війна (1917-1920 рр.) // Миколаївщина: літопис історичних подій / За заг. ред. М. М. Шитюка. — Херсон: Олді-плюс, 2002. — С. 237-257.
9. Барчак А. Николаевская губмилиция в борьбе с бандитизмом в 1921-1922 годах: История в документах // Ленінське плем'я. — 1990, 16 грудня. — С. 5-7.
10. Красный Николаев. — 1921, 17 дек. — № 288. — С. 3-4.
11. На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии 1917-1922 гг.: Сб. докум. и мат. — К.: Политиздат Украины, 1971. — 392 с.
12. Шитюк М. М. Про справу шпигунсько-шкідницької диверсійної організації англійської розвідки “інтеліженс-сервіс” в Миколаєві II пол. 20-х років // Історія. Етнографія. Куль-

тура. Нові дослідження: Мат. IV Микол. обл. краєзн. конф. — Миколаїв, 2002. — С. 92-95.

13. А главное — верность // Очерки, статьи, воспоминания о чекистах Одещины. — Одеса: Маяк, 1987. — 24 с.
14. Ямкова О. О. Заходи по боротьбі з неповнолітньою злочинністю на Миколаївщині в перші роки радянської влади (1920-1924 рр.) // Актуальні проблеми історії та культури України: Зб. наук. праць. — Миколаїв-Одеса, 2000. — Ч. 2. — С. 236-241.

Резюме

В статье на основе документальных, архивных материалов, периодической прессы и исторической литературы обозначены особенности возникновения, становления и деятельности органов милиции на Николаевщине в 1917-1920-е гг.

Рецензент доктор истор. наук, профессор Ю. В. Котляр

УДК 94(477.7)“1920”

А. Е. Войтович

ЗНИЩЕННЯ ЧИ САМОЛІКВІДАЦІЯ? ДО ПИТАННЯ ПРО ДОЛЮ ПАРТІЇ УКП (БОРТЬБИСТІВ) НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В 1920 р.

Однією з актуальних і дискусійних тем в дослідженнях суспільного-політичного життя й історії політичних партій є проблема ліквідації інституту багатопартійності в Україні в 20-ті роки ХХ століття. Підхід сучасних фахівців до даної проблеми різноманітний. Сьогодні дослідники звинувачують радянську владу, яка використовувала проти опозиційних партій тільки репресивні методи каральних органів. Інші пояснюють ліквідацію багатопартійності через політичну наївність лідерів партій та розкол в їх лавах, а деякі дослідники поєднують і розкол в партіях, і примусову, штучну ліквідацію останніх. Відсутній також єдиний погляд на процес зникнення з політичної арени у 1920 р. Української комуністичної партії (боротьбистів). Попри наявність в новітній українській історіографії оригінальних праць з історії ліквідації українських націонал-комуністичних партій, перебіг пов'язаних із цим подій не знайшов висвітлення у жодному спеціальному дослідженні.

Автор бачить своє завдання у тому, щоб окреслити основні риси процесу ліквідації партії УКП (боротьбистів) на півдні України в 1920 р., визначити тактику більшовиків і їхній вплив на самоліквідацію опозиційної партії, прослідкувати використання репресивних методів на шляху становлення монопартійної системи.

Історіографія проблеми ліквідації УКП (боротьбистів) характеризується наявністю різних періодів і підходів, її аспекти постійно перебували та перебувають у полі зору дослідників. Так, радянська історіографія пояснювала політичну загибель цієї партії цілком закономірним явищем внаслідок їхньої “антирадянської, контрреволюційної діяльності”, яка й призвела до повного і остаточного “ідейно-політичного банкрутства” [1; 2]. Критично оцінюючи праці радянських істориків, не можна відкидати того факту, що вони написані на широкій джерельній базі, містять цінний і маловідомий фактичний матеріал, а їх використання значною мірою розширює горизонти сучасних досліджень.

Одним із перших з цієї проблематики в період незалежності опублікував самостійно та у співавторстві низку монографій і статей С. Кульчицький [3]. Автор намагався розглянути процес встановлення монопартійності на тлі розв’язання цілого ряду політичних, економічних і культурних проблем, що стояли перед СРСР в цілому і Україною зокрема. Трагічні сторінки в реалізації політичної доктрини більшовицької партії знайшли висвітлення в комплексних працях [4] та в роботах ряду провідних українських науковців, серед яких В. Солдатенко [5], Ю. Шаповал [6]. Факт цілеспрямованої штучної ліквідації більшовиками української націонал-комуністичної партії — УКП (боротьбистів) доводиться в окремій статті Ю. Шаповала [7]. Розробку концепції у вирішенні причин ліквідації багатопартійності за рахунок переважно репресивних методів ВУНК-ДПУ продовжили О. Бриндак [8], В. Ченцов [9]. Інші автори пояснюють ліквідацію багатопартійності через політичну недалекозорість лідерів і активних функціонерів партій, та розкол в лавах партій на правих — які проводили антирадянську боротьбу, та лівих — які переходили на бік більшовиків [10; 11]. Проблеми становлення монопартійної системи, діяльність окремих політичних партій і груп, зокрема й УКП (боротьбистів) на всеукраїнському рівні, стали предметом дисертаційних досліджень С. Білошицького [12], С. Зборець [13], О. Любовець [14], В. Огієнка [15],

Я. Остапенко [16]. Більшість дисертацій із цієї проблематики виконані під керівництвом Р. І. Ветрова, якому також належить низка робіт [17; 18; 19]. Можна констатувати, що попри наявність чималої кількості праць, в українській історіографії цілісної картини ліквідації УКП (боротьбистів) поки що немає.

До групи партій, які виступали союзниками більшовиків у громадянській війні відносилась Українська комуністична партія (боротьбистів). Вона сформувалася з лівого крила УПСР на чолі з Г. Гриньком, В. Блакитним, П. Любченком, пропонувала формувати ради на багатопартійній основі і була проти повного підкорення України Москві. Разом із більшовиками її представники брали участь у виборній кампанії в радах по загальних списках.

На визначення тактики КП(б)У до цієї партії впливало декілька факторів. По-перше, більшовики України виходили з того переконання, що тільки вони виступають дійсними виразниками волі “революційних трудящих мас”. По-друге, головні принципи цієї тактики розроблялися вузьким колом керівних працівників КП(б)У, що призводило до суб’єктивізму й односторонності рішень. Резолюції з цих питань часто приймалися незначною кількістю голосів. По-третє, для КП(б)У, як і інших національних компартій, було характерне ігнорування, нігілізм по відношенню до національного питання і т. зв. дрібнобуржуазних національних партій. По-четверте, в аналізі співвідношення політичних сил, соціально-політичного становища більшовики нерідко припускалися грубих помилок, що відбивалося і на їх тактиці щодо інших партій [20, с. 90].

Спочатку керівництво КП(б)У не визнавало ніяких компромісів і угод з будь-якими іншими політичними партіями. Резолюція ІІІ з’їзду КП(б)У (березень 1919 р.) забороняла призначати на відповідальні пости в радах навіть представників лівих дрібнобуржуазних партій. Це рішення не враховувало реального співвідношення політичних сил, ігнорувало вплив цих партій на українське село. Така позиція не отримала підтримки в ЦК РКП(б), який виявився в той час далекогляднішим і толерантнішим. Під його впливом ЦК КП(б)У став на деякий час на шлях спільних дій із лівими течіями українських соціал-демократів та есерів. Період боротьби з Директорією, а потім денікінцями став часом найчастішого і плідного співробітництва організацій КП(б)У та боротьбистів. Вони надзвичайно зблизилися і, як відзначає дослід-

ник Р. Ветров, майже зрослися з ними. Боротьбисти разом з більшовиками спільно працювали в Раднаркомі УСРР, в інших органах радянської влади, де займали ряд провідних посад, у Всеукраїнських з'їздах Рад, ВУЦВК, Реввійськраді, Всеукрревкомі і навіть в ВУНК [18, с. 172-173; 19, с. 128]. Тому вони фактично були другою правлячою партією, чим дуже пишалися самі лідери боротьбистів. Це також з'єднувало їх з більшовиками.

Боротьбисти були впливовою і досить чисельною партією, яка налічувала понад 15 тис. членів. На початку 1920 р. вони взяли участь у формуванні органів радянської влади, до участі в яких були допущені більшовиками. Члени УКП(б) сприяли реалізації більшовицьких планів насадження радянського режиму в Україні, зокрема, в українському селі. Керівництво партії боротьбистів неодноразово зверталось до більшовиків із пропозицією створити на базі УКП(б), яка, на їх думку, “є основною компартією України” єдину загальноукраїнську комуністичну партію. Це б остаточно забезпечило перемогу соціалістичної революції в Україні. Найбільш повно така позиція була обґрунтована в листі ЦК партії боротьбистів до Виконкому Комінтерну від 28 серпня 1919 р. Повідомлялося, що 6 серпня 1919 р. відбулось злиття УПСР (комуністів) з лівою фракцією українських соціал-демократів “незалежних” і створення принципово нової партії — Української Комуністичної партії (боротьбистів). Разом із тим вони зверталися з проханням прийняти УКП(б) до Комінтерну, а також визнати партію боротьбистів основною компартією в Україні [21, с. 88-89]. Якщо раніше боротьбисти розглядали систему рад тільки як певний етап на шляху до Українських Установчих зборів, то в меморандумі до Виконкому Комінтерну вони вже називали їх органами диктатури пролетаріату.

Така позиція боротьбистів занепокоїла більшовиків. Вони вирішили перейти до рішучих дій по нейтралізації діяльності УКП (боротьбистів), але засобами ідеологічними та організаційними. У той же час більшовики намагалися усунути з політичної арени всіх інших політичних супротивників, але у 1920 р. ще не мали можливості втілити ідею однопартійності у життя. Через це вони були змушені вести таку політику, яка б припускала наявність політичних союзників. Перед більшовиками поставало завдання у 1920 р. не знищення, а спочатку об'єднання з комуністично орієнтованими партіями, серед яких закономірно були й бороть-

бисти. В жовтні 1919 р. ЦК КП(б)У розглянув запропоновані А. Бубновим “Тези про партію боротьбистів”, в яких вказувалось, що “необхідно не лише не підтримувати організаційно-самостійного існування боротьбизму, але з усіх сил прагнути до якомога організованішого зникнення цієї партії як самостійного цілого” [22, арк. 7]. Вважалося, що досягнути цього можна буде за рахунок включення всіх лівих, дійсно прокомуністичних елементів боротьбистів до КП(б)У. Разом із тим, в тезах говорилось, що “не можна ні в якому разі надавати УКП (боротьбистам) права участі у III Інтернаціоналі”, тому що це дуже загальмує ліквідацію цієї партії [22, арк. 7; 7, с. 145-146].

Все чіткіше та виразніше, вже зовсім неприховано, проявляла себе жорстка установка більшовиків на однопартійність і гегемонію своєї партії при владі. “Ми вважаємо, — говорив член Всеукрревкому В. П. Затонський, — що двох партій однаково революційних і тих, що стоять при владі бути не може. Ми знаємо, що одна з них неминуче стає в такому випадку осередком контрреволюційних елементів. Доводиться поставити перед партією боротьбистів питання про сенс її існування, як окремої партії” [23, с. 75]. Однак поки Україна ще не була повністю визволена від армії А. Денікіна, В. Ленін утримував своїх соратників від агресії проти боротьбистів, підкреслюючи, що непорозуміння в національному питанні не може перешкодити дружній співпраці двох комуністичних партій [24, с. 44-45].

Принципове значення для згуртування українських комуністів-боротьбистів навколо КП(б)У мав написаний В. Леніним “Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним” у грудні 1919 р. та рішення VIII Всеросійської конференції РКП(б) (2-4 грудня 1919 р.), яка прийняла запропоновану В. І. Леніним резолюцію “Про Радянську владу в Україні”. В ній визначались основні принципи державної, земельної та національної політики більшовиків в УСРР. Так, дуже важливо, що в ній підкреслювалось принципово нове положення про те, що “РКП стоїть на точці зору визнання самостійності УСРР”, а питання “визначення форм найтіснішого союзу України та інших радянських республік буде остаточно вирішене самими українськими робітниками і трудящими селянами” на “Всеукраїнському з’їзді Рад”. Тут також говорилося про вільний розвиток української мови і культури, про необхідність протидіяти спро-

бам штучно “відтіснити українську мову на другий план” [25, с. 370-372]. Положення про державну самостійність радянської України зробило свою справу — воно знімало основну суперечність між боротьбистами та більшовиками [19, с. 130].

До середини грудня 1919 р. боротьбисти ще виступали проти КП(б)У, що не визнавала їх як єдину партію українського пролетаріату. Але навіть підписання міжпартійної угоди між більшовиками та боротьбистами у середині грудня 1919 р., не призвело до тісної співпраці та розподілу влади в Україні. На початку січня 1920 р. боротьбисти продовжували таємно готувати створення незалежної Української Червоної армії із повстанських частин отамана Волоха, залишків УГА та інших повстанських загонів отаманів Полтавщини, Херсонщини та Київщини, виступаючи за необхідність утворення власних, суто українських військових формувань [26, с. 281]. При їх підтримці були організовані повстання отамана Волоха та Волинської революційної Ради, що проголосила себе українським урядом. Також відбулося повстання боротьбистів в Яготині в січні 1920 р., де місцевий комітет УКП(б) збройно переобрав владу [8, с. 98; 27, арк. 4].

Незважаючи на попередні офіційні домовленості більшовики пішли на конфлікт зі своїми союзниками по боротьбі проти білогвардійців. Розгром на початку лютого 1920 р. столичної харківської організації боротьбистів, а також заборона місцевого партійного органу й арешт її головного редактора унеможливили тимчасову грудневу (1919 р.) боротьбистсько-більшовицьку домовленість і розпалили нове збройне протистояння між соціалістичними силами в Україні.

У січні-лютому 1920 р. відбулися організовані рядовими боротьбистами селянські виступи в Київській, Полтавській, Катеринославській губерніях. Але ЦК УКП (боротьбистів) відмежувався від них. Вбачаючи у цьому прояви контрреволюції, він намагався власними силами їх придушити. Важливе значення мало те, що коли на початку 1920 р. майже вся Україна була звільнена від денікінців, всередині партії боротьбистів остаточно сформувалися дві основні течії. Перша течія, яку очолювали провідні ліві лідери партії боротьбистів — В. Блакитний, Г. Гринько, О. Шумський та інші, настійливо наполягала на “самоліквідації” своєї партії і об’єднанні з партією більшовиків, вступ до КП(б)У. Друга течія, на чолі з правими лідерами, відсто-

ювала існування самостійної УКП (боротьбистів) і розпочала знову в деяких районах збройну боротьбу селян проти більшовиків [17, с. 111-112].

Цим скористався В. І. Ленін, який вважав, що період союзу із боротьбистами вже пройшов, оскільки із вигнанням військ генерала А. Денікіна за межі України сама-собою відпала необхідність у спільних військових діях. В. І. Ленін вніс до ЦК РКП(б) резолюцію, в якій вимагав: “Визнати боротьбистів партією, що порушує основні принципи комунізму своєю пропагандою поділу військових сил і підтримкою бандитизму... Так само суперечить інтересам пролетаріату їх боротьба проти лозунгу тісного і найтіснішого союзу з РСФСР. Всю політику треба вести систематично й неухильно до ліквідації боротьбистів, що передбачається в недалекому майбутньому. Для цієї мети не пропускати жодної погрішності боротьбистів без негайного і суворого покарання. Особливо збирати дані про непролетарський і найбільш ненадійний характер більшості членів їх партії. Момент ліквідації визначити через короткий строк, момент буде встановлений Політбюро і повідомлений Укрревкому” [24, с. 122].

Відповідна директива була передана до Харкова для ЦК КП(б)У, який слухняно взявся за її виконання. 14 лютого 1920 р. ЦК КП(б)У надіслав губернським комітетам “Тези про наше ставлення до боротьбистів”, в яких пропонувалося розгорнути боротьбу проти УКП(б). 24 лютого ЦК КП(б)У ухвалив рішення про розрив блоку, але відклав його публікацію до конференції боротьбистів. IV конференція КП(б)У слухняно ухвалила лінію на розкол дрібнобуржуазних партій і прийняття частини їх членів до лав партії більшовиків [28, с. 97].

Виконком Комінтерну 26 лютого 1920 р. виніс рішення, в якому відзначалося, що наявність декількох ідентичних партій в одній країні не буде відповідати потребам як самого українського пролетаріату, так і світового пролетаріату в цілому. Боротьбистам пропонувалося ліквідувати свою партію та влитися до лав КП(б)У. Відмова Комінтерну у визнанні партії боротьбистів поставила їх перед необхідністю прийняти рішення про злиття з КП(б)У. У свою чергу, з початку 1920 р., на засіданнях ЦК КП(б)У неодноразово піднімалися питання про розробку конкретних заходів, які б підготували партію боротьбистів до злиття із КП(б)У. Голові уряду УСРР Х. Раковському доручи-

ли вести переговори із боротьбістами про злиття “до кінця”. На засіданнях ЦК КП(б)У були обговорені й тези про взаємини між КП(б)У та боротьбістами [20, с. 92].

Офіційно більшовики пояснювали необхідність “саморозпуску” втратою партією боротьбістів впливу на маси та відсутністю їхньої підтримки. Але факти свідчать про протилежне. “Саморозпуск” чи організація більшовиками ліквідації партії боротьбістів пояснюється активною політичною позицією цієї партії, яка виборювала своє гідне місце в українському політикумі й навіть намагалася стати центром об’єднання численних “лівих” українських партій та фракцій. Так, боротьбісти зробили спробу об’єднання із партією укапістів, бажаючи створити блок із національних українських соціалістичних партій. Але ця спроба виявилася невдалою. Об’єднання так і не відбулось. Більше того, частина боротьбістів сама вступила до УКП, розуміючи, що лідери їхньої партії таємно шукають патронату КП(б)У.

Вже на початку березня 1920 р., окремі місцеві боротьбістські організації виступили з заявами про “саморозпуск” і своє бажання вступити до лав КП(б)У. В той же час ЦК боротьбістів почав переговори із ЦК КП(б)У про “самоліквідацію” всієї партії на умовах колективного вступу її членів до партії більшовиків і перерозподілі владних портфелів, як це мало місце з партією Бунд. Цей курс “лівої” частини ЦК партії боротьбістів зустрів серйозний опір “правих” боротьбістів, що лишалися вірними ідеям боротьбізму і вважали, що “...втрата партією її основних позицій в поглядах на взаємини радянських республік є смертю для Української революції” [29, с. 148].

Важливою політичною подією в Україні навесні 1920 р. стали вибори до рад, в яких взяли участь фактично всі політичні сили, що існували легально. Об’єднання партій комуністичної орієнтації в політичні блоки давало надію на перемогу цих сил на виборах. Тому боротьбісти, як і борбісти, уклали угоду з союзниками про співпрацю на виборах до рад. У документі відзначалось, що першим кроком організованого влиття партії боротьбістів до КП(б)У має стати об’єднання партій на майбутніх виборах. Представники від цих партій повинні спільно йти до виборчих комісій, яким підпорядковувалися всі агітаційні сили. Угоду від імені ЦК (боротьбістів) підписали О. Шумський та В. Блакитний, а від ЦК КП(б)У Г. Петровський і Д. Мануїльсь-

кий [20, с. 91]. Об'єднання комуністичних сил на виборах дало б змогу активніше вести боротьбу з російськими есерами, меншовиками та борбистами. Висуваючи спільні списки, більшовики цими діями показували широким масам, що українські партії визнали їх першість в Україні.

Є факти, що КП(б)У підтримувала боротьбистів фінансово. Прикладом цього може слугувати фінансовий звіт Харківського губкому боротьбистів за період з 15 лютого до 1 березня 1920 р. Згідно з цими даними найбільші фінансові надходження до партії були направлені від ЦК КП(б)У [20, с. 91]. В цілому в Україні КП(б)У як правляча партія встановлювала квоти представництва інших партій, що стояли на платформі радянської влади, у радах. Поступово таке “співробітництво” КП(б)У з іншими партіями неминуче вело до їх розколу та влиття в більшовицьку партію [20, с. 92].

14-20 березня 1920 р. за ініціативою лівих була скликана Всеукраїнська конференція партії боротьбистів, яка обрала В. Леніна почесним головою президії, надіслала йому, як вождю світового пролетаріату і III Комінтерну, вітальні телеграми. На конференції виступили представники Комінтерну і КП(б)У, які закликали боротьбистів до об'єднання з Комуністичною партією більшовиків. Як відмічав І. Майстренко, конференція значною більшістю делегатів (близько 100 чоловік) прийняла рішення про саморозпуск партії боротьбистів. Разом із тим слід відмітити, що 20 березня Всеукраїнська конференція УКП(б) прийняла одностайне рішення про цілковите схвалення політичного курсу свого ЦК в справі саморозпуску, самоліквідації партії, а 24 березня 1920 р. ЦК УКП (боротьбистів) прийняв остаточно постанову про ліквідацію своєї партії: “1) УКП(б) оповіщається неіснуючою, а члени її організовано переходять до КП(б)У по директивах ЦК; 2) ЦК УКП(б) розпускається; 3) Призначається ліквідаційна комісія у складі тт. Приходько, Блакитного, Шумського” [30, с. 475].

Загалом схема ліквідації партії УКП (боротьбистів) та входження її членів до КП(б)У була такою: утворювались губернські трійки, до яких входили по два більшовики та по одному боротьбисту; на засіданні приймали постанову, в якій окреслювались основні кроки партії, що вливалася в КП(б)У; касири організації боротьбистів повинні були здати всі партійні кошти до фінансових відділів КП(б)У; секретар здавав всі справи в архів

губпарткому КП(б)У; всі поточні папери відправляли до канцелярії КП(б)У. Губкоми партії боротьбистів повинні були через пресу інформувати громадськість про розпуск та ліквідацію губернських організацій своєї партії. Злиття партій проходило по мірі надходження заяв та заповнення анкет боротьбистами. Передбачалось, що прийом заяв буде проводитись у кількадечний термін строком всього 5-7 діб [31, арк. 73].

25 березня 1920 р. на засіданні Тимчасового Бюро ЦК КП(б)У, на якому були присутні Х. Раковський, С. Косіор, О. Шумський та інші, заслухали повідомлення О. Шумського про розпуск УКП (боротьбистів). Після цього ЦК КП(б)У прийняв рішення видати з приводу об'єднання маніфест до робітників та селян України за підписами членів колишнього ЦК УКП (боротьбистів) та ЦК КП(б)У. Колишніх членів партії боротьбистів поділяли на тих, кого приймати у першу чергу, кого зарахувати кандидатом у члени партії більшовиків, а кого й зовсім не приймати. У першу чергу до КП(б)У вливалися колишні боротьбисти, які вступили в УКП (боротьбистів) ще перед окупацією України генералом Денікіним, в другу — приймалися особи, що стали членами партії вже після встановлення “третьої” радянської влади в Україні [31, арк. 49].

З цього приводу на IV конференції КП(б)У, яка проходила з 17 до 23 березня 1920 р. паралельно із конференцією боротьбистів була ухвалена резолюція про ставлення до інших партій. У ній схвалювалося прийняття до КП(б)У кращих елементів із партії боротьбистів, що перейшли на комуністичну платформу і відстоюють радянську владу. Також були схвалені умови їх прийняття [30, с. 166, 168]. Х. Раковський з цього приводу зауважив: “Я не сумніваюсь у тому, що боротьбисти, увійшовши до нашої партії, поступово будуть асимільовані. Я не сумніваюсь, що серед них є товариші, з якими ми довго працювали, яких ми дуже добре знаємо, які є цілком надійними товаришами і добрими комуністами “ [30, с. 161]. Вже з 20 березня почалися спільні засідання делегатів IV конференції КП(б)У і конференції УКП(б). Важливо також, що всіх членів президії конференції УКП(б) запросили до президії конференції КП(б)У. Так фактично сталося злиття двох партій в одну — КП(б)У [30, с. 14]. Слід відзначити, що без бажання ЦК партії боротьбистів неможлива була на той час навіть розмова про злиття з КП(б)У. О. Шумсь-

кий разом із В. Блакитним були прихильниками самоліквідації партії боротьбистів. Після нейтралізації у такий спосіб боротьбистів як незалежної політичної сили В. І. Ленін відзначав: "...все краще, що було серед боротьбистів, увійшло в нашу партію під нашим контролем, з нашого визнання, а решта зникла з політичної сцени. Ця перемога варта кількох добрих битв" [24, с. 266].

Ще на початку березня 1920 р. частина "правих" лідерів боротьбистів заявили про недовіру до ЦК УКП (боротьбистів). 15 березня 1920 р. на Всеукраїнській конференції УКП (боротьбистів) частина партійців виступила проти повного злиття своєї партії із КП(б)У і за створення "нового підпілля", вже проти більшовиків [28, с. 39]. Однак, незважаючи на протидію "правих" лідерів боротьбистів, процес "саморозпуску" проходив достатньо швидко.

У Миколаєві місцева газета вже 3 квітня 1920 р. констатувала: "Вчора увечері відбулися об'єднані збори губпарткомів комуністів і боротьбистів, присвячені злиттю цих партій. Збори постановили вважати факт злиття організацій у Миколаївський губернії фактом, що відбувся". В Одеській губернії переходом боротьбистів до КП(б)У, що відбувся 5-15 квітня 1920 р. керував боротьбист М. Калюжний, у Миколаївській губернії — боротьбист О. Триліський [32, с. 22].

Протягом 1920 р., аж до моменту злиття із КП(б)У, боротьбисти мали можливість видавати власні друковані органи майже по всій території радянської України. Так, у Харкові видавалася загальноукраїнська газета "Боротьба", крім того, боротьбисти мали свої видання у Києві, Одесі, Миколаєві, Єлисаветграді, Херсоні. Боротьбисти співпрацювали з більшовиками й при виданні радянських газет, наприклад "Известий".

Під час об'єднавчої кампанії двох партій газети боротьбистів закривалися, а їх працівники влаштовувалися на партійну роботу до КП(б)У або очікували свого подальшого влаштування на загальних умовах. Інколи звільнені працівники отримували компенсацію за втрачений заробіток. Було розв'язане також питання, що стосувалося зарахування партійного стажу колишнім боротьбистам. Стаж зараховували з моменту розколу партії, тобто з травня 1918 р. Тим, хто вступив до партії пізніше цієї дати, партійний стаж повинен був нараховуватися з моменту їх вступу до УКП (боротьбистів). Крім того, дещо пізніше, до ЦК КП(б)У

від верхівки УКП (боротьбистів) надійшли списки тих осіб, яким партійний стаж зараховувався повністю. Процес злиття обох партій розтягнувся на декілька місяців. По деяких губерніях процес злиття тривав значно довше і завершився лише у серпні 1920 р. [20, с. 93].

Багатьох боротьбистів увела в оману постанова ЦК УКП (боротьбистів) про “самоліквідацію” партії, вони були розгублені, дізнавшись про таке рішення. Незабаром частина з них “автоматично” влилась до КП(б)У із збереженням свого партійного стажу. Відомо, що до травня 1920 р. на основі індивідуальних заяв до КП(б)У було прийнято 4 тис. із названих 15 тис. членів партії боротьбистів [28, с. 296]. Однак боротьбист І. Майстренко відмічав, що восени 1919 р. УКП(б) складалася умовно з двох частин: основної кадрової частини партії, яка нараховувала 5 тис. осіб і складалась з суто професійних партійних діячів та членів комуністичної юнацької спілки (приблизно 10 тис. осіб), які увійшли до партії в період боротьби з денікінщиною і були більше співчуваючими, хиткими, ніж стійкими революціонерами. Тому з 5 тисяч боротьбистів до більшовиків перейшли 4 тисячі осіб, які були “її найкращими, найактивнішими елементами, верхівкою”. 10 тис. осіб — переважно селянська молодь, так і залишилася на старих позиціях [28, с. 297-298]. Значна кількість боротьбистів після оголошення рішення про “саморозпуск”, відійшли від політики. Слід підкреслити, що права частина партії, відокремившись від лівих, не зуміла створити своєї окремої партії, а перейшла до УКП (укапістів), збільшивши чисельність її рядів до 3 тис. осіб, а також до борбистів і лівих есерів-синдикалістів [19, с. 135]. Ті представники правої течії боротьбистів, які не підкорилися рішенню про “самоліквідацію”, продовжували ще декілька місяців існувати та вести боротьбу, очолюючи селянські рухи. Каральні заходи органів ЧК призвели до ліквідації більшості опозиціонерів, а інших змусили перейти у підпілля.

До складу КП(б)У ввійшли такі впливові і добре відомі ліві лідери боротьбистського керівництва, як В. Блакитний, Г. Гринько, П. Любченко, Г. Михайличенко, А. Хвиля, О. Шумський та інші. Лідери боротьбистів, які ввійшли до складу КП(б)У, займали потім високі керівні пости в Українському Раднаркомі та КП(б)У [4, с. 87]. Частина членів цієї партії була знищена в період так званої боротьби проти “куркульського бандитизму”. Восени

1920 р. при перереєстрації КП(б)У значну кількість колишніх боротьбистів виключили з її лав. Об'єднання з боротьбистами розпалило суперечки, але жодна зі сторін не вважала це за поразку. Комуністичний історик М. Равич-Черкаський припускав, що саме під впливом боротьбистів більшовики еволюціонували від “Російської комуністичної партії в Україні” до “Комуністичної партії України” [33, с. 148]. Окрім того, здобуття найчисленнішої і найвпливовішої соціалістичної партії, яка стояла на радянській платформі, було великим успіхом для КП(б)У. Боротьбисти збільшили число членів партії більшовиків, які розмовляли українською мовою, почалася українізація КП(б)У, яка в майбутньому тривала упродовж 1920-х років у річищі загальних процесів українізації [34].

Після акту “саморозпуску” партії боротьбистів більша частина її представників у місцевих радах об'єдналася із більшовицькими фракціями. В Одеській раді боротьбисти заявили про це вже на першому засіданні місцевої ради у квітні 1920 р. [35, с. 69]. Разом із партією боротьбистів навесні 1920 р. в Одеску організацію КП(б)У увійшли їх місцеві визнані лідери: А. Миколюк, А. Ключко й інші. Так, А. Миколюк із квітня 1920 р. перебував на керівних посадах в УСРР, був завідувачем відділу Одеського окружного відділу народної освіти, організатором “Товариства української пролетарської культури” в Одесі [36].

Таким чином, вже з 1920 року на території України почалося формування однопартійної політичної системи. УКП (боротьбистів) однією з перших остаточно зійшла з політичної арени. Попри певні програмні розбіжності, суспільно-політичні обставини 1920 року все ж змушували УКП(б) і КП(б)У йти на компроміси і реалізувати принцип міжпартійної співпраці. Для першої важливу роль відігравала спорідненість політичних платформ. Для другої — це обумовлювалося скрутним становищем радянської влади в Україні на початку 1920 р. Особливістю політики більшовиків щодо боротьбистів було диференційне ставлення до течій в цих партіях. При цьому існували розбіжності у діях частини партійних низів та лідерів боротьбистів, які часто нехтували інтересами більшості рядових партійців. Сумісна діяльність закладала підвалини майбутнього злиття партій. Можна стверджувати, що відповідальність за її ліквідацію несли як ліві лідери боротьбистів, так і КП(б)У. Остання максималь-

но використала ситуацію для досягнення своєї мети, адже ця українська партія була однією з найвпливовіших в Україні на початку 1920 р.

Література

1. Клинтух Ю. Ф. Крах идеологии и политики мелкобуржуазной националистической партии боротьбистов. — К., 1971. — 89 с.
2. Курас И. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. — К., 1978. — 315 с.
3. Кульчицкий С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). — К.: Основи, 1996. — 386 с.
4. Політична історія України ХХ століття: У 6 т. / Редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. — К.: Генеза, 2002-2003. — Т. 2. — 488 с.; Т. 3. — 447 с.;
5. Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис. — К.: Либідь, 1999. — 976 с.
6. Шаповал Ю. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. — К, 1993. — 351 с.
7. Шаповал Ю. Всеми мерами стремиться к исчезновению этой партии // Віче. — 1994. — № 4. — С.145-157.
8. Бриндак О. Ліквідація більшовиками політичної опозиції та встановлення однопартійної системи в Україні в 20-ті роки ХХ століття. — Одеса: Астропринт, 1998. — 184 с.
9. Ченцов В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. — Тернопіль, 2000. — 482 с.
10. Гриценко А. Політичні сили у боротьбі за владу в Україні: рік 1920-й. — К., 1997. — 94 с.
11. Фролов М. Компартійно-радянська еліта в УСРР (1917-1922 рр.): становлення і функціонування. — Запоріжжя: Прем'єр, 2003. — 448 с.
12. Білошицький С. В. Формування монопартійної системи в Україні: передумови, форми і методи (1917 — перша половина 20-х рр.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. — Донецьк, 2001. — 19 с.
13. Зборець С. В. Ліквідація багатопартійності в Україні (1920-1925 рр.): історіографія проблеми: Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.06. — Дніпропетровськ, 2007. — 22 с.

14. Любовець О. М. Ідейно-політичні процеси в українських партіях у контексті альтернатив революційної доби (1917-1920 рр.): Автореф. дис. ... докт. істор. наук: 07.00.01. — К., 2006. — 31 с.
15. Огієнко В. І. Діяльність українських націонал-комуністів (1918-1920 рр.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. — К., 2008. — 14 с.
16. Остапенко Я. М. Ліквідація більшовиками опозиційних політичних партій в Україні (1920-1925 рр.): Автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. — Харків, 2000. — 18 с.
17. Ветров Р. І. Про роль ліворадикальної партійної інтелігенції в ліквідації УКП (боротьбистів) у 1920 р. // Інтелігенція і влада: Громадсько-політичний науковий збірник. — Одеса: Астропринт, 2004. — Вип. 3. Серія: Історія. — С. 109-117.
18. Ветров Р. І., Донченко С. П. Політичні партії України в першій чверті ХХ століття (1900-1925 рр.). — Д.-Дніпродзержинськ: Поліграфіст, 2001. — 245 с.
19. Ветров Р. І. До питання про поглинення більшовиками УКП (боротьбистів) у 1920 р. // Проблеми політичної історії України: Зб. наук. праць. — Дніпропетровськ, 2007. — Вип. 2. — С. 128-136.
20. Греченко В. А., Ярмиш О. Н. Україна у добу “раннього” тоталітаризму (20-ті роки ХХ ст.): Моногр. — Харків: Видво НУВС, 2001. — 276 с.
21. Рудич Ф. М. КП(б)У и другие политические партии: партнерство или противоборство? // Коммунист Украины. — 1991. — № 4. — С. 78-98.
22. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 101.
23. Войтович А. Участь лівих політичних партій в діяльності місцевих органів влади на Півдні України в 1920 році // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідом. зб. наук. праць. — К., 2005. — Вип. 14. — С. 59-79.
24. Ленин В. И. Полное собрание сочинений. 5-е издание. — М.: Политиздат, 1967. — Т. 40.
25. Ленин В. И. Полное собрание сочинений. 5-е издание. — М.: Политиздат, 1967. — Т. 39.

26. Гриневич Л. Військове будівництво в Радянській Україні (1917 - початок 30-х років ХХ ст.) // Історія українського війська. — Львів: Світ, 1996. — С. 10-331.
27. Державний архів Одеської області (далі — ДАОО). — Ф. 40. — Оп. 1. — Спр. 1.
28. Майстренко І. Боротьбизм. Історія однієї течії українського комунізму. — Мюнхен, 1954. — 334 с.
29. Любовець О. М. Партія боротьбистів в українській революції 1917-1920 рр.: Дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. — К., 1993. — 166 с.
30. Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України. 17-23 березня 1920 р.: Стенограма. — К.: Альтернатива, 2003. — 528 с.
31. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 194.
32. ДАОО. — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 584.
33. Равич-Черкаський М. История Коммунистической партии (большевиков) Украины. — Харьков, 1923. — 248 с.
34. Гунчак Т. Ліві партії в Україні та їх вплив на політику 20-х років (уривок) // <http://politonomia.org.ua/?p=856>.
35. Гонтар О. В. Деякі питання міжпартійних відносин у міських Радах України в 1920-1921 рр. // Український історичний збірник. — Харків, 1993. — № 37. — С. 68-74.
36. Аркадій Миколук: педагог з боротьбистським минулим // Марочко В. І., Хілліг Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929-1941). — К.: Науковий світ, 2003. — С. 74-79.

Резюме

В статье рассматриваются причины, предпосылки и процесс ликвидации большевиками Украинской коммунистической партии (боротьбистов) на Юге Украины в 1920 г. в период становления однопартийной системы власти. Исследована внутренняя ситуация в партии боротьбистов и определена роль ее руководящей верхушки в организации “самоликвидации” партии.

Рецензент доктор истор. наук, профессор В. М. Хмарский

**РОЛЬ М. І. НАДЕЖДІНА У СТАНОВЛЕННІ
НАРОДОЗНАВСТВА НА ПІВДНІ УКРАЇНИ
У СЕРЕДИНІ ХІХ ст.**

Микола Іванович Надеждін (1804-1856) — один із неординарних вчених та критиків ХІХ ст. Одеський період його діяльності вже набував спеціальної уваги науковців [4, с. 339-360; 35, с. 216-218], проте, більшість публікацій має біографічно-подійний характер. Окремо можна вказати історіографічні розробки ролі цієї постаті у становленні та програмі досліджень Одеського товариства історії та старожитностей (далі — ОТІС) (Яскраві приклади: [6, с. 87-95; 30, с. 41-52; 34 та ін.]).

Базуючись на такому історіографічному досвіді, а також на залученні нових архівних матеріалів, можна по-новому оцінити деякі аспекти діяльності М. І. Надеждіна. Вважаємо важливим акцентувати увагу на встановленні та уточненні таких сюжетів:

- М. І. Надеждін як фундатор в області розробки питань методичного характеру з вивчення народної культури населення краю;
- внесок вченого у розвиток етнографії, археології, історії на Півдні України;
- вплив активної науково-літературної діяльності Надеждіна під час перебування в Одесі (1838-1842 рр.) на еволюцію його світогляду та наукових інтересів.

Незважаючи на велику науково-літературну спадщину М. І. Надеждіна, визнання гідності цілої низки припущень і теоретичних розробок дослідника, які ставлять його до числа передових вчених середини ХІХ ст. та реальне місце М. І. Надеждіна у вітчизняній науці повною мірою не визначено [1, т. 2, с. 6; 7, с. 3; 33, с. 192; 9; 13, с. 566-569].

За радянських часів дослідники звертали увагу на суперечливість соціально-політичної позиції М. І. Надеждіна, у якій поєднувались, сполучались охоронно-монархічні та просвітельсько-демократичні ідеї [7; 12]. Вони були фактично однастайні у тому, що М. І. Надеждін усвідомлював необхідність трансформації Росії. Засоби цього він шукав не на шляху революційних потрясінь, а на шляху реформізму, віддаючи перевагу

методам морального виховання і самовдосконалення, просвітництва. Дійсно, протягом 30-40 рр. XIX ст. він був одним із активних та послідовних пропагандистів ідеї “народності”, яка передувала офіційній програмі в цьому напрямку.

У даному контексті спробуємо розглянути еволюцію народознавчих поглядів М. І. Надеждіна, взявши за основу трактування ним поняття “народності” на різних етапах його творчого життя. Ще у 1833 р., будучи професором Московського університету, М. І. Надеждін висловлював своє розуміння “народності”, говорячи про завдання літератури і мистецтва: “...розуміючи під народностями те патріотичне одухотворення образотворчих мистецтв, що, живлячись рідними враженнями та спогадами, відбиває у своїх добутках рідне благодатне небо, рідну світлу землю, рідні дорогоцінні перекази, рідні звичаї й вдачі, рідне життя, рідну славу, рідну велич” [16, с. 55]. І, хоча в цьому випадку трактування Надеждіним “народності” не виходить за межі літературознавчого аспекту, вже на той час він не обмежується у своїй діяльності цими вузькими межами.

На сторінках часопису “Телескоп”, видавцем якого був М. І. Надеждін у 1831-1836 рр., друкується багато робіт, у яких містяться різні етнографічні матеріали. За характером змісту ці роботи можна умовно розділити на три групи: а) праці, в яких є етнографічні замальовки про народи Росії; б) роботи із зарубіжної етнографії; в) різні рецензії і оголошення у бібліографічному розділі, що пізніше стане складовою частиною журналу “Молва” [8, с. 112-128].

Якщо порівняти, як трактували в 1830-і рр. поняття “народність” М. І. Надеждін, І. І. Срезневський, М. О. Максимович [28, с. 333; 11, т. 2, с. 439, 452], то ми побачимо, що у розумінні завдань етнографії їхні точки зору істотно не відрізнялись.

Однак М. О. Максимович і І. І. Срезневський все ж таки не змогли розширити рамки завдань етнографії, залишаючись у полоні її суто фольклористичного тлумачення. Перебороти це “вузьке” розуміння завдань етнографії М. І. Надеждіну допомогла його різнобічна наукова діяльність, яка дозволила сформулювати самостійні наукові підходи й погляди. Саме у Москві, займаючись розробкою проблем філософії, естетики, літературної критики, М. І. Надеждін знайомиться із роботами Ф. Шеллінга, О. І. Герцена, Г. Гегеля, які вплинули на формування його світогляду.

І хоча в його науковій спадщині багато чого співзвучно філософії та культурознавчим концепціям західноєвропейських учених початку XIX ст., проте система поглядів Надеждіна є не еkleктичною й компілятивною, а цілком самостійною [7, с. 180].

Вже у 1836 р. Надеждін розглядає поняття “народності” більше етнографічно: “...Під народностями я розумію сукупність всіх властивостей, зовнішніх і внутрішніх, фізичних і духовних, розумових та моральних, з яких складається фізіономія російської людини, що відрізняє його від всіх інших людей — європейців і азіатів” [19, с. 256].

В 1836 р. через опублікування на сторінках “Телескопа” першого з “Філософічних листів” П. Я. Чаадаєва М. І. Надеждін був позбавлений звання професора й засланий до Вологодської губернії, де прожив 2 роки. Будучи відірваним від поточних подій літературного життя Росії, він поступово відходить від розробки проблем філософії, естетики, логіки, літературної критики. Його наукова діяльність стає більше конкретною й цілеспрямованою, він шукає обґрунтування народностей у географії та етнографії [22, с. 93-136; 23, с. 137-174].

Переїхавши у 1838 р. до Одеси, М. І. Надеждін ознайомився із пам’ятниками археології, якими багатий Південь України, що дало йому нові матеріали для вивчення витоків етнографічної своєрідності краю, з’ясування значення цієї території для походження східнослов’янських народів [15, с. 27-28]. Учений бере активну участь у науковому, культурному житті міста і краю. Фактично він стає одним з організаторів ОТІС [34, с. 76-77]. Завдяки йому до статуту ОТІС були включенні пункти, які стосувалися вивчення народної культури населення регіону.

Протягом 1840-1841 рр. за доручення Товариства він здійснив поїздку південнослов’янськими землями з метою спостерігати і вивчення “...фізіономії, вдачі та звичаїв нащадків древніх язигів, половців, печенігів, які панували колись у степах Північного Причорномор’я; дослідження старожитностей слов’янських у сербів, словаків, чехів, русинів, а також налагодження стосунків із вченими цих країн й запрошення їх до участі у роботі Товариства...” [15, с. 28-29; 5, арк. 28-29].

М. І. Надеждін блискуче впорався з цим завданням. У “Докладі о путешествии”, який був зачитаний після повернення додому у 1842 р., ним були сформульовані основні напрямки

майбутньої діяльності ОТІС щодо вивчення історії, етнографії, культури південних слов'ян.

Відзначаючи, що "...зв'язками географічними і етнографічними твориться союз історичний...", М. І. Надеждін вважав за необхідне для правильного всебічного знання про історичне минуле краю не обмежуватися його межами, а прагнути розширити сфери пошуків, звернути увагу "на всі пам'ятники та свідчення, що відносяться до півдня нашої батьківщини, де б вони не перебували, підрозділяючи їх на "німі" — залишки чисто матеріальні, "письмові" — написи, літописи і т. п., "мовні" — назви річок, ярів (тобто — топонімічні)". Він вказував, що одним із завдань ОТІС є вивчення південнослов'янських пам'яток, на довгий час забутих [25, с. 530].

Знайомство із здобутками вчених балканських земель, безпосереднє спостереження за життям і побутом іноземного слов'янського населення, справили незабутнє враження на М. І. Надеждіна, що після цієї поїздки стимулювало вивчення культури та побуту східнослов'янських народів Росії з урахуванням історичного розвитку слов'янського населення за кордоном [25, с. 527].

М. І. Надеждін фактично першим на інтелектуальному просторі Російської імперії виступив за необхідність порівняльного вивчення пам'ятників топоніміки краю та відомостей, що містяться у працях античних авторів [18, с. 7], у російських літописах [21, с. 252], зазначаючи ці завдання одними з основних у науковій діяльності ОТІС.

Три роки (з 1839-го по 1842-й), коли вчений мешкав в Одесі та приймав активну участь у роботі ОТІС, можливо, став визначним етапом в становленні його як народознавця. З кінця 1848 р. М. І. Надеждін став головою вчених у відділенні етнографії Російського географічного товариства, у виданнях якого він брав діяльну участь, як редактор "Географических Известий" и "Этнографического Сборника" (1853). У статті "Об этнографическом изучении русского народа" [24, с. 28-52] він визначає конкретні завдання етнографії як науки та її розгалужень з різних аспектів народного життя (вивчення народності з позицій історико-географічної характеристики, з боку народної психології, археології, побуту тощо). Він дав кілька зразкових праць з історичної географії та етнографії.

У новому Статуті ОТІС, проект якого був розроблений за участі М. І. Надеждіна, були вперше як в офіційному документі

програмного характеру сформульовані завдання ОТИС із вивчення етнографії краю, які зводилися до "... збирання народних переказів, легенд, казок, пісень, назв міст, сіл, лісів і т. п., звичаїв, забав, обрядів, народних повір'їв тощо" [15, с. 1-20, 25-58; 5, арк. 22], що ілюструє розуміння Надеждіним завдань етнографії вже на початку 1840-х рр.

На думку І. І. Срезневського, одеський період був одним із самих плідних у науковій діяльності М. І. Надеждіна [32, с. 7]. Крім низки його статей та рецензій, які увійшли до першого тому "Записок ОТИС", він редагував і підготував до друку весь цей том, продовжував займатися літературною діяльністю [17, с. 1-96; 14, с. 372-478]. Завдяки зусилля М. І. Надеждіна "Одесский альманах на 1840 год" став, на слушну думку В. Г. Белінського, "зібранням сучасних знаменитостей" [2, т. 4, с. 196-197]. До складу його увійшли кращі російські літератори того часу. У цьому збірнику вчений надрукував свою статтю, в якій містяться унікальні етнографічні нариси народної культури жителів краю. Так, про молдавське населення, він писав, що народ цей "живий і розтопний", звертав увагу на роль килимів в інтер'єрі молдавського житла. Говорячи про народний одяг молдаван, він порівнює його із одягом інших народностей. "Молдавський чоловічий костюм схожий на казахський... вбрання жінок має схожі риси із звичайним вбранням наших поселянок аж до Обі..." [27, с. 415-417]. Учений намагався об'єктивно описувати побут населення краю, шукав аналогії окремим елементам культури населення регіону у відповідній традиційно-побутовій культурі народів, що мешкали за межами цієї території.

Як бачимо, перебування М. І. Надеждіна з 1838 по 1842 р. в Одесі та його активна наукова діяльність у краї дають підстави розглядати цей час як окремий період у його житті, що мало важливе значення в розвитку його наукового світогляду. Проживаючи пізніше в Петербурзі, М. І. Надеждін продовжував займатися вивченням історії, етнографії південного краю, про що свідчать його публікації у центральних періодичних виданнях [20, с. 48-64; 26, с. 48-64]. Із переїздом у 1842 р. ученого в Петербург його подальша наукова діяльність була пов'язана із Російським географічним товариством (далі — РГТ), роль якого у розвитку вітчизняної етнографії загальновідома. Слід зазначити, що у "Тимчасовому статуті РГТ" мета і завдання у справі вив-

чення етнографії народів Росії були сформульовані надто загально і абстрактно [3, с. 11], що на практиці робило їх досить розпливчастими. І лише з приходом М. І. Надеждіна “дослідження побуту російського народу виступило на перший план в діяльності Товариства” [33, с. 191].

Якщо у спеціальній історичній літературі немає узагальнюючого дослідження спадщини М. І. Надеждіна, то його роль в організації роботи відділу етнографії РГТ висвітлена докладно, а особливо — його доповідь “Об этнографическом изучении народности русской”, що була прочитана ним 29 листопада 1846 р. Основні її положення — це більше зріле осмислення раніше висловленої вченим точки зору на завдання етнографії, які вперше були апробовані ним при написанні статуту ОТИС, а у найбільш закінченій формі викладені у складеній ученим програмі з етнографії для камчатської експедиції [31, с. 17-30].

В цілому внесок М. І. Надеждіна у конкретно-етнографічне вивчення народів був невеликим, але його теоретичне обґрунтування етнографії як науки є достатньо глибокими. Саме він першим зумів аргументовано розкрити значення етнографії як самостійної науки, визначити її місце у системі наукового знання.

Діяльність РГТ, його роль у становленні та розвитку етнографії у Російській імперії вже не раз отримували високу оцінку у вітчизняній науці. Етнографічні дослідження, що були проведені РГТ, особливо — у перше десятиліття його існування, нерозривно пов’язані із науковою діяльністю М. І. Надеждіна, який з 1848 по 1856 рр. був головою відділення етнографії РГТ.

У 1847 р. за ініціативою М. І. Надеждіна з метою збору та упорядкування інформації про народи Росії РГТ була розроблена етнографічна програма, що включала такі розділи: 1. Зовнішність; 2. Мова; 3. Домашній побут; 4. Народні перекази і пам’ятники.

Програма М. І. Надеждіна витримала кілька видань і стала початком планомірного, наукового, цілеспрямованого етнографічного вивчення народів, що населяли Росію.

Перша етнографічна програма була розроблена у 1847-1848 рр., а у 1852-1853 рр. — побачило світ друге, виправлене та доповнене видання програми [33, с. 192, 194].

Удосконалення, уточнення та розсилка програм практикувалося РГТ аж до кінця XIX ст. [29, с. 36-40]. У цій роботі

Товариство прагнуло спиратися не тільки на своїх членів і відділення, але і на мережу народних училищ, адміністративний апарат, церкву.

В архіві РГТ, у фонді експедиційної та організаційної роботи, є відомості про кількість програм, відправлених на Південь України у 1852 р.: “Херсонському архієреєві — 50; Кишинівському — 25; Катеринославському — 40; директорам училищ: Одеського повіту, Херсонської та Катеринославської губерній — по 10; керуючим палатами державного майна цих же губерній — також по 10; дійсним членам РГТ та членам-співробітникам — по 5”. Як вважалося раніше, події політичної історії, Кримська війна несприятливо відбилися на подальшій долі етнографічних програм РГТ: відповідей та пропозицій щодо їх змісту з зазначених території не надійшло, але виявлений істориком, краєзнавцем Ю. Г. Розуменко матеріал в архіві РГТ дає підстави вважати інакше [29, с. 36-40].

З 11 знайдених вченим у архіві рукописів більша частина відноситься до 1849-1850 рр., а саме: рукопис священика колонії Болград Д. Панайотова “Норов та звичаї болгар”, якій містить цікавий матеріал по народних святах (опис святкування Нового року, Іванова дня, Жіночого дня), усній народній творчості; рукопис священика Онисима Карабіновича “Етнографічні відомості про жителів села Карлівка Вознесенська повіту Херсонської губернії”; рукопис І. Д. Палаженко “Історико-географічні відомості про місто Миколаїв Херсонської губернії” і чотири рукописи Василя Негрескула: “Про способи лікування у місті Херсоні”, “Етнографічні нотатки про місто Херсон та його околиці”, “Філологічні замітки про особливості мови міста Херсона” і “Пісні Херсонської губернії”, у якій записані тексти 14 українських народних пісень.

Частина цих матеріалів, як і рукопис священика І. Енакієвича “Акерманські малороси”, складаються із 4-х розділів: 1. Мова населення; 2. Їжа та одяг; 3. Промисли і заняття; 4. Освіта. Розумові та моральні властивості. До цієї групи джерел ставиться і “Географо-етнографічний нарис Олександрійського повіту Херсонської губернії” М. І. Пащенко.

Цікавим, раніше невідомим джерелом із вивчення українського фольклору кінця XVIII — початку XIX століття є біографія старого запорожця Івашка Присліни, який осліпнув і блу-

кав, можливо, як кобзар по селах краю. Документ озаглавлений “Пісні українські й біографія старого запорожця, що повідомив деякі пісні”. На жаль, встановити автора та обставини надходження цього документа в архів не вдалося. Ця збірка складається із 45 пісень, серед них багато історичних: “По Дону, по Дону”, “Налягає сірий туман”, “Пісня про козака Негаю”, “Морозенко” та ін.; з ліричних пісень найбільше любовних, козацьких, менше — чумацьких, антирелігійних і рекрутських.

Окремо під номером 41, озаглавленою як “весільні уривки”, дані тексти пісень, що виконувалися: 1) коли брат розплітає косу нареченій; 2) коли голову молоді покривають накидкою й т. п.

Для дослідників українського фольклору даний матеріал являє певну цінність тому, що крім творів відомого раніше кобзаря Данила Бандурка, архівні матеріали про якого були виявлені В. М. Яструбовим, інші дані про кобзарів на Півдні України наприкінці XVIII — початку XIX століть у фольклористичній та історичній літературі відсутні [36, с. 379-388].

Багато місцевих дослідників (А. О. Скальковський, Н. Н. Мурзакевич, К. Зеленецький і ін.) були дійсними кореспондентами РГТ, брали активну участь у науковій діяльності Товариства.

Етнографічні програми РГТ, які містили загальні уявлення про предмет та методи етнографічної науки та викладені у доступній для розуміння скільки-небудь грамотної людини формі, сприяли активізації роботи зі збору матеріалу на місцях. Заняття етнографією набували все більш масового характеру. Активна участь вчених краю у роботі РГТ вплинуло на розвиток етнографії як самостійної наукової дисципліни на Півдні України. Основними предметами вивчення були, головним чином, народна творчість і мови.

Характерною рисою першого періоду розвитку етнографії у краї стало те, що у працях місцевих дослідників був лише започаткований процес з’єднання загальнокультурного принципу вивчення із загально-історичним. Фактори, що визначали розвиток історії і культури, вибудовувалися в загальний ряд, як би різними вони не були. На практиці це зводилося до “збирання народних переказів, легенд, казок, пісень, прислів’їв, приказок, опису норову, звичаїв, забав, обрядів” [10, с. 572-573].

Ілюстрацією цього служить наукова діяльність саме ОТС. Основну масу публікацій його становили роботи статистичного й

загально-історичного характеру, що містили етнографічні сюжети та нариси про господарство, побут, мову та культуру населення краю.

Зміни, які мали місце наприкінці 40-х рр. XIX ст. у пошуку відповідного матеріалу та його науковій обробці місцевими дослідниками, були зумовлені, у першу чергу, методичним керівництвом цією роботою відділенням етнографії РГТ, яке очолював М. І. Надеждин. Завдяки етнографічним програмам РГТ чіткіше окреслювалося коло питань, що підлягало вивченню.

Незважаючи на те, що етнографічні роботи першого періоду розвитку народознавства у регіоні мали переважно загально-пізнавальний характер, наукова значущість матеріалу, зібраного місцевими дослідниками, була й залишається дотепер досить великою, бо ці матеріали є фактично єдиними джерелами вивчення самобутньої традиційно-побутової культури, міжетнічних відносин населення Півдня України, часу, коли процес взаємодії між різними етнічними групами, які проживали на цій території, тільки починався.

Підбиваючи підсумок стислому розгляду краєзнавчої діяльності М. І. Надеждіна на Півдні України, необхідно відзначити, що основна його заслуга — це розробка питань методики етнографічної науки. Завдяки йому у Статуті ОТІС були вперше були сформульовані завдання по вивченню народної культури населення регіону. Необхідно також враховувати, що саме в Одесі завершився процес становлення Надеждіна як етнографа. Ці якості набули яскравого втілення під час його керівництва відділенням етнографії РГТ.

Література

1. Азадовский М. К. История русской фольклористики: в 2-х т. — М.: Учпедгиз, 1963.
2. Белинский В. Г. Рец. на кн.: Одесский альманах 1839 год. — Одесса, 1839 // Полн. собр. соч. в 12-ти тт. / Под ред. и с примеч. С. А. Венгерова. — СПб., 1901. — Т. 4. — С. 196-197.
3. Временный устав РГО // Записки РГО. — СПб., 1846. — Кн. 1.
4. Данилов В. Н. И. Надеждин в Одессе в 1838-1842 гг. // Русский филологический вестник. — Варшава, 1911. — № 2. — С. 339-360.
5. Державний архів Одеської області. — Ф. 93. — Оп. 1. — Спр. 1.

6. Заремба С. З. Питання історії Південної України другої половини XVIII ст. на сторінках збірника “Записки Одесского общества истории и древностей” // Историчні дослідження: Міжвід. зб. — К., 1976. — Вип. 2. — С. 87-95.
7. Каменский З. А. Н. И. Надеждин. Очерк философских и эстетических взглядов (1828-1836). — М.: Искусство, 1984.
8. Козмин Н. К. Н. И. Надеждин — издатель “Телескопа” // Журнал Министерства народного просвещения. — М., 1910. — № 9. — С. 112-128.
9. Козмин Н. К. Н. И. Надеждин. Жизнь и научно-литературная деятельность. — СПб., 1912.
10. Летопись Общества // Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1844. — Т. 1. — С. 572-573.
11. Максимович М. А. О малороссийских народных песнях. Собр. соч.: в 3-х тт. — К., 1877.
12. Манн Ю. В. Факультеты Надеждина // Надеждин Н. И. Литературная критика. Эстетика. — М., 1972.
13. Надеждин // Литературная энциклопедия: В 11 тт. — М.: ОГИЗ РСФСР, 1934. — Т. 7. — С. 566-569.
14. Надеждин Н. И. Русская Алгамбра // Одесский альманах на 1839 год. — Одесса, 1839. — С. 372-478.
15. Надеждин Н. И. О важности исторических и археологических исследований Новороссийского края, преимущественно к истории и древностям русским // Торжественное собрание Одесского общества любителей истории и древностей. — Одесса, 1840. — С. 27-28.
16. Надеждин Н. И. О современном направлении изящных искусств // Речи, произнесенные в торжественном собрании Московского университета 6 июля 1833 года. — М., 1933.
17. Надеждин Н. И. Светлейший князь Потемкин-Таврический // Одесский альманах на 1839 год. — Одесса, 1839. — С. 1-96.
18. Надеждин Н. И. Геродотова Скифия, объяснение через сличение с местностями // Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1844. — Т. 1.
19. Надеждин Н. И. Европейизм и народность в отношении к русской словесности // Телескоп. — 1836. — № 2. — С. 252-266.
20. Надеждин Н. И. Новороссийские степи // Журнал Министерства внутренних дел. — СПб., 1843. — Ч. 1. — С. 48-64.

21. Надеждин Н. И. О местоположении древнего города Пересечени, принадлежащего народу уличи // Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1844. — Т. 1.
22. Надеждин Н. И. Об исторических трудах в России // Библиотека для чтения. — СПб., 1837. — Т. XX. — С. 93-136.
23. Надеждин Н. И. Об исторической истине и достоверности // Библиотека для чтения. — СПб., 1837. — Т. XX. — С. 137-174.
24. Надеждин Н. И. Об этнографическом изучении русского народа // Записки Русского Географического Общества. — Кн. 2. — СПб., 1847. — С. 28-52.
25. Надеждин Н. И. Отчет о путешествии, совершенном в 1840 и 1841 годах по южнославянским землям // Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1844. — Т. 1.
26. Надеждин Н. И. Права, состояния разных классов народонаселения Бессарабской области // Журнал Министерства внутренних дел. — СПб., 1843. — Ч. III. — С. 48-64.
27. Надеждин Н. И. Прогулка по Бессарабии // Одесский альманах на 1840 г. — Одесса, 1839. — С. 415-417.
28. Пыпин А. Н. Обзор малорусской этнографии. И. И. Срезневский // Вестник Европы. — СПб., 1885. — Кн. 9, № 9. — С. 324-346.
29. Розуменко Ю. Г. Етнографічне вивчення півдня України в XIX ст. (На матеріалах архіву Географічного товариства СРСР) // НТЕ. — 1985. — № 4. — С. 36-40.
30. Розуменко Ю. Г. Этнографическое изучение населения Юга Украины в XIX - начале XX века. Дис... канд. истор. наук. — К., 1986.
31. Свод инструкций для Камчатской экспедиции, предпринимаемой РГО. — СПб., 1852. — С. 17-30.
32. Срезневский И. И. Воспоминания о Н. И. Надеждине // Вестник РГО. — СПб., 1856. — Ч. XVI. — С. 5-12.
33. Степанов Н. Н. Русское географическое общество и этнография (1845 — 1861) // Советская этнография. — 1946. — № 4. — С. 188-200.
34. Хмарський В. М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей. — Одеса: Астропринт, 2002.
35. Хмарський В. М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей. — Одеса: Астропринт, 2002. — С. 76-77.

36. Чернов Е. А. Новороссийский период в творческой биографии Н. И. Надеждина // Тез. второй обл. истор.-краевед. науч.-практ. конф., посвящ. 200-летию основания Одессы и 25-летию создания Украинского общества охраны памятников истории и культуры. — Одесса, 1991. — С. 216-218.
37. Ястребов В. Гайдамацкий бандурист // Киевская старина. — 1886. — № 10. — С. 379-388.

Резюме

В статье рассматривается роль известного ученого и критика Николая Ивановича Надеждина в становлении этнографических исследований на Юге Украины. Анализируются эволюция его научных взглядов, а также организационная деятельность в Одесском обществе истории и древностей и Русском географическом обществе на протяжении 1840-50-х гг. Демонстрируется важный вклад данной личности в процесс формирования народоведческой науки.

Рецензент канд. истор. наук, профессор Самойлов Ф. О.

УДК 9494: 329.051 (47 +57) “192” (043.5)

В. П. Хаджирадева

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА ФАШИСТСЬКОГО ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ І. АНТОНЕСКУ В БЕСАРАБІЇ (1941-1944)

Історичні факти свідчать про злочинну сутність фашистського румунського окупаційного режиму. В українській радянській історіографії окупаційний режим Антонеску та його соціально-економічна політика в Бессарабії згадувалися лише в загальному контексті подій Другої світової війни. В сучасній історіографії, на жаль, взагалі такі дослідження практично відсутні. Більш детально це питання розглядалося румунськими істориками. Проте в багатьох випадках вони дають цілком схвальну характеристику соціально-економічній політиці І. Антонеску, навіть називають маршала “національним героєм”, “мучеником” та “патріотом Великої Румунії”.

На момент захоплення Бессарабії у Антонеску вже був готовий план дій по улаштуванню порядку на окупованій території. Бессарабію перетворили на одне з трьох генерал-губерна-

торств Румунії (ще два — Північна Буковина і Трансїстрія). До складу Бессарабії увійшли 6 повітів колишньої Молдавської РСР: Бельцький, Бендерський, Кагульський, Кишинівський, Оргеевський, Сорокський та Ізмаїльська область, поділена румунами на три повіти: Ізмаїльський, Ново-Кілійський і Акерманський. Очолив губернаторство генерал К. Г. Войкулеску, учасник розправи над татарбунарськими повстанцями у 1924 р.

В Бессарабії, як і в цілому в Румунії, було встановлено режим фашистської диктатури. Його опорою був державний апарат Румунії та німецькі військові частини і каральні органи, які, за наказом Гітлера формально знаходились у повному розпорядженні Антонеску. Деякі сучасні румунські автори характеризують режим Антонеску не як фашистський і навіть не як тоталітарний, а тільки, як досить м'який авторитарний [6, с. 133]. Сам же Антонеску оцінював його як диктаторський і наголошував, що це в ім'я розвитку Великої Румунії [3, с. 40]. Насправді ж режим був майже класичний фашистський. Встановлений у Румунії режим характеризувався відкрито терористськими методами управління, повною ліквідацією демократичних прав і свобод щодо більшості населення. Ще в період диктатури Кароля II були заборонені демонстрації та зібрання, участь в яких каралась 5-12 роками примусових робіт та інтернуванням у робітничі табори. Воєнно-фашистська диктатура забороняла будь-які нефашистські організації, включаючи релігійні секти [12, с. 6]. Окупанти впровадили планомірну, добре організовану систему економічного визиску краю. Вони грабували майно колгоспів, вивозили сільськогосподарську техніку, збіжжя, худобу до Румунії. Промислові та торгові підприємства були частково повернені їх власникам, решта перейшла у власність держави. До "старого королівства" вивезли обладнання металообробних підприємств, суконних фабрик, залізничного та водного транспорту, борошномельної та рибної промисловості.

Заохочувалося переселення на бессарабські землі мешканців зі "Старого королівства". Їм надавалися безкоштовне житло, земельні наділи, худоба, допомога при створенні кооперативів і земельних товариств. Уже в перші дні окупації румуни заявили про негайне повернення всіх поміщицьких земель їх колишнім власникам [24, с. 186]. Румунам, які мали земельні наділи у Бессарабії в 1918-1940 рр. гарантувалося їх повернення. Бесса-

рабські селяни лишилися майже 350 тис. га землі, яку отримали в 1940 р. із рук радянської влади. Але, крім цього, уряд Антонеску, за визнанням автора вже цитованої книги “Три роки управління”, передбачав “офіційне пограбування” у бессарабських селян ще 315 тис. га землі, крім різних неофіційних пограбувань. Окупанти перетворили радгоспи і колгоспи в Трансністрії в так звані “трудоі общини” з системою підневільної праці, радгоспи реорганізували в “державні маєтки”. Вся продукція, вироцена в “трудоіх общинах” і “державних маєтках”, була власністю окупаційної влади. Трудяще населення у віці від 12 до 70 років примусово залучалося до сільгоспробіт, облаштування доріг та на інші роботи. Для кожного повіту встановлювалась обов’язкова норма поставок продовольства і худоби. Румуни навіть не соромились публікувати результати свого грабунку. Так, наприклад, в офіційному звіті “Три роки управління”, виданому в 1943 р., було зафіксовано, що посівні площі Придунайського краю за роки окупації скоротилися майже на 47 %, поголів’я худоби — на 41 %. Більше як на 60 % зменшилася чисельність робітників і службовців, зайнятих у промисловості, на транспорті, у зв’язку. Зруйновано понад 5,5 тис будівель, у тому числі 1,9 тис. житлових будинків [24, с. 188]. Справа навіть не в цих цифрах, що звичайно, занижені, а в тому, що румунські фашисти відкрито схвалювали перед суспільством своєї країни “вигоди” грабіжницької війни, самі визнавали свою розбійницьку політику.

Ім’ям короля, кондукетора, Бессарабського генерал-губернатора будь-який чиновник, офіцер, жандарм чи солдат, які приїхали з королівства, відбирали у бессарабця все, що їм сподобалось. Грабувати систематично, скрупульозно вони навчалися у німців. Зразком був план “зелена течка” Герінга. Останній попередній війни документ, який давав “добро” на тотальне пограбування “звільненої” Бессарабії, був п’ятим розділом того ж декрет-закону Антонеску від 21 червня. В ньому оголошувалось про румунізацію власності й економічного життя в Бессарабії, про те, що все її багатство належить Румунії. Румунізація землі продовжувалась від 31 серпня до 1 жовтня 1941 р. Наказом № 4 на початку липня 1941 р. генерал від імені Антонеску наказав бессарабцям здати в Національний банк королівства все золото і всю валюту [12, с. 8].

З перших днів окупації Бессарабії, крім армії, поліції, сигуранци, румунізацію в ній здійснювали десятки тисяч чиновників, які прибули з королівства. Кількість жандармів, агентів сигуранци збільшувалась невпинно, відповідно зростав і масштаб пограбування. 23 серпня 1941 р генерал Войкулеску видав новий наказ, в якому вимагав: “Накази повинні виконуватися своєчасно і повністю. Особи, що їх виконують, повинні проявити ініціативу і вимогливість. Бути суворими з підлеглими. Краще знати ситуацію і діяти залежно від обставин, які складаються” [6, с. 97]. Місцева адміністрація із завзяттям почала виконувати цей наказ, щоб прислужитися. Природно, що при цьому вона і себе не обділяла награваним.

Зі “звільненої” Бессарабії, з окупованої задністровської України в “старе королівство” у великій кількості ввозився хліб. Від “звільнення” до серпня 1942 р. у Румунію було вивезено 21 тис. вагонів зерна, насіння технічних культур разом з сільгоспмашинами, тракторами, фабрично-заводським устаткуванням [11, с. 98]. Від серпня 1942 р. до кінця 1943 р. було вивезено 31 000 вагонів сільгоспродуктів. Із Кілії, Рені, Ізмаїлу, Вилкова вивіз здійснювався пароплавами і баржами, переправленими з Німеччини. Для методичного пограбування Бессарабії та Трансністрії за німецькими зразками була створена спеціальна організація “Z-1”. До її складу входили різні експерти, в тому числі з живопису, антикваріату, музики, бібліографії. На озброєнні організація мала засоби транспорту, зварки, різки, монтажу. За їх наказами та експертним висновком до Румунії були вивезені тролейбуси Одеси, станки, роялі, унікальні скрипки Одеського оперного театру, філармонії, санаторіїв, цінні книги наукових бібліотек [20, с. 83, 88].

“Румунізація” торгівлі і промисловості призвела до того, що влітку 1943 р. вже 8 455 збудованих торгових підприємств належала румунам чи бессарабцям, які мали свідоцтво про румунське етнічне походження. Румуни з королівства, які не мали капіталу, на пільгових умовах отримували банківські кредити. Румунська статистика до 1943 р. свідчить про наявність в містах Бессарабії 20 підприємств з числом робітників від 51 до 300, 32 підприємства з числом робітників 20-50, 700 підприємств мали загалом 1 900 робітників [6, с. 112]. У бессарабських портах Рені, Ізмаїлі, Кілії, Вилкові і Акермані працювали всього

1 500 штатних робітників (для навантаження награбованого добра володарі віддавали перевагу використанню солдатів).

Окупанти встановлювали жорстокі порядки у всіх сферах життя. Був опублікований закон, у результаті якого на підприємствах, що не працювали в три зміни, робочий день збільшився до 10 годин, а воєнні коменданти підприємств і робітничі інспектори збільшили робітничий день аж до 12 годин та відмінили відпочинок по вихідним та на свята [12, с. 5].

Румунська влада ввела смертну кару за невиконання наказів окупантів, за напад на румунських та німецьких солдат, чиновників, а також за шпигунство та диверсії.

Бессарабці, особливо нерумуномовні, повинні були виконувати примусові роботи: ремонтувати і будувати шосе і дороги, засипати протитанкові рови, траншеї, копи, очищати поля від колючого дроту, шукати й огороджувати до прибуття саперів мінні поля. До цих робіт залучали з 12 років. Ця праця була не тільки виснажливою, але і небезпечною. На все це існував спеціальний наказ. Сваюля військової і цивільної влади при залученні бессарабців до примусових робіт була необмеженою. Згідно румунським документам про шляхове будівництво в Бессарабії [11, с. 5] у 1941-1943 рр. стараннями бессарабців було відремонтовано 1 145 км ґрунтових доріг, 558 км — з твердим покриттям. Ремонт здійснювався постійно, тому що дорогами користувались війська. Також відремонтували 7,5 км мостів усіх видів, крім залізничних. Мости на шосе, як і дороги, руйнували війська. Залізничні шляхи кожну весну і влітку пошкоджували зливи.

Повернулася з темряви віків так звана “корваада” — людей гнали на роботу за півтора-два десятка кілометрів. Наприклад, із с. Каменське Арцизького району на шосе Акерман — Ізмаїл людей гнали під конвоєм. По тих, хто відходив напитись, стріляли. На ремонті дороги з твердим покриттям Кілія — Кара-Махмет (нинішнє с. Шевченкове Кілійського району) знущались над євреями і циганами [11, с. 25]. Ця дорога побудована на їх кістках — трупи жертв звозили в кар’єр і плавні. Сваюля військової і цивільної влади при залученні бессарабців до примусових робіт була необмеженою. Оскільки Бессарабія була аграрною, людей не залучали до промислової праці.

Спустошливими були реквізиції тяглової і продуктової худоби, транспорту, теплого одягу на потреби війни. Важкими ка-

рами загрожував селянам забій особистої худоби. Несвоечасна здача податків, як грошових, так і натуральних, в першу чергу зернових, прирівнювалась ледве не до державної зради і каралась не лише продажем з молотка господарства боржника, але й відправкою його в концтабір, наприклад у Фрідентальський (Мирнопольський) Харцизького району. Таких таборів у “звільненій” Бессарабії нараховувалось десятки.

Бессарабія піддавалась пограбуванню, повному спустошенню, в результаті якого основна маса народу зубожіла. Людей косила не лише війна, мобілізація, реквізиції, холод і голод, але й хвороби, епідемії, з якими не могли справитися малочисельні медичні заклади. В них спостерігалася гостра нестача медикаментів і медперсоналу. Проте Антонеску не скупився на “батьківські” повчання, які медичні рослини збирати, як підтримувати чистоту в дворах і будинках селян. У спеціальних “Адміністративних повчаннях”, які Антонеску видавав у ході інспекційних поїздок по Бессарабії, містяться поради, якими травами треба лікувати різні хвороби, як здійснювати консервацію в скляній тарі. Серед порад Антонеску були навіть такі: “Коли в будинку купаються діти, дівчата з 12 років повинні в цей час латати одяг” [23, с. 46]. Накази такого роду давалися усім: від префектів до примаря, а також учителів і священників. Від них кондукетор вимагав: заходити в двори, будинки, кухні, сараї і давати вимогливі поради та настанови [12, с. 4].

16 листопада 1943 р. Антонеску віддав новому губернатору Бессарабії Ставрату наказ: “Докласти всіх зусиль, проявити зібраність, холоднокровність, якщо хтось не стане на наш шлях, його треба призвати до порядку з усією жорстокістю, навіть кулею. Одночасно ми повинні вивезти із Бессарабії все, що знадобиться армії” [6, с. 116].

І ось трапилась катастрофа на Волзі: десятки тисяч “одиниць”, як їх називав Антонеску, румунського гарматного м’яса знайшли свою загибель у засніжених степах Поволжя і Дону, десятки тисяч опинились в радянському полоні. А верховний грабіжник Антонеску видав новий наказ: “Треба брати з окупованої території як можна більше, але не залишати за собою документів, щоб росіяни не змогли пред’явити їх нам за столом переговорів” [9, с. 80, 81]. У відповідності з такими вказівками було вивезено знаряддя Акерманського і Арцизького залізничного

депо, значна частина паровозного і вагонного парку залізних доріг Бессарабії, устаткування механічних майстерень Тарутіно, Теплиці, суконних фабрик Татарбунар, підприємств харчової промисловості, цегельних заводів, вантажний і пасажирський автотранспорт, лісоматеріали, цемент, тканини [9, с. 82].

Таємні інструкції Бессарабського губернаторства від 10 грудня 1944 р. і 15 лютого 1944 р. вимагали, щоб місцеві військові органи територіальних округів забезпечили повне знищення того, що не можна було вивезти з окупованої території. Тотальному пограбуванню підлягало й Подунав'я. Тільки з Кілії у квітні-травні 1944 р. були вивезені тисячі тонн зерна, обладнання для будівництва елеватора і судоремонтних майстерень, різне інше майно [17, с. 6]. Збитки району від окупації обчислюються десятками мільйонів рублів. А людські втрати краю взагалі нічим виміряти не можна.

Таким чином, втрати населення Бессарабії та Північної Буковини в результаті встановлення “нового порядку” Антонеску — важкий урок історії.

Література

1. Antonescu I. Indrumarile din. — Bucuresti, 1941. — P. 17.
2. Antonescu I. Trei ani de guvernare. — Bucuresti, 1943.
3. Bernadac C. Hitler si holocostul tiganilos // Revista istorica. — Bucuresti, 1992. — № 3. — P. 83-86; Istoria romanilor. Epoha contemporana editatia. — Galati-Chisinau, 1992. — 360 p.
4. Ciuca M. Regimul Antonescian // Dosarile istoriei. — 1988. — № 11. — P. 65.
5. Domenico V. Msrsalul si patria // Revista militara — istoriei. — 1991. — № 3. — P. 6.
6. Mioara A. Dictatorul nu se allege... // Dosarile istoriei. — 1998. — 1998. — № 11. — P. 50
7. Petrencu A. Romania si Basarabia in razboi mondial. — Chisinau, 1999. — P. 133.
8. Procesele uerbale ale sedinfelor guvernului. — Bucuresti, 1943. — P. 263.
9. Бачинський А. Д Братерська допомога народів СРСР трудящим подунайського краю у соціалістичному будівництві (1940-1941) // 40 років воз'єднання Північної Буковини і колишніх Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії з Радянською Україною в складі СРСР: Тез. допов. республ. наук. конф. (м. Чернівці, 15-17 травня 1980 р.).

10. Бачинский А. Д. Непокоренный Дунай. — Одесса, 1985. — С. 80-81.
11. Державний архів Одеської області (ДАОО). — Ф. 2941. — Оп. 25. — Спр. 121. — Арк. 31-32.
12. Ізмаїльський фонд Державного архіву Одеської області (ІФДАОО). — Ф. Р-1; Официальные документы Бессарабского губернаторства. — Оп. 1. — Спр. 1. Декрет-Закон Антонеску от 21 июня 1941 г.
13. История Молдавии. — Кишинев, 1968. — Т. 2. — С. 439.
14. Історія Української РСР. — Т. 7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941-1945) / Редколегія тому: В. І. Клоков — відп. редактор, М. М. Дятленко, В. С. Коваль, П. Т. Тронько та ін. — К.: Наукова думка, 1977. — 536 с.
15. ІФДАОО. — Ф. Р-36. Примария г. Килия Измаильской области. — Оп. 1. — Спр. 2. Приказы, инструкции, директивные указания Бессарабского генерал-губернаторства оккупационного режима за 1941 г.
16. ІФДАОО. — Ф. 34. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 379.
17. ІФДАОО. — Ф. 36. — Оп. 1. — Спр. 124. — Арк. 379.
18. ІФДАОО. — Ф. 39. — Оп. 1. — Спр. 46. — Арк. 16.
19. Книга скорби. Одесская область. — Т. 2. — С. 231.
20. Немиров И. И Героические будни Молдавии на страницах “Правды” (к 50-летию со дня основания газеты). — Кишинев: Карта молдовеняскэ, 1962.
21. Одесса в Великой Отечественной войне. — Облиздат, 1949, — С. 83-88.
22. Протоколи засідань Народного трибуналу в Бухаресті у справі Антонеску, травень 1946 р. — Бухарест, 1947 — С. 163.
23. Сталин. И. В. О Великой Отечественной войне. М., 1945.
24. Указ Президиума Верховного Совета СССР от 7 декабря 1940 г.

Резюме

В статье рассматривается оккупационный режим Иона Антонеску в Бессарабии в 1941-1944 г. г. Речь идет о полном разграблении края при помощи так называемой “новой политики”. За три года Антонеску и его приспешники превратили богатый край в сырьевой придаток Румынии. Кроме того, румыны установили в крае жестокий полицейский режим.

Рецензент канд. истор. наук, профессор Самойлов Ф. О.

**ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ІНТЕРАКТИВНОГО НАВЧАННЯ
НА УРОКАХ ХІМІЇ**

Предмети природничого циклу покликані реалізувати мету загальної середньої освіти, сприяти розвитку особистості, формуванню наукового світогляду, життєвої і соціальної позиції учня. До предметів природничого циклу входить така дисципліна як хімія. У період науково-технічного прогресу особливої уваги набуває використання інноваційних технологій. Тому саме на уроках з хімії, які викликають певні труднощі в учнів, використання нетрадиційних форм і методів роботи ставлять за мету зацікавити та розширити світогляд дитини, сприяють активізації творчої пізнавальної діяльності учнів.

Важливим чинником поліпшення якості освіти, забезпечення рівного доступу до вищої освіти є зовнішнє незалежне оцінювання.

Так згідно, Листа, Рекомендації, Міністерства освіти і науки України № 1/9-164, 20.03.2007, стосовно надіслання Методичних рекомендацій щодо використання тестових технологій на уроках природничих дисциплін та підготовки до зовнішнього незалежного оцінювання з біології та хімії, навчальні заклади системи середньої освіти повинні допомогти учням належно підготуватися до участі у зовнішньому незалежному оцінюванні. Учителям біології, хімії доцільно протягом навчального року використовувати завдання у формі тестів під час тематичного контролю знань і поточного оцінювання. Окрім цього, тестові завдання можуть використовуватися і на етапі актуалізації вивчення тієї чи іншої теми, на етапі закріплення знань тощо. Така форма роботи не лише сприятиме адаптуванню учнів до системи зовнішнього оцінювання, а й стане у нагоді в повсякденній роботі вчителя, адже тести прості у застосуванні, значно економлять час при проведенні опитування, дозволяють використати його на інші форми роботи на уроці [1].

Ось чому в останній час особливо важливо звертати увагу на інтерактивні методи навчання, які допомагають розвиткові

умінь набувати знання, систематизувати їх, використовувати на практиці. Так, наприклад у Хлібодарській загальноосвітній школі Біляївського району Одеської області на уроках з хімії впроваджуються нові методики навчання, заняття проводяться у комп'ютеризованому хімічному класі. Особлива увага приділяється розробкам методик використання комп'ютерної техніки, комп'ютерному тестуванню, удосконаленням і впровадженням методу проєктів на уроках та позакласних заходів з хімії.

Для цього слід удосконалювати в першу чергу програмне забезпечення викладання хімії, яке б підвищувало інтерес до предмету, сприяло підвищенню рівня навчальних досягнень учнів з предмету, збільшувало кількість учнів, які бажають займатися факультативно з хімії.

На нашу думку, підвищуються вимоги і до викладання дисципліни, вчителів потрібно володіти особистісно орієнтованими технологіями навчання, здійснювати індивідуально-диференційований підхід до кожного учня на всіх етапах його навчання через застосування інтерактивних методів, зокрема, використання комп'ютерних технологій. Уміле поєднання різних методів, змінність видів діяльності, що викликає стійкий інтерес, високу активність учнів, запобігає стомлюваності, забезпечує високий темп уроку. Результатом використання інтерактивних прийомів навчання (“мозковий штурм”, “гонка за лідером”, “третій зайвий”, “встанови частину тексту”, і т. і.) є добре розвинуті мова і пам'ять учнів, вміння висловлювати свої думки, грамотно використовувати хімічні терміни та поняття, вміння слухати.

З практики роботи, слід сказати, що з метою здійснення індивідуально-диференційованого підходу протягом всього процесу навчання та забезпечення кожному учневі його темпу засвоєння навчального матеріалу, створення ситуації успіху і розвитку творчих здібностей учнів учителям слід до кожної теми програми розробляти: блок-плани (для вчителя), технологічні карти, блок-конспекти (для учнів). Блок-плани містять: загальні відомості з теми, кількість та види письмових робіт, докладний поурочний план уроку. Технологічні карти містять: вимоги до знань і умінь учнів на початок вивчення теми, теми і мету всіх уроків, “хімічний мінімум” (нові для учнів визначення, закони, теорії, розрахункові формули), учнівський хімічний експеримент, вимо-

ги до знань і вмінь учнів на кінець вивчення теми. Блок концепти диференційовані за обсягом та складності матеріалу.

Така організація навчального процесу дозволить активізувати пізнавальну діяльність учнів, створити атмосферу співтворчості, забезпечити багаторазове повторення вивчаємого матеріалу, засвоєння його на уроці, організувати самостійну роботу, використовувати і розвивати всі види пам'яті.

Вважаємо, що професійно грамотний контроль за рівнем навчальних досягнень учнів є обов'язковою умовою успіху. Для здійснення систематичного, індивідуального, об'єктивного, всебічного, гласного, особистісно-орієнтованого контролю слід використовувати комп'ютерне тестування з усіх тем програмного матеріалу.

Однак тестові завдання виконують не лише функцію контролю якості знань, а й навчальні функції. Переваги використання тестових завдань полягають у високій інформативності; чіткій стандартизації процедури оцінювання, що створює однакові умови для всіх учасників і зменшує вплив на результат сторонніх факторів; простоті і доступності у використанні; однозначності системи обробки та інтерпретації одержаних кількісних показників; репрезентативності завдань.

Враховуючи усі зазначені вище переваги тестових форм контролю, цей сучасний інструмент педагогічного оцінювання має стати дієвим засобом роботи кожного вчителя природничих дисциплін.

Однак у роботі слід відмітити і негативні сторони:

- частина учнів має низький рівень знань засвоєння основних понять, термінів, фактів, основного матеріалу;
- теоретичні знання не завжди знаходять своє призначення та подальший пізнавальний пошуковий творчий розвиток, не втілюються у науково-практичній діяльності;
- недоліками у проведенні уроків є неоснащеність матеріальної бази кабінетів з хімії (відсутність мультимедійних класів та необхідних програм).

Необхідно також приділяти більше уваги науково-дослідній діяльності учнів, як одній із форм розвитку та заохочення творчих здібностей обдарованих дітей. Для цього слід:

- готувати учнів до активного сприймання і засвоєння нового матеріалу;

- активізувати самостійну роботу учнів;
- використання наочності і технічних засобів навчання (ТЗН) під час вивчення нового матеріалу;
- застосування комп'ютерних та інтерактивних технологій;
- розвиток творчих і інтелектуальних здібностей учнів через залучення їх до дослідницької та наукової роботи;
- посилення практичної спрямованості у вивченні хімії;
- безперервна зв'язок шкільної хімії з повсякденним життям;
- активне використання історії хімії;
- застосування розвиваючих ігор;
- використання міжпредметних і внутріпредметних зв'язків;
- проведення різноплановою позакласної роботи;
- стимулювання праці учнів з хімії.

Література

1. Лист, Рекомендації, Міністерство освіти і науки України № 1/9-164, 20.03.2007, стосовно надіслання Методичних рекомендацій щодо використання тестових технологій на уроках природничих дисциплін та підготовки до зовнішнього незалежного оцінювання з біології та хімії // <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1038.1470.0>.
2. Інтерактивне навчання на уроках з хімії / Упоряд. Г. Мальченко, О. Каретникова. — К.: Ред. загальнопед. газ., 2004. — 128 с.
3. Титаренко Н. В. та ін. Готуємося до зовнішнього оцінювання з хімії. — К.: Генеза, 2007.

Резюме

В статті представлені основні напрямки інтерактивного навчання на уроках хімії.

Рецензент канд. хім. наук, доцент В. А. Голиков

НАШИ АВТОРЫ

- Василенко Светлана, доктор политич. наук, профессор каф. украиноведения Нац. морской академии (Одесса)
- Вергелес Виталий, аспирант каф. финансового менеджмента и фондового рынка ОГЭУ (Одесса)
- Визнюк Валентина, студент ОГЭУ (Одесса)
- Войтович Алла, соискатель, юридич. ин-т Нац. академии внутренних дел (Харьков)
- Грищук Татьяна, аспирант каф. междунар. отношений Нац. ун-та им. Ю. Федькович (Черновцы)
- Делибалтова Юлия, аспирант каф. истории Черноморского гос. ун-та им. П. Могилы (Николаев)
- Додонов Дмитрий, аспирант каф. общеправовых дисциплин и междунар. права Нац. ун-та им. И. И. Мечникова (Одесса)
- Дутнева Ксения, студент ОГЭУ (Одесса)
- Жусь Оксана, старш. преподаватель каф. экономики предприятий Гос. академии строительства и архитектуры (Одесса)
- Крагиоз Р., соискатель каф. политич. наук Южноукраинского гос. ун-та им. Ушинского (Одесса)
- Коваль Марина, аспирант Гос. аграрного ун-та (Одесса)
- Маринченко Анна, соискатель каф. истории Украины Гос. ун-та им. В. О. Сухомлинского (Николаев)
- Мехеда Наталья, старш. преподаватель каф. банковского дела ОГЭУ (Одесса)
- Музыченко Наталья, преподаватель каф. политологии ОГЭУ (Одесса)
- Остапович Татьяна, учитель средней школы (г. Хлеבודар Одесской области)
- Ракицкая Светлана, доцент каф. экономики предприятия Гос. академии строительства и архитектуры (Одесса)
- Скрыпник Виктор, соискатель, советник Председателя Гос. стандарта Украины (Одесса)
- Стоян Татьяна

- Уварова Виктория, соискатель каф. финансов и кредита Нац. ун-та им. Каразина (Харьков)
- Тардаскина Татьяна, канд. эконом. наук, доцент каф. менеджмента и маркетинга Нац. академии связи им. Попова (Одесса)
- Терешко Юлия, канд. эконом. наук, доцент каф. экономики предприятия и корпоративного управления Нац. академии связи им. Попова (Одесса)
- Третьякова Вера, студент ОГЭУ (Одесса)
- Хаджираева Виктория, соискатель каф. новой и новейшей истории Нац. ун-та им. И. И. Мечникова (Одесса)
- Хрящевская Людмила, канд. истор. наук, доцент каф. источниковедения, историографии и специальных исторических дисциплин Гос. ун-та им. В. О. Сухомлинского (Николаев)
- Чернышова Ольга, преподав. каф. банковского дела ОГЭУ (Одесса)
- Чеситко Юрий, канд. истор. наук, доцент каф. украиноведения Нац. морской академии (Одесса)
- Шикин Андрей, преподав. каф. экономики и управления национал. хозяйством ОГЭУ (Одесса)
- Яковенко Лариса, доктор эконом. наук, профессор, зав. каф. политэкономии Гос. педагог. ун-та им. В. Г. Короленко (Полтава)
- Яковенко Марина, аспирант каф. политэкономии Гос. педагог. ун-та им. В. Г. Короленко (Полтава)

СОДЕРЖАНИЕ

ЕКОНОМІЧНІ НАУКИ

Л. І. Яковенко, М. Л. Яковенко

Інноваційний розвиток: довіра у функціонуванні венчурного капіталу 3

А. В. Шикін

Теоретичні аспекти формування кон'юнктури сучасного ринку золота 11

К. О. Дутнева

Підвищення ефективності експортної діяльності українських виробників будівельних матеріалів 20

О. Б. Чернишова

Фактори та показники конкурентоспроможності банку 27

Н. В. Мехеда

Засоби захисту кредитних операцій банків від шахрайських дій в умовах загострення фінансової кризи 40

В. А. Третякова

Державний борг України: аналіз поточного стану 49

В. В. Візнюк

Рахункова палата як суб'єкт державного фінансового контролю України 56

В. В. Вергелес

Комбінований підхід як інструмент максимізації вартості компанії при здійсненні розміщення цінних паперів 67

Т. М. Тардаскіна

Концептуальні засади інтеграції України у світовий ринок телекомунікацій 75

В. В. Уварова

Показники ефективності використання у банку кредитних ресурсів за кредитними лініями 83

Ю. В. Терешко

Дослідження умов розвитку та впровадження мобільних грошей
в інформаційній економіці 98

С. О. Ракицкая, О. Н. Жусь

Особенности риск-менеджмента в строительстве 116

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Д. Додонов

Категорія “революція” в соціально-політичному дискурсі:
внесок соціологічного підходу 128

Р. С. Карагіоз

Сутність публічної політики та визначення агентів поля
політики 136

С. Д. Василенко, Ю. Т. Чечітко, М. А. Коваль

Особливості морального виховання курсантів (студентів)
у морських вищих навчальних закладах 144

Н. А. Музыченко

Социальная стратификация и перспективы гражданского
общества в современной Украине 153

Т. В. Грищук

Культурно-наукові центри української діаспори 161

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Л. М. Хрящевська

Джерела формування етнографічного колекційного фонду 173

Т. А. Стоян

Функціонування партійно-ідеологічного контролю
над пресою в Україні (1928-1933 рр.) 183

Г. М. Маринченко

Законодавча база антирелігійної політики держави
в 40-х - 60-х рр. ХХ ст. 196

Ю. В. Делібалтова

Специфіка виникнення та становлення органів міліції
на Миколаївщині у 1917-1920-ті рр. 206

А. Е. Войтович

Знищення чи самоліквідація? До питання про долю партії УКП (боротьбистів) на півдні України в 1920 р. **217**

В. В. Скрипник

Роль М. І. Надеждіна у становленні народознавства на півдні України у середині ХІХ ст. **233**

В. П. Хаджирадєва

Соціально-економічна політика фашистського окупаційного режиму І. Антонеску в Бесарабії (1941-1944) **244**

НОТАТКИ

Т. І. Остапович

Основні напрямки інтерактивного навчання на уроках хімії **252**

НАШИ АВТОРЫ **256**